

6()8 листопад-грудень 1999

Г Р А Н І

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
АЛЬМАНАХ

Видається з 1998 року

*Дніпропетровськ
Видавництво «Грані»
1999*

Ф.СП-1

Міністерство зв'язку
АБОНЕМЕНТ журнал **41703**
 (індекс видання)

(найменування видання)	Кількість комплектів	1
Альманах "ГРАНІ"		
на 2000 рік по місяцях		

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куди _____
 (поштовий індекс) (адреса)

Кому _____
 прізвище, ініціали

ДОСТАВОЧНА КАРТКА

ПВ	Місце	літер	журнал	41703
Альманах "ГРАНІ"				(індекс видання)
(найменування видання)				

Вартість	передплати	61грн.50коп.	Кількість комплектів	1
	пересадресув.			
на 2000 рік по місяцях				

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

поштовий індекс	місто	_____
	село	_____
код вулиці	обл.	_____
	р-н.	_____
(код передплатника)	вул.	_____
	буд.	_____
корп.	кв.	прізвище

Редакційна колегія

А.Г.Болебрух - д.і.н., проф.,
акад. Укр. академії іст. наук,
П.І.Гнатенко - д.філос.н., проф.,
член-кор. Академії пед. наук України,
В.Г.Городяненко - д.і.н., проф.,
Г.А.Заїченко - д.філос.н., проф.,
В.В.Іваненко - д.і.н., проф.,
акад. Укр. академії іст. наук,
М.М.Карабанов - д.і.н., проф. (Київ),
С.А.Квітка - к.філос.н., доц.
(гол. редактор),
С.О.Макеєв - д.соціолог.н.(Київ),
В.О.Панфілов - д.ф.н., проф.,
Ф.І.Прокоф'єв - д.філос.н., проф.,
Кен Робертс - проф. соціології
Ліверпульського університету
(Великобританія),
В.І.Судаков - д.соціолог.н., проф.(Київ),
Є.І.Суїменко - д.філос.н., проф.(Київ),
Ю.П.Сурмін - д.соціолог.н.,
О.С.Токовенко - д.філос.н., проф.,
Ф.Г.Турченко - д.і.н., проф.(Запоріжжя),
О.О.Якуба - д.ф.н., проф.(Харків),
В.К.Якунін - д.і.н., проф.,
О.А.Удод - к.і.н., доц.

Редакція

Головний редактор

С.А.Квітка

Заступники головного редактора:

Г.В.Константинов, К.М.Колесников

Комп'ютерне макетування

С.П.Воробей

Технічний редактор

С.В.Распопов

**Постановами президії ВАК України
альманах внесено до переліку
наукових видань, в яких можуть
публікуватися основні результати
дисертаційних робіт з
соціологічних (протокол №1-05/7
від 09.06.99) та історичних наук
(протокол №3-05/11 від 10.11.99).**

Друкується за рішенням Вченої ради
Дніпропетровського державного університету
Протокол № 5 від 02.12.99.

Свідоцтво ДП № 637 від 13.04.99

Засновники:

Дніпропетровський державний університет,
Центр соціально-політичних досліджень

Адреса: Україна, 49070,
м.Дніпропетровськ, пр.К.Маркса, 75
Телефон: (0562)45-55-16
(056)744-62-78
Факс: (056)744-63-80
E-mail: kvitka@goris.dp.ua

Редакція не завжди поділяє
думки авторів.

Статті друкуються в авторській редакції.
При передруку посилання на альманах
«Грані» обов'язкове.

ЗМІСТ

ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

<i>Колесник І.І.</i> Культурний код української історії.....	5
<i>Карабанов М.М., Радько П.Г.</i> Ідеї окремішності українського народу та традиції федералізму в історико-політичній спадщині М.Костомарова.....	10
<i>Головко В.В.</i> Українська історична наука 1990-х рр.: Пошуки власного обличчя.....	23

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Іваненко В.В., Голуб А.І.</i> Біль народної трагедії.....	35
<i>Удод О.А.</i> Українська історична наука і політична боротьба 1920-30-х рр.	40
<i>Вирський Д.С.</i> «Час світу» для України (світова економічна система та козацька революція середини XVII ст.).....	47
<i>Литвинов В.В.</i> Попытка решения большевиками аграрного вопроса и начало гражданской войны на Дальнем Востоке.....	51

УКРАЇНА В СУЧАСНОМУ СВІТІ

<i>Хилько М.І.</i> Здобутки та прорахунки міжнародної екологічної дипломатії.....	55
---	----

ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

<i>Сурмін Ю.П.</i> Очерк теории бедности.....	60
<i>Нарижный Д. Ю.</i> Новая парадигма социального познания.....	70
<i>Шуст Н.Б.</i> Інновація як вид творчої діяльності.....	76
<i>Николенко В.В.</i> Социальный консесус: теоретико-методологические аспекты операционализации понятия.....	81
<i>Семко Л.І.</i> Зайнятність населення як соціально-економічна проблема (загальнонаціональний та регіональний аспекти).....	84
<i>Навроцкий А.И.</i> Экономические и социальные проблемы развития высшего образования в Украине.....	88

СОЦІУМ І ПОЛІТИКА

<i>Городяненко В.Г.</i> Консолидация украинского общества: проблемы, тенденции, задачи.....	94
<i>Нарижный Ю.А.</i> Демократия и авторитаризм (синергетический подход).....	97
<i>Стоякин В.А.</i> Политические партии как элемент системы социального управления в трансформирующемся украинском обществе.....	104
<i>Шаповал В.М.</i> Справедливість як легітимне обмеження свободи.....	112
<i>Катан О.І.</i> Паритетна демократія, гендерна політика: Проблеми та перспективи розвитку.....	116

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Ходус Е.В.</i> Городяненко В.Г. Социологическая библиография: Понятие источниковедения социологии... — Днепропетровск: ДГУ, 1999. — 158 с.	120
--	-----

Увага: Конкурс!.....	122
-----------------------------	-----

Зміст Альманаху «Грані» за 1998 — 1999 рік.....	123
--	-----

CONTENTS

CONTENTS

PROBLEMS OF HISTORICAL SCIENCE

KOLESNYK I.I. CULTURAL CODE OF UKRAINIAN HISTORY.....	5
KARABANOV M.M., RADKO P.G. IDEA OF PECULIARITY OF THE UKRAINIAN PEOPLE AND FEDERALIZM'S TRADITIONS IN KOSTOMAROV'S HISTORICAL AND POLITICAL LEGACY.....	10
GOLOVKO V.V. UKRAINIAN HISTORICAL SCIENCE IN 1990'S: SEARCHES OF ITS OWN FACE.....	23

HISTORY OF UKRAINE

IVANENKO V.V., GOLUB A.I. THE PAIN OF PEOPLE'S TRAGEDY.....	35
UDOD O.A. UKRAINIAN HISTORICAL SCIENCE AND POLITICAL STRAGGLE 1920 - 1930.....	40
VYRSKY D.S. «TIME OF THE WORLD» TO THE UKRAINE (THE WORLD ECONOMIC SYSTEM AND THE COSSACK'S REVOLUTIONS AT THE HALF XVII CENTURY).....	47
LITVINOV V.V. THE BOLSHEVIK'S ATTEMPT OF SOLUTION OF THE AGRARIAN PROBLEM AND BEGINNING OF A CIVIL WAR IN THE FAR EAST.....	51

UKRAINE IN THE MODERN WORLD

HILKO M.I. ACHIEVMENTS AND ERRORS OF THE INTERNATIONAL ECOLOGICAL DIPLOMACY.....	55
---	----

PROBLEMS OF SOCIOLOGY

SURMIN U.P. ESSAY ON THE POVERTY'S THEORY.....	60
NARIZHNY D.U. A NEW PARADIGM OF SOCIAL COGNITION.....	70
SHUST N.B. INNOVATION AS A KIND OF CREATIVE WORK.....	76
NIKOLENKO V.V. SOCIAL CONSENSUS: THE THEORETICAL AND METHODOLOGIC ASPECTS OF NOTION'S OPERATIONALISATION.....	81
SEMKO L.I. POPULATION EMPLOYMENT AS A SOCIO-ECONOMIC PROBLEM (NATIONAL AND LOCAL ASPECTS).....	84
NAVROTSKY A.I. ECONOMIC AND SOCIAL PROBLEMS OF THE UKRAINIAN HIGHER EDUCATION DEVELOPMENT.....	88

SOCIUM AND POLITICS

GORODJANENKO V.G. CONSOLIDATION OF THE UKRAINIAN SOCIETY: PROBLEMS, TENDENCIES, TASKS.....	94
NARIZHNY U.A. DEMOCRACY AND AUTHORITARIANISM (SYNERGETICAL APPROACH).....	97
STOYAKIN V.A. POLITICAL PARTIES AS THE SYSTEM ELEMENT OF SOCIAL MANAGEMENT IN UKRAINIAN SOCIETY UNDER TRANSFORMATION.....	104
SHAPOVAL V.M. JUSTICE AS THE LEGITIMIC LIMITATION OF A FREEDOM.....	112
KATAN O.I. PARITY DEMOCRACY, GENDER POLICY: PROBLEMS AND PERSPECTIVE OF DEVELOPMENT.....	116

REVIEWS

HODUS E.V. GORODJANENKO V.G. SOCIOLOGIC BIBLIOGRAPHY: THE CONCEPT OF, SOURCE STUDIES OF SOCIOLOGY... - DNEPROPETROVSK: DGU, 1999. - 158 P.	120
ATTENTION: COMPETITION!	122
ALMANAC «GRANI» CONTENTS IN 1998-1999 YEARS	123

GRANI
6(8) 1999

**Scientific-Theoretical and
Social-Political Almanac**

Established by Dniepropetrovsk
State University and Centre of Socio-
Political Research in 1998

Centre of Socio-Political Research

Address: 75, K. Marx Avenue,
Dnepropetrovsk, Ukraine, 320070

Tel.: (0562)45-55-16
(056)744-62-78

Fax: (056)744-63-80

E-mail: kvitka@goris.dp.ua

© «Grani», 1999

**ПРОБЛЕМИ
ІСТОРІЧНОЇ
НАУКИ****КОЛЕСНИК І.І.
КУЛЬТУРНИЙ КОД
УКРАЇНСЬКОЇ
ІСТОРІЇ***Оригинально мыслящий историк вызывает всеобщее недоверие, презрение и отвращение.***Анатоль Франс**

Спроби типологізації української культури здійснюються найчастіше за допомогою відомих опозицій: «індивідуалістична» — «колективістська» культура, «інтровертна» (В.Янів)[1] — «екстравертна» (О.Пахльовська)[2], «селянська» — «міська», «західна» — «азіатська, східнослов'янська», «повна» (Г.Грабович) — «неповна» (І.Лисяк-Рудницький)[3], «монохронна» — «поліхронна»[4].

Визначення типу культури, на нашу думку, можливо через категорію «ментальність», яка означає систему символів і образів, що відображають уявлення даного соціуму про навколишній світ і його місце в цьому світі, та зумовлюють вчинки і поведінку людей (Ж.Дюбі)[5].

Найвідомішим символом української культури, як відомо, є образ «Матері — землі», «Неньки — України», який символізує плодючість землі, м'якість краєвиду, мирне, лагідне життя з природою, навколишнім середовищем. Даний архетип означає шанобливе ставлення до жінки в українському суспільстві, визнання її особливої ролі як господарки і виховательки в родині, народжує відчуття доброзичливості, м'якості, працьовитості, душевної емоційності. Цей архетипічний мотив знаходить відображення в фольклорній та літературній творчості українського народу. Усім нам добре відомий з творчості Т.Шевченка образ української дівчини, знедаленої бездушним москалем (певна алюзія пригнобленого стану України в Російській імперії). Секвенція цього образу в подальшій літературній традиції відбиває різні сторони соціально-психологічного буття українського народу. У Євгена Маланюка є образ України «степової бранки», насилуваної кочовиком-монголом, у Миколи Бажана Україна — «повія ханів і царів», у Олександра Довженка — це «вічна удова».

Наступний архетипічний мотив — рівність усіх синів однієї матері. Після смерті батька влада (спадщина) рівно розподілялася між синами і дочками. В Україні не було права майорату, пріоритету старшинства. До цього архетипічного ряду сягає своїм корінням, з одного боку, ідеали соборності, рівності, демократизму, з іншого, відсутність в українському етносі настанови на лідерство, харизму, невміння утримати владу, анархія[6].

Образ батька в колективному несвідомому українців символізує грізну, караючу силу, владу. Саме в цьому образі слід шукати витoki українського державного ірраціоналізму.

Символи і образи підсвідомого разом із свідомо-раціональним відображають картину світу і місце в цьому світі даного народу. Найважливішою характеристикою типу культури, як вважає

*Колесник Ірина Іванівна —
доктор історичних наук,
професор кафедри
історіографії та
джерелознавства
Дніпропетровського
державного
університету*

Освальд Шпенглер, є сприйняття часу. На відміну від західних народів, у яких переважає монохронна система часу, у східнослов'янських народів, зокрема українців, поширене поліхронне сприйняття часу. Поліхронна система часу містить кілька часових потоків[7]. Йдеться, по-перше, про так зване «селянське» відчуття часу, що зумовлене астрономічно-біологічними та господарчими циклами і має циклічну конфігурацію. Християнське сприйняття часу характеризується лінійною спрямованістю, у центрі якої знаходиться земне існування Христа, від якого йде рахунок минулого і відкривається перспектива у «потойбічне» майбутнє. Поряд з цими двома часопотоками у свідомості українця, як, до речі, і росіянина, існує міфологічна темпоральність, яка реалізується в ідеї «першодії», «першопоштовху» в історичному бутті народу (наприклад, реформи Петра I, події доби Хмельниччини, Жовтнева революція, проголошення незалежності України у серпні 1991 р.).

Для історичного життя українців характерний ще один тип переживання часу у вигляді «хронологічних розривів», «квантів історичної екзистенції», що знаходить відображення у метафорах «Руїна», «Культурно-національне відродження».

Для поліхронного сприйняття часу українцями типово одночасне виконання кількох видів діяльності, необов'язковість у додержанні строків подій, небажання чітко і ясно розв'язувати питання, що часто ховається за фразами «Будемо вирішувати», «Як-небудь заходьте», «Треба подумати».

Монохронна система передбачає майже матеріальне сприйняття часу, його цінності й означає зосередженість на одному виді діяльності. Західний час подрібнений по секундах, що символізує зміна рекламних роликів, заставок, погодинні новини. На відміну від «часового плюралізму», тягучого, спокійного життя, неповаги до свого і чужого часу в житті українців, для західних суспільств характерний страх нестигнути, випасти з ритму, що межує з екзистенційною катастрофою (наочна форма якої — безробіття).

Поліхронне переживання часу тісно пов'язане із сприйняттям українцями простору, як вчуття у «хвилясту м'якість лісостепу» чи «безкраю далечинь степу», що у свою чергу зумовлює прагнення до ідеального, безконечного і недосяжного. В західних культурах, наприклад, німецькій, сприйняття простору асоціюється із образом «зачиненої двері»[8], тобто ізольованістю, обмеженістю, «подільністю» простору.

Перевага жіночого компоненту в психічній структурі українця визначає характер його уявлень про своє місце у світі. Лагідність, ніжність, м'якість, втеча від активного життя зумовили пріо-

ритет так званого малого гурту, родини. Найбільш комфортно чутлива, емоційна людина відчуває себе в оточенні близьких людей, а не в великих об'єднаннях, згуртованих по типу спілки, громади, проникнутих єдиною метою чи волею.

Дзеркальним відображенням родинного типу життя українського народу є Запорозький кіш, що являє родинний колектив, де усі брати рівні — сини Матері — Січі та Батька — Великого Лугу. Якщо інтимний пласт буденного життя українців визначається через поняття родини, малого гурту, то у широкому історичному сенсі своє місце в світі український народ усвідомлював як життя на кордоні, на перехресті різних етнічних, релігійних, політичних, культурних традицій, що знайшло відображення у топосі «країна при битій дорозі».

Сприйняття часопростору визначало й типи соціальної поведінки українців: 1) авантюрно-козацький, орієнтований на боротьбу з ворогами, лицарські чесноти, оборону віри та кордонів, розваги, насолоду життям; 2) «притаєного існування», «відступом у себе», що уособлює козак, який ховається від ворогів в озері, дихаючи через тростинку очерету[9].

Різні типи соціальної поведінки зумовили й національні типи українців. Найбільш відомий і популярний тип — козак-воєва, епікуреєць, життєлюбивий оптиміст. Другий тип, це так звана «сковородинська людина», тобто людина заглиблена у свій внутрішній світ, постійну працю, особисте самовдосконалення. Різновидом останнього є рідкісний тип аскета (Іван Вишенський, певною мірою Василь Стус, якому при психіатричній експертизі в радянських таборах був встановлений діагноз «патологічна чесність»).

За часи тоталітарного режиму в Україні тип «прихованого існування» трансформувалася у тип денационалізованого конформіста, людини, байдужої до усього та усіх, яка прагне запобігти участі у громадському житті, колективній творчості, уникнути будь-якої відповідальності.

Сукупність природно-історичних та соціально-психічних реалій зумовили константні риси української культури.

Деякі дослідники (І.Лисяк-Рудницький, І.Дзюба, Я.Ісаєвич) вважають українську культуру «неповною»[10]. Їм протистоїть точка зору Г.Грабовича, який вважає некоректною саму тезу про «неповноту» культури[11]. І справді, якщо дивитися на культуру «зсередини», то в екзистенційному сенсі вона цілісна, «неповною» вона може бути лише у порівнянні з чим-то або ким-то, тобто з іншими культурами, літературами тощо[11].

Домінантною рисою української культури були чуттєвість, емоційність, кордоцентричність. Одні

вбачають в цьому позитивні якості, інші — вади. Так, Памфіл Юркевич емоційність українців розглядав як «прикмету національної вищості». Дмитро Чижевський, продовжуючи лінію «філософії серця» П.Юркевича, також наголошував на позитивних рисах емоційності українців. Вячеслав Липинський навпаки підкреслював негативні ознаки емоційно-чуттєвого чинника української вдачі, такі як запальність і швидке схолодження, дразливість, зосередженість на дрібницях, байдужість до важливих дій [12]. Звідси зрозумілі й негаразди українців в сфері політики, яка неможлива без строгої організації розуму та вольового поступу щодо здійснення мети. В унісон В.Липинському І.Лисяк-Рудницький вважав, що брак «логосу» — «хронічна слабкість української духовності» [13].

Специфічною ознакою української культури являється її лінгвоцентризм. Зрозуміло, емоційно-чуттєвій вдачі українця найбільш відповідним був «художній» стиль мислення, охудожнення дійсності та минулого життя й свідомості. Саме мова протягом століть була носієм етнічно-релігійної культурної ідентичності українського народу. В культурному просторі українців мова, словесність виступає справжнім замісником філософії. Світовідчуття українців відбилосся не у філософських та природознавчих трактатах, як на Заході, а в поезії, народній епіці, піснетворчості. До речі, фольклор як носій «мовної поведінки» українського народу довгий час був «альтернативою літературі».

Генетичну рису української культури становить її селянськість, антеїзм (від імені давньогрецького героя Антея, який брав свою силу від Землі-Матері, і якого Геркулес зміг побороти, лише відірвавши від землі). Хліборобські ідеали впливали з родинного стилю життя і пронизували свідомість і селянина, і інтелектуала. Природне відчуття близькості з народною стихією знайшло втілення в українському романтизмі, народництві, і як це не парадоксально, в державницькій ідеології (еліта не може існувати без народу).

До коду української культури належить і поняття українського сцієнтизму. Наявність останнього спростовує саму ідею неповноти української культури. Звичайно, український сцієнтизм — антипод європейського, засадничою характеристикою якого є логіко-раціональний компонент, настанова на активну, творчу діяльність, спрямовану в зовнішній світ [14].

На відміну від європейського український сцієнтизм характеризується підвищеною рефлексією, прагненням втекти від життя в сферу духу, глибини душі. Духовна енергія українських інтелектуалів розтікається начебто вшир, по всьому простору культури, насичуючи усі форми витвору духу —

релігійну проповідь, публіцистичний памфлет, поезію, письменство, живопис, музичний твір тощо.

Для українського сцієнтизму притаманне інтуїтивне шукання смислів, ірраціоналізм мислення, містицизм. Українська демонологія відповідає інтуїтивним, містичним струнам української душі. Знаковою постаттю українського сцієнтизму являється Микола Гоголь в оточенні прекрасних покійниць, відьом, утоплениць, чортів, вів.

Український сцієнтизм означає перевагу змісту над формою. Формотворче начало більш властиво західному сцієнтизму. На українському ґрунті чуттєвість, зміст, настрої поглинає форму. Приповідна пісенність українського народу, на думку Миколи Шлемкевича, — це «геніальний примітивізм», який вбиває творчі таланти. «Жертвою закоханості у пісні» став М.Лисенко.

В українському малярстві переважають етюдні мотиви й пейзажі, як вияв чуттєвості. В українському народному театрі голосний сміх дівчат, співи і танці потопляють розмову та дію.

М.Шлемкевич фіксує і парадоксальність українського індивідуалізму — це «індивідуалізм без індивідуальностей», тому що індивідуалізм — це «ясна окрема форма» [15]. Український індивідуалізм являє ліричну втечу від твердих форм, структуруючого, формотворчого начала.

Брак «логосу», формотворчого елемента в українській культурі зумовлює перевагу з-поміж мистецтв лірики та музики, а серед мистецьких стилів — романтизму, символізму, експресіонізму. Такі формотворчі стилі як класицизм та реалізм залишалися чужими в українській культурі.

Важлива риса української культури, яку помітив І.Лисяк-Рудницький, — це стихійний антропоцентризм. Український антропоцентризм спрямований здебільшого на розбудову особистості, а не експансію у зовнішній світ. Любов до рідного краю, природи, хати, мови, пісні, інтерес до звичаїв, побуту, внутрішня релігійність — це складові стихійного гуманізму української психічної вдачі.

Основним принципом життєдіяльності, на думку італійського онтопсихолога Антоніо Менегетті, є принцип пульсації [16]. Цей принцип цілком корелюється із теорією відносності А.Ейнштейна та сформульованим О.Шпенглером принципом культурного релятивізму.

В соціокультурній практиці принцип пульсації реалізується у формулі «завмирання та відродження», «спаду та піднесення».

Процес піднесення завжди пов'язаний із «вибросом» культурної енергії нації, і реалізується у так званих паттернах. Термін «культурний паттерн» належить американському культурологу Альфреду Крьюберу і означає культурну схему, зразок, фор-

му, що має найбільшу вартість[17] (наприклад, грецька скульптура, французька література, німецька класична філософія).

До паттернів української культури належать нові зразки національної освіти, як своєрідний компроміс між грекослов'янською вченістю та латинською наукою (Острозька академія — «тримовний лицей», на зразок якого утворені навчальні заклади в Києві, Москві, Яссах). Етатистська ідеологія київських книжників, як інтелектуальне підґрунтя реформ Петра I в Росії. Українська епіка (думи, народні пісні), поезія, література XIX ст. також належать до паттернів української культури. Геній Т.Шевченка слугує індикатором зльоту духовної цінності філологічного паттерну української культури.

Імпульси активного розвитку чергувалися із періодами гальмування та завмирання діяльності на полі української культури. Вона пережила кілька піків піднесення, вибросу культурної енергії:

- 1) культурно-національне відродження кін. XVI — поч. XVII ст.;
- 2) класичне відродження кін. XVIII — поч. XX ст.;
- 3) ренесанс української культури, науки, літератури 1920-х рр.;
- 4) «мікроренесанс» кін. 1950 — поч. 1960-х рр.;
- 5) відродження 1990-х рр.

Періоди занепаду або «антрактів» історичного буття пов'язані з 1) періодом Руїни 2 пол. XVII ст., 2) процесом дезінтеграції традиційного українського суспільства у 2 пол. XVIII ст. й остаточним перетворенням України на культурну провінцію Російської імперії; 3) добою деукраїнізації, тотальної русифікації української культури за часи радянського режиму.

Особливість української культури та історичного життя полягали в тому, що виброс культурної енергії українців відбувався в інші культурні світи. Україна з її культурним потенціалом виступала донором інших культур.

Перший потужний культурний вплив України на Росію припадає на XVII — 1 чверть XVIII ст. Вихованці Києво-Могилянської академії являли цвіт тонкого прошарку щойно народженої російської інтелігенції. Саме їм належала ідея утворення першого університету у Москві із світськими науками та латиною. Саме вони стали теоретиками російської імперської ідеології.

Друга велика хвиля українських впливів на життя Росії охоплює 2 пол. XVIII ст., коли українська еліта здобула домінуючі пости в урядових колах обох російських столиць, за рахунок якої (еліти) поряд з прибалтійськими німцями відбувався процес європеїзації Росії.

Зростання українських впливів у центрі збігається із занепадом і ліквідацією решток автономного адміністративного устрою в Україні. В цьому явищі І.Лисяк-Рудницький вбачає «своєрідну соціологічну компенсацію»[18].

Третя хвиля культурних впливів на Росію виникає в середині XIX ст. і пов'язана з діяльністю українського філософа Памфіла Юркевича, від якого пішла руська релігійна філософія. Як твердить О.Забужко, П.Юркевич «породив» Вол.Соловйова, а відтак і весь класичний російський ідеалізм кін. XIX — поч. XX ст.» Ця потужна українська інтелектуальна традиція, змінивши русло в мові, потекла в російську культуру, де спричинила справжній розквіт, в той час, як самі українці залишилися на рівні «хутірського мікрокосму», бо «не мали чим» думати про себе[19].

Словом, конфігурація української культури має переривний контур. Траєкторії та схеми еволюційного чи прогресивного поступу є не стільки обов'язково-необхідними, скільки традиційно-звичними в нашому європейсько-християнському мисленні.

Світова історія дає широкий спектр культурних та історичних конфігурацій. З точки зору А.Крjöббера, Єгипет являє унікальний зразок «крайнього типу переривного розвитку»[20].

Разом з тим константні риси будь-якої культури виявляються у процесі взаємодії з іншими культурними світами.

Одним з найвизначніших зовнішніх впливів була християнізація населення Русі-України. Прийняття християнства візантійського зразку було не трагічною помилкою, чи історичною несподіванкою, як вважав Ст.Томашівський, а цілком відповідало емоційно-чуттєвій домінанті слов'янсько-української вдачі.

До речі, ренесансні та реформаційні впливи на українському ґрунті також мали здебільшого етико-релігійне забарвлення. Із західних впливів найбільш співзвучним українській душі було барокко. Українцям взагалі властива стихійна бароковість. Вона виявляється в тому, що в народному мистецтві-промислі орнамент переважає над конструкційними формами, мова українців більш образна і лірична ніж філософічна, тобто не здатна відтворювати точну думку[21]. Емоційне напруження, боротьба стихій почуттів, релігійна піднесеність, емоційна розчуленість, пишність, гіпертрофованість почуттів, красномовство — усі ці риси барокового стилю знаходять сприятливий ґрунт у глибинах української свідомості й культури.

Цікаво, що в тілі української культури повною мірою так і не прищепилися такі європейські формотворчі стилі, як класицизм, реалізм, наукова фантастика.

Найбільш відповідним українській культурній стихії став романтизм, здебільшого в німецькому консервативно-ірраціональному варіанті. Європейський романтизм, який, за словами Г.Гадамера, відкрив «таємницю індивідуальності», красу і цінність рідної мови, відродив героїку минулого, на українському терені став гаслом, ідейним підґрунтям культурно-національного відродження.

Актуалізовані романтизмом поняття «народ», «народність», «нація» увійшли до свідомості української еліти і плебейських мас як символи їх історичного буття, зв'язуючий розчин між державними установами і культурним життям.

У цілому ідеологічні засади романтизму цілком корелюються з такими рисами українського культурного типу, як антеїзм, емоційність, філологізм та антропоцентризм.

Таким чином, творче, жіноче начало української психічної структури залишається невичерпни-

ми джерелом творчої активності українських інтелектуалів. Авторитетне підтвердження цього знаходимо у психологічних спостереженнях Карла Г. Юнга, який вважав, що «психологія творчого індивіда — це, власне, жіноча психологія, тому що творчість виростає з глибин несвідомого: з царства Матерів»[22].

Понад 50 років тому Олег Ольжич закликав подивитися на Україну як «окрему психологічну область» в Європі: «У нас ідеалізм і певність посідання найвищих правд, а поруч з цим матеріалізм Європи і мертве шукання за формою: Тому треба поставити під знак запитання конечність нашої орієнтації на сучасну Європу. Не створимо собі кумира!»[23]. В нинішній соціокультурній ситуації саме історична наука, разом з філософією та літературою, створюють інтелектуальні можливості усвідомити український народ, Україну як окрему психологічну та історичну область Європи.

Примітки:

1. Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду // Основа. 1995. № 28 (6). С. 155.
2. Пахльовська О. Україна: шлях до Європи: через Константинополь. Стаття перша. Історичний дуалізм давньої української літератури: Візантія чи Європа? // Сучасність. 1994. № 1. С. 63.
3. Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми «історичних» та «неісторичних» націй // Історичні есе. Т. 1. К., 1994. С. 29-31.
4. Носенко Е.Л. Культурно-психологічні проблеми інтеграції України в Європейське співтовариство // Грані. 1999. № 2 (4). С. 59.
5. Дюби Ж. Развитие исторических исследований во Франции после 1950 г. // Одиссей. 1991. М., 1991. С. 52.
6. Див.: Цимбалістий Б. Родина і душа народу // Українська душа. К., 1992. С. 89-90.
7. Забужко О. «Психологічна Америка» й азіатський ренесанс, або знову про Карфаген // Сучасність. 1994. № 9. С. 154.
8. Див.: Носенко Е.Л. Вказ. пр. С. 60.
9. Кульчицький О. Світовідчуження українця // Українська душа. С. 53.
10. Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми «історичних» та «неісторичних» націй. С. 30; Дзюба І.М. Що за обрієм? Наша культурна спадщина і культурне майбуття // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Міжвіз. зб. наук. пр. Вип. 1. К., 1992. С. 17; Ісаєвич Я.Д. Українська культура в середньовіччі і на світанку нової доби // Там таки. С. 35.
11. Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми «історичних» і «неісторичних» націй. С. 29-39; Грабович Г. До історії української літератури. К., 1997.
12. Див.: Онацький С. Українська емоційність // Українська душа. С. 37.
13. Лисяк-Рудницький І. В обороні інтелекту // Історичні есе. Т. 2. С. 403.
14. Янів В. Вказ. пр. С. 150.
15. Шлемкевич М. Душа і пісня // Українська душа. С. 110.
16. Див.: Менегетти А. Введение в онтопсихологию // Константы. 1993. Т. 1. № 1. С. 77-84; 1994. Т. 1. № 2. С. 97-121.
17. Кребер А.Л. Конфигурации развития культуры // Антология исследований культуры. СПб., 1997. Т. 1. С. 466-467.
18. Лисяк-Рудницький І. Дискусійні виступи на міжнародному історичному конгресі // Історичні есе. Т. 2. С. 414.
19. Забужко О. Філософська і культурна притомність нації // Сучасність. 1994. № 3. С. 121-122.
20. Кребер А.Л. Вказ. пр. С. 471.
21. Лисяк-Рудницький І. Розмова про барокко // Історичні есе. Т. 1. С. 65.
22. Юнг К.Г. Психология и поэтическое творчество // Самосознание европейской культуры XX века. М., 1991. С. 118.
23. Цит. за: Ільницький М. Ідея циклічності культури і доля України в творчості Олега Ольжича // Сучасність. 1994. № 11. С. 140.

**КАРАБАНОВ М.М., РАДЬКО П.Г.
ІДЕЇ ОКРЕМІШНОСТІ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ТА
ТРАДИЦІЇ ФЕДЕРАЛІЗМУ В
ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНІЙ
СПАДЩИНІ М. КОСТОМАРОВА**

У наш час, коли світ переживає черговий геополітичний бум, суть якого визначається двома протилежними тенденціями: роз'єднанням на основі боротьби за національну незалежність (прикладом тут є доля колишнього Радянського Союзу, Югославії, Чехословаччини, проблеми нинішньої Російської Федерації, викликані самовизначенням народу Чечні) і інтеграцією (свідченням якої є вся планета, і, в першу чергу, - Європа), - однією із центральних проблем у світовій історіографії є проблема гармонізації міжнаціональних відносин.

Українська історична наука покликана вивчати їх, спираючись на багатомісячну історію національного державотворення і на здійснене українською нацією, усім українським народом право на самовизначення. Слід враховувати і ту обставину, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визначеними принципами і нормами міжнародного права. Територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднанні централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їх історичних, економічних, географічних особливостей, етнічних і культурних традицій.¹

При розв'язанні проблем, пов'язаних із здобуттям Україною державної незалежності на початку 90-х років, неодноразово висловлювалися думки про необхідність встановлення в країні федеративно-земельного устрою із відділенням таких регіонів, як Поділля, Галичина, Закарпаття та ін., надання їм широких повноважень і самостійності, за винятком права виходу із складу України. Питання федеративного устрою активно культивується деякими політичними партіями центристського напрямку, зокрема, партією слов'янської єдності України (ПССУ), яка серед програмних засад висувала федеративно-земельний устрій, право на подвійне громадянство, створення єдиних стратегічних сил слов'янських і традиційно зв'язаних з ними держав.² У зв'язку з цим висувалась ідея створення двопалатного українського парламенту. Обговорення проблем федерації не обмежується національно-державним рівнем. Деякі політичні сили в Україні, зокрема лівої орієнтації, намагаються переконати суспільство в необхідності федералізації міждержавних відносин у межах колишнього Радянського Союзу.

Коли різні вчені і політики порушують питання: бути Україні унітарною чи союзною державою, варто враховувати те, що спочатку треба стати міцною державою (авторитетною у народі і світі) і тільки потім - союзною державою, як це зробила Німеччина (враховуючи рекомендації свого князя і канцлера Бісмарка). Що ж до федералі-

*Карабанов Михайло Михайлович - професор кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, доктор історичних наук.
Радько Петро Григорович - доцент кафедри політекономії Полтавського державного педагогічного інституту ім. В.Г.Короленка, кандидат історичних наук.*

зації міждержавних відносин у межах колишнього Радянського Союзу, то це справа безперспективна, можливо, навіть небезпечна, якщо це передбачає федералізацію відносин з Росією. З нею Україні потрібно просто підтримувати дружні відносини.

Історик Я. Дашкевич слушно зазначає, що Україна жодних традицій федеративності – формування своєї території шляхом збирання – не має, а нав'язування її федеративного устрою автономій передбачається як засіб знищити її єдність, одноцілість і політично-військову силу. Абсурдність пропаганди федерації України полягає в тому, що при реальній повній рівноправності громадян, при справжньому самоврядуванні на всіх щаблях, при відсутності заперечення права якійсь меншості – національно-релігійній – захищатись від переслідувань, іншими словами – при повній демократії – будь-яка федерація-автономізація не потрібна. Територіальна автономія Криму перетворила цей півострів у заповідник постпартійної номенклатури з національним гнобленням українців і кримських татар. Це досить наглядний приклад української автономії в дії.³

Політологи висловлювали жаль щодо рішення про утворення автономії Республіки Крим (січень 1991 р.) За умови домінування в Криму російського населення (67%), етнічний чинник справляє помітну роль у формуванні політики автономії. Залякуючи населення то українським націоналізмом, то загрозою “татаризації”, проросійське лобі досягло чималих успіхів у політизації етнічного фактора й конструюванні кримського різновиду сепаратизму. Небезпека, яка з цього випливає, багатократно посилюється внаслідок гострого протистояння у верхніх ешелонах влади автономії.⁴

Тому, актуальним як в теоретичному, так і в практичному плані є звернення до власної історії через погляди видатних істориків і громадських діячів українського відродження, з'ясування значення традицій федералізму для сучасного державного будівництва. Важливо через призму історії вилучити як позитивні, так і негативні тенденції і зрозуміти, які традиції варто використовувати, а яких треба позбутися, враховуючи національні інтереси сьогодні і в майбутньому, виходячи з того конституційного стану, що Україна є унітарною державою.⁵

Ідеї федералізму мають свою історію у вітчизняній історичній науці. Так, ще Микола Костомаров (1817-1885 р.р.) і кирило-мефодіївці наголошували на необхідності децентралізації держави й впровадження федеративних засад у відносини між слов'янськими народами. Багато уваги цим питанням приділяли видатні історики і культурно-освітні діячі другої половини XIX ст. В.Б. Антонович і М.П. Драгоманов. Проте вони підходили до цього питання з урахуванням конкретно-історичних особливостей певного

етапу розвитку суспільства. Володимир Антонович (1834-1908) вважав, що федерація вельми гарний і прогресивний устрій, але вимагає високого рівня культури і самопізнання народів, що його утворюють. Для обґрунтування цієї думки він посилався на досвід Швейцарії, Сполучених Штатів Америки, які міцні федерації утворили внаслідок того, що народи, які їх склали, “стоять на високому ступені розвитку”.⁶ Михайло Драгоманов (1841-1895 р.р.) в численних працях обґрунтовував думку про те, що федерація має утворитися внаслідок децентралізації управління державою. На конгресі німецьких соціологів у Берліні (1912 р.), що був спеціально присвячений науковому з'ясуванню природи нації, значення досліджень (М. Драгоманова) для національних рухів підкреслив відомий німецький вчений М. Вебер: “Кожному, хто хоче зрозуміти всебічно велике значення правного утворення міжнародних взаємин, найголовнішим джерелом могли б бути писання Драгоманова...”.⁷ М. Драгоманов пропонував реформувати Росію, а Україну розділити на 20 земель, зокрема на Київську, Одеську, Харківську, Полтавську та ін.

Ідеї федерації були тими підвалинами, на яких базувалася вся наукова і громадська діяльність М. Грушевського (1866-1934 р.р.). У конкретних історичних умовах він називав федералістичну традицію провідною ідеєю нашого політичного життя, закликав дотримуватися старих федералістичних принципів, висунутих кирило-мефодіївцями (і ще раніше “Обществом Соединенных Славян”), не кажучи вже про старші прецеденти.⁸ Традиційною формою державності другої половини XVII-XVIII ст. М. Грушевський вважав український федералізм, який знайшов втілення в державних концепціях Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепи та інших гетьманів.⁹

Можна було чути і читати авторів, які настирливо звинувачували М. Костомарова, М. Драгоманова, М. Грушевського за їхню прихильність до ідеї федералізму, а то й конфедералізму. Та що візьмеш з “революціонерів”, як зазначають сучасні дослідники, котрі володіють істинами в останній інстанції, а тому воліють стояти не в рівні з посередниками як шукачами, а над ними, і, водночас, не переобтяжують себе аналізом та синтезом реального досвіду. Насправді федералізм М. Костомарова ґрунтувався на ідеях та засадах визнання всеосяжного суверенітету та самодостатньої історичної місії України. До виходу України на міжнародні магістралі як кінцевої мети закликав і М. Драгоманов. М. Грушевський добре засвоїв як їхні уроки, так і наукові принципи найбезпосереднішого вчителя В. Антоновича.¹⁰

Розглянемо більш детально погляди цих та інших істориків з проблеми. Слід зупинитися, перш за все, на федералістичній концепції Миколи Івановича Костомарова як першого історика-федераліста серед кла-

сиків нашої історичної літератури, котрий ”живо цікавився національним відродженням слов’янських народів”.¹¹ М.Костомаров популяризував об’єднавчі тенденції в історії українського народу і радив: “Творіть, а не руйнуйте; ветхе зруйнується і перетвориться на попіл, розвіється по вітру саме собою. Інакше - де викорінення, там насильство – і часто доводиться жалкувати про зруйноване”.¹²

Громадсько-політичні погляди М.Костомарова вже досліджувалися в українській історіографії,¹³ проте ідеї вченого, які складають сутність концепції слов’янофільського народництва, його думки про федерацію, республіканський лад, громадські свободи ще чекають ґрунтовного аналізу,¹⁴ оскільки архівні документи дають підстави зробити “переоцінку цінностей”¹⁵ у спадщині історика.

Микола Костомаров, працюючи у галузі історичної науки, “ніколи не замикався, не тікав од життя з його пекучими, настирливими питаннями, ніколи за науковими інтересами не занедбував своїх обов’язків громадянина перед рідним краєм. “Він був, - зазначає Д.Дорошенко, – одним із найвірніших і випробуваних лицарів науки, але в нього була ще й друга “дама”, якій він так само вірно і неодмінно справляв службу, - це добро рідного народу, і тому-то наукова діяльність Костомарова, як історика й етнографа, зв’язана тісно з культурно-просвітною працею”.¹⁶

На думку історика Д.Дорошенка Миколою Костомаровим володіли співчуття до соціальної та економічної недолі народних мас, бажання дослідити причини, які довели український народ не тільки до втрати політичної самостійності, позбавлення власних форм суспільної організації й своїх вищих освічених класів, а й до поневолення основної маси українського народу.¹⁷ З ім’ям М.Костомарова пов’язане дослідження найскладніших сторінок боротьби українського народу за своє соціальне і національне визволення, за свою самобутню національну культуру.¹⁸

М.Костомаров уже у магістерській дисертації “Об историческом значении русской народной поэзии” запозичує основні концептуальні засади культурно-історичної школи, що склалася в середині ХІХ ст. і дістала свої перші імпульси в пізніших німецьких просвітителів (Й.-Г.Гердера), представників французької романтичної (Ф.Гізо, О.Т’єрі, Ж.Мішле) та позитивістської (О.Конта) філософії. М.Костомаров зосереджує головну увагу на гердерівських ідеях про історію людства як процесу розвитку духу, на розкритті його внутрішніх чинників. У вище згаданому дослідженні він приходиться до думки, що на характер людини накладають відбиток народ, місце й час (певна культурно-історична епоха). Звідси: “Всякий народ має в собі щось певно визначене, що стосується більш або менш кожного із тих осіб, які належать

народу... Всякий народ розглядається як одне ціле, має свій ідеал, до якого прагне... Для пізнання народного характеру потрібно шукати таких джерел, в яких би народ висловлював себе несвідомо.”¹⁹

У науковій та викладацькій роботі М.Костомаров ставив перед собою два основні завдання: висувати на перший план в дослідженні історичного життя держави роль народних мас, життя народу в усіх його виявах та пропагувати ідею федералізму як вільного об’єднання народів на рівноправних умовах. Ці настанови були впроваджені ним, крім лекцій, у цілому ряді наукових праць 60-70-х років, зокрема, “Начало Руси”, “Две русские народности”, “Мысли о федеративном начале в Древней Руси”, “Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада (История Новгорода, Пскова и Вятки)”, “Вече и вечевое устройство в древней Руси” та ін. У статті “Начало Руси”, яка була надрукована на початку 1860 р. у журналі “Современник”, М.Костомаров виступив проти теорії про норманське походження Русі. Стаття ця дуже обурила проф. М.Погодіна, великого московського патріота і прибічника норманської теорії, і той викликав М.Костомарова на публічний диспут в університеті. Обидва опоненти залишилися на своїх позиціях, але всі симпатії публіки були на боці М.Костомарова.²⁰

М.Костомаров ясно уявляв собі історичну еволюцію українського життя як один неперервний процес від початків історичного життя і до новіших часів. Всупереч офіційній історіографії, яка робила Володимиро-Московське життя безпосереднім продовженням старокиївського, М.Костомаров у своїх працях підкреслював органічний зв’язок з київським періодом пізнішої литовсько-польської й козацької доби українського життя, водночас бачив рішучий перелом, розрив між староруським укладом і укладом московським. Як зазначав М.Грушевський, у душі політичних ідей Кирило-Мефодіївського братства, що ставило ідеалом слов’янської держави майбутній устрій федеративно-республіканський, М.Костомаров в минувшині українського народу підкреслював ці прояви народоправства й федеративності, бачив їх в повному розвитку серед життя Київської Русі, всього домонгольського життя і пізнішої козацької доби.²¹

Захоплення тривалий час історією розвинуло у М.Костомарова погляди на те, що держава була більш випадковим наслідком завоювань, ніж необхідним результатом географічних і етнографічних особливостей народного життя. Тому майже завжди держава складалася із однієї народності; сильніша подавлявала слабших, а інколи - й асимілювала їх, тримала за собою право влади над ними, яке освячувалося давниною, допускала над ними насилля, а всяку спробу до самозбереження з їх боку визнавала як злочин. Однак життя продовжувало розвиватися іншим шля-

хом, і держава залишалася тільки зовнішньою формою об'єднаної поліцейської влади. Там, де не було завоювання, або де воно не було достатньо могутнім, там не могла скластися і держава. Вільні людські суспільства заради взаємних вигід, а більше всього заради власного захисту тягнулися до союзності (федерації). Як приклад історик називає Стародавню Грецію. Окремі невеликі республіки прагнули контактувати між собою і підтримувати взаємний племінний зв'язок на основі схожості мови, релігії, суспільного і домашнього побуту, але згоди між ними так і не виникло (скільки ми знаємо, всі вони з давніх-давен вели між собою війни). Причиною, очевидно, було те, що вони не створили центрального об'єднаного органу, який би міцно зв'язав їх між собою. Олімпійські ігри, які вважають одним з таких органів, не мали юридичного значення.²²

На думку М.Костомарова, те, що в стародавньому світі проявилось у формі республік, в новому християнському світі визначилося у відокремленні окремих земель, підвладних в більшій або меншій мірі дрібним володарям. Звідси, на Заході Європи, - федеральна система баронів, а в слов'янському світі - підпорядкування вибраним князям. І ті, і інші вели між собою міжусобні війни, поки сильніші із них не підкорили слабших. Так склалися держави, які потім перетворювалися і перекроювалися, в більшості ситуацій випадково, на правах сили. І російська історія складалась так само, хоча зі своєрідними особливостями. Російська держава формувалася із частин, які до цього жили власним незалежним життям, і тривалий час після того життя частин проявлялося відмінним прагненням у спільним державним ладі.²³

Обґрунтовуючи федеративні начала Київської Русі, М.Костомаров зазначав, що географічна місцевість країни і обставини, під впливом яких склався побут східних слов'ян, спричинили на тривалий час в історії руського народу сполучення єдності та цілості землі з роз'єднанням частин її, із своєрідним способом життя у кожній з них. Корінний призвідник руського державного ладу йшов двома шляхами: з одного боку - до згуртування всієї Руської землі в єдинокорольове тіло, а з іншого - до створення в ньому політичних суспільств, котрі, зберігаючи кожен свою самобутність, не втратили б між собою зв'язку і єдності, який проявлявся в їх сукупності. Цей початок федерації, доводить він, не є в нашій історії чимось виключно слов'янським: його зустрічаємо як у древніх, так і у нових народів, - скрізь, де тільки живодатність моральних сил людини не була подавлена насильницьким згуртуванням, і де, внаслідок несприятливих для підтримки єдності оборотів долі, частини не прийняли характеру зовсім відділених одна від одної цілих і не розійшлися на своєму шляху в різні сторони. Руська земля була занадто велика для

швидкого створення із себе єдинокорольового тіла; племена, які населяли її, були занадто різноманітні, щоб раптом злитися в один народ; те слов'янське плем'я, яке мало підгрунття стати панівним, бути первинним між іншими, було саме розділене на другорядні племена, які мали в собі підгрунття тривалого існування окремо.²⁴ Відмінності між племенами виразно кидалися в очі сучасникам і не зникали ні після укорінення єдинокорольового роду, ні після розповсюдження християнства. Літописці, які жили вже після прийняття християнства, говорять, що всі вони "имяху обычай свои и закон отец своих и преданья, каждо свой нрав".²⁵

М.Костомаров, аналізуючи елементи федеративних відносин у Київській Русі, звернув увагу на те, що центральна влада прагнула не викликати проти себе широкої протидії суб'єктів федерації і не бути в достатній мірі обтяжливою, щоб породити у народів сильне проти себе невдоволення і примусити їх об'єднати свої спільні сили для визволення. Руські князі обмежувалися тільки збиранням данини, так званим полюддям. Ця данина та спосіб її збирання могли бути то легкими, то обтяжливими, дивлячись на особу князя чи дружинних начальників, але не лягали на народи тягарем постійного втручання у їхні домашні справи, введенням чужих звичаїв. Із літописів відомо, що один тільки Новгород платив Києву щорічно дві тисячі гривень.²⁶ Зобов'язаний платити данину, кожний народ не виходив із звичаїв дідівського (традиційного - авт.) побуту. Він не був приречений постійно бачити перед собою княжих слуг, оскільки влада князів діяла здалека: вони зі своїми дружинами з'являлися, як громовиця, щорічно за даниною, схоплювали, що встигали. Дні їх відвідування могли бути для народу недобрими днями, але днями короткими - князям потрібно було об'їхати багато територій, тому зупинятися тривалий час на одному місці не було коли. Відправлявся князь, і народ залишався сам по собі, не бачив над собою обтяжливого ярма і швидко забував про біду до нової її появи.²⁷ М.Костомаров підкреслює особливість федералізації: спочатку народи могли все-таки відчувати щось чуже над собою, коли прибував із Києва князь або воєвода збирати у них данину, але згодом ситуація змінювалася, коли у цих народів з'являлись власні князі. Хоча вони приходили з того ж одного роду, який княжив у Києві, але вже ніхто не прибував до них за даниною.²⁸

При верховній владі Києва над іншими регіонами в кожному із останніх були свої князюки. Київ без потреби не заважав внутрішній самобутності інших народів. Для нього було достатньо, якщо народи віддавали данину, а князюки їх перебували під рукою великого київського князя. Траплялося, коли місцеві князі були зміщені, "падали в своєму значенні, а гідність їх займали князі із прибулого київського дому". Вони

засвоювали звичаї краю і набирали собі дружину із мешканців того ж краю, переставали бути пришельцями для жителів країни, де княжили.²⁹ Всі князі однієї землі завжди знаходилися між собою у тісному зв'язку: їх князівства належали до однієї групи володіння, одного нероздільного, створеного внутрішньою єдністю, округу. Поняття про землю обіймало ту чи іншу руську народність у певному просторі. Воно проявилось в житті визнанням першості основного міста, притягуючого до нього передмістя, зв'язувалось ланцюгом взаємного народного управління незалежно від княжого. У тому чи іншому передмісті з'являвся один чи другий князь, брав свої мита, набирал собі дружину, захищав місто і належну йому територію від недругів, але в земських справах передмістя тягнулися до міста, як зазначає літописець: "что старейшие задумают, на том пригороды станут". До кожного передмістя прилягала волость із селами, що знаходила собі захист у силі міста. Всі міста тягнулися до основного міста. Це складало землю.³⁰

Центром і столицею слов'янської федерації був, звичайно, Київ. Він ставав найсильнішим, найбагатшим торговельним містом. На думку М.Костомарова, "багатство, розкіш і веселе життя примановали всіх, хто міг поселитися між киянами... Тут поляки забували і своїх жінок у Польщі, і свої двори, і господарства... Населення Києва, як і всієї Руської землі, не було однорідним: тут були і греки, і варяги, і шведи, і датчани, і поляки, і печеніги, і німці, і жида, і болгари... У Києві робочі люди знаходили хороші заробітки: можливість споруджувати і прикрашати будинки, закликали туди майстрів..."³¹ А, водночас, на думку М.Костомарова, Київ ніяк не міг утримати за собою верховенства над федерацією.³² До речі, це проявлялося і пізніше, у період гетьманщини: столицею Київ проявив себе невиразно, гетьман перебував то у Чигирині, то у Глухові, або Батурині.

М.Костомаров акцентував увагу на тому, що поляни, улличі, тівєрці, хорвати, волиняни, хоч були і різними, але це були гілки дуже близькі між собою. А доля південноруських народів завжди була нерозривною аж до останнього підкорення Галичини Польщею, а Волині, Поділля і Руси Литвою. Україна (тобто Русь з Поділлям), Полісся, Волинь, Червона Русь при всякій народній дії показували взаємне тяжіння і усвідомлення свого внутрішнього зв'язку і нероздільності. Тому і Русь полян, і Полісся, і Волинь, і Поділля, і Русь Червону - всі частини південноруської землі і південноруської народності з їх приватними особливостями, наголошував він, слід розглядати як єдину південноруську землю, всі перераховані частини якої з'єднані ще тісніше, ніж у Великій Русі вятичі, Рязань і Суздаль.³³

Таким чином, підкреслює М.Костомаров, у період удільно-вічового ладу, народна стихія загально-

русська складала в сукупності шість основних народностей, зокрема: 1) південноруську, 2) сіверську, 3) великоруську, 4) білоруську, 5) псковську і 6) новгородську.³⁴ Вчений указав на ті начала, які склали зв'язок між шістьма загальноноруськими народностями і служили причиною тому, що всі разом носили і повинні були носити назву спільної Руської землі, належали до одного спільного складу і усвідомлювали цей зв'язок, не дивлячись на обставини, які схилили до знищення цього усвідомлення. Це, по-перше, походження, побут і мова; по-друге, єдиний княжий рід; по-третє, християнська віра і єдина церква.³⁵

На думку Костомарова, спільним було східнослов'янське походження, що і служило ознакою єдності. Полянин міг ворогувати з сусідом своїм древліянином, але розумів, що він одного з ним коріння і походив з одного місця, у них були одні і ті ж старі перекази, які їх зближували і вказували тим і іншим на взаємну спорідненість; пам'ять про спільних героїв, прабатьків літала над племенами диханням поезії.³⁶

Важливо врахувати погляди і зауваження М.Костомарова щодо розуміння федералістських традицій через призму сучасних релігійно-політичних процесів. Він вважав, що християнська релігія має ту відмінну властивість, завдяки якій вона згуртовує спілкою єдності народи, котрі сповідують її. Але все-таки не знайдеться двох народів, у яких би релігія була прийнята до серця цілком однаково, без якнайменшого розвитку, як би не були вони близькі між собою національним характером і умовами життя. Достатньо історичних факторів, які впливають на народ, щоб покласти на нього особливий відбиток у поглядах на всевишне існування і моральні поняття. Адже, можливо, що один народ жив довгий час у безперервному прагненні підтримувати свою національну гідність перед іншими, розширюючи рубежі своєї вітчизни, підкорюючи своїй владі сусідів, а інший - навпаки, обмежував політичну діяльність, захищаючи свою незалежність. Таким чином, у кожного народу є свої відтінки в релігії, і ця релігійність була однією із найважливіших рис народного характеру.³⁷ Це потрібно враховувати і сьогодні при координації зусиль, направлених на конструктивне вирішення міжконфесійних конфліктів, які мають місце в Україні.

Початки федеративної єдності слов'ян М.Костомаров бачав у наявності спільного суспільного ладу. "Вічове начало було рідне всім слов'янам руським. Всюди як корінний заклад народний, було віче - народне зібрання. Сам вислів "віче" - є назва, спільна всім слов'янам руським як в Києві і на Волині, так і в Ростові, і в Новгороді: у всіх кутках і краях Русі використовували одну і ту ж назву самого дорогоцінного і важливого явища народної самобутності. В любові до свободи слов'яни руські зберігали заповітне

почуття всього свого племені... Вічовий устрій повинен був діяти об'єднуючи на руський народ. Вже одне спільне ім'я "віче" у всіх русько-слов'янських народів до цього розташовувало..."³⁸, а "вічовий дзвін скликав громадян для взаємних рад в тому суспільстві, де кожний говорив "ми" і ділився своїми спонуканнями з іншими"³⁹. Вчений зауважував, що народні збори об'єднували людей часто різнорідних, особливо тоді, коли на віче приходили з декількох міст. Взагалі не було ніде суворих правил, які б забороняли тому чи іншому брати участь у цих зборах. Повсюду існував поділ на міста і передмістя, скрізь міста були головами і центрами земель. Всі корінні звичаї, не тільки домашні і релігійні, але й суспільні, за спорідненістю начал своїх повинні були підтримувати усвідомлення єдності племені русько-слов'янського.⁴⁰

Поряд з позитивними тенденціями, які були закладені в федеративних началах Київської Русі, М. Костомаров помітив негативні прояви у суспільному житті. "Між князями почалися суперечки та міжусобиці. При недостатності усвідомлення святості громадянських відносин, непорозуміння в верховенстві влади над цілою землею викликали на поверхню необузданість особистих амбіцій. Рідко князі зупинялись перед засобами: егоїзм брав верх... Моральний принцип боровся з особистим захопленням. З одного боку, про цільність Руської держави, усвідомлення народної єдності, почуття обов'язку, які проповідувались церквою, звертало князів і їх дружинників до бажання миру, єдності, до спільних дій проти загальних ворогів; з іншого - невміння домовитися між собою і керувати пристрастями, властивими молодому народу, вело їх до розриву зв'язків, котрі вони самі визнавали святими. Народні прагнення йшли по тому ж шляху, що і князі. Князі не змогли знайти в народі розумної протидії своїм егоїстичним намірам, тому що в народі, так само як і в князях, не дозріло усвідомлення засобів для підтримки єдності... Так руські воювали між собою"⁴¹ водночас "чистолюбці вишуквали випадки ловити в каламутній воді рибу, а потім захопити в свої руки владу"⁴². На думку М.Костомарова, нещастя України приписуються "прежней шаткості" її народу, який шукав зв'язків з іноземцями. "Не можна не визнати в цьому високого голосу цілого народу: відчувши скільки переворотів, малорос оглядається назад і розуміє: він бачить вину своїх бід в людських недоліках і підкорюється думці про надію, що вона покращить його долю"⁴³.

Київські князі сідали на князівство за вибором, і так само, з волі народу їх проганяли. Віче вважало за собою право судити князів, проганяти їх. Кияни не могли шанувати такого князя, що приводив на них чужинців.⁴⁴

Разом з тим, М.Костомаров мав нагоду і мож-

ливість вказати на негативні риси деяких князів, які шкодили справі єднання слов'ян: "Князь Святополк був п'яниця і сибарит, гуляка і нахабний злодій". "Люте бо граду тому, в немже князь ун, любяй пиры, вино пити с гусльми и младыми светники". Святополк любив пожити, повеселитися і не зупинявся ні перед якими злодіяннями. Йому заважали брати. Навіщо з ними ділитися, коли можна взяти самому?.. То були поривання необузданого п'яниці, розпутного гуляки, і легко було йому знайти виконавців своєї волі у масі різноплеменного краю. Імена їх вказують на іноземне походження... Крім того, народ київський... міг пасти під всяку неправдиву владу внаслідок приманки його матеріальними вигодами"⁴⁵.

М.Костомарову докоряли з приводу статті "Мисли о федеративном начале древней Руси", за те, що вжитий ним термін "федеративний" не зовсім вдалий для характеристики тодішнього політичного ладу Русі. Під федерацією, заперечували опоненти М.Костомарова, розуміють такий стан речей, при якому окремі одиниці, які складають федерацію, свідомо віддають частину своєї влади на користь якого-небудь центрального урядового закладу (конгресу або сейму). Тому нічого подібного не можливо було знайти в древньому руському житті. Ті умови федеративного зв'язку (спільність походження, побуту, мови, православної віри), на які посилається Костомаров, відносяться до галузі етнографії, в той час як федерація – принцип, переважно, якщо не зовсім, політичний. Якщо визначати яким-небудь терміном початки древнеруського життя, то пропонувався термін обласним.⁴⁶

З приводу такої критики М.Костомаров зазначав, що він не бачив повністю оформленої федерації і ніде не називав удільно-вічову Русь федерацією у розумінні політичного тіла, з конгресами або сеймами, як у Сполучених Штатах; він говорив тільки про федеративні начала, під якими розумів ті ознаки, із яких повинна була скластися федерація, при умові, що життя буде віддане своєму природному розвитку і не піддаватиметься випадковим збоченням, які повернули б його в інший бік. Сталося те, чого ніхто не міг чекати, а ще менше передбачити - відбулося монгольське завоювання; все перевернулося вверх дном, руське життя пішло зовсім іншим шляхом, складався інший лад і древні федеративні начала замість того, щоб дозріти до свідомої федерації, залишилися тільки у спогадах про віддалену старовину. М.Костомаров, між іншим, зазначав, що як у матеріальному світі, так і в світі ідеальному немає двох уявлень зовсім тождесних. Вчений вважав, що слово "федерація" не варто розуміти так вузько, щоб не можна було його вжити відносно чого-небудь іншого, крім республіканських союзів новітньої формації, яким ми повинні давати цю назву. Воно в науці повинно мати ширше

використання. Не всяка федерація обов'язково повинна бути у всьому однакова, і суспільства людські стоять між собою на різних щаблях розвитку. Не можна заперечувати того, що у стародавній Греції була федерація, хоча і не повністю сформована. Але якщо ми порівняємо її з нашою Руссю удільно-вічового періоду, то при надзвичайно важливих і різких відмінностях знайдемо дуже подібні ознаки.⁴⁷

Таким чином, М.Костомаров виклав своє розуміння різноманітних проблем федерації у контексті історичного процесу на прикладі стародавньої Русі. Можливо, в певній мірі М.Костомарову можна докоряти, що він в недостатній мірі розкрив політичні аспекти цієї проблеми стосовно України. Але на це були певні об'єктивні причини, пов'язані з історичними умовами в тодішній Росії та тими ідеологічними бар'єрами, які стояли на перешкоді вільного розвитку історико-політичної думки. Свідченням цього може бути Циркуляр Міністерства народної освіти Попечителю Київського навчального округу від 27 травня 1847 року, в якому зазначалося: "Вопрос о славянстве в отношении к нам (России- авт.) представляет две стороны: одну, которую злонамеренные могут употреблять на возбуждение умов и распространение опасной пропаганды, преступной и возмутительной; другая же сторона содержит в себе святыню наших верований, нашей самобытности, нашего народного духа, в пределах законного развития имеющую неоспоримое право на попечение правительства. Русское славянство, в чистоте своей, должно выражать безусловную приверженность к православию и самодержавию; но все, что выходит из этих пределов есть примесь чужих понятий, игра фантазии и личина, под которой злоумышленные стараются уловить неопытность и увлечь мечтателей". Перед викладачами вузів, зокрема університету св.Володимира у Києві рекомендувалося через науку і навчальний процес "почувати... впродь по-руськи мислити і почувувати: только этим способом будущие члены общества составят одну великую семью с одинаковыми мыслями, с одинаковой волей, с одинаковым чувством".⁴⁸

Відомо, що журналу "Основа" довелося боронити українську справу на два боки: з одного - проти поляків, котрі зазіхали на західно-українські землі, Галичину і Правобережжя, називаючи їх "польськими землями"; з другого - проти росіян, що не хотіли українців зовсім визнавати за окремий народ, вважаючи весь наш край за "руський". Проти них виступив, у першу чергу, Микола Костомаров, який, як історик і знавець народного життя, міг науковими аргументами довести відрубність нашого народу в минулому і сучасному - і від поляків, і від росіян.

У статті "Дві руські народності" М.Костомаров дає блискучий, майстерний аналіз історичних умов, які витворили з близьких колись до себе племен

східнослов'янської ("руської") групи дві цілком окремі і відмінні народності: ці народності становили два цілком протилежних типи, з різною вдачею, різною психологією, різним світоглядом і громадським ідеалом. Треба сказати, зауважував Д.Дорошенко, що давати характеристику якійсь окремій народності, узагальнюючи риси, що зустрічаються в її представників, і переносити ці риси на цілу народність, як щось виключно їй властиве і притаманне - справа доволі смілива й ризикована. Наука тепер ставиться до таких загальних характеристик дуже обережно. Вона вважає, що треба розрізняти серед кожного народу окремі соціальні верстви або класи, котрі мають особливі, властиві їм риси, що швидше зближує їх із такими самими соціальними верствами чужої народності, ніж з іншими класами своєї власної. Але в ті часи, коли писав М.Костомаров свою розвідку, - в 60-ті роки XIX ст. - мало було звернути увагу на внутрішні соціальні відмінності в межах конкретної народності, треба було дивитись на "народ", як на щось соціальне й саме в собі замкнене. Знову ж М.Костомаров та й інші сучасні йому історики вважали за український народ, за українську націю тільки масу сільської люду, не звертаючи уваги на те, що вищі класи української нації, хоча й виховані під впливом російської або польської державності й культури, також належать до українського народу й мають у собі виразні риси української національної вдачі (це, наприклад, виразно позначається в писаннях українців російською або польською мовами).⁴⁹

Здебільшого висновки й характеристики Костомарова дуже влучні і правильні. Вчений дуже добре знав і українське, і російське народне життя: те і друге досліджував він як етнограф і як історик; рідко хто з учених був так добре ознайомлений із побутом, народною поезією й релігійним життям обох народів. Належачи по-батькові до московського, а по-матері - до українського роду, Костомаров ставився до обох народів майже однаково, з однаковою любов'ю, дарма що більшість своїх зусиль, своєї праці віддав на службу українській справі.⁵⁰

У статті "Две русские народности" Костомаров, по черзі аналізуючи основні моменти історичного минулого, вказує, що вже в давні часи позначилася велика різниця між обома народами в сфері політичного і громадського життя, релігії, культурного побуту, в поняттях і віруваннях, нарешті - в поезії. Уже в перших століттях свого існування плем'я українське мало своєю визначною прикметою перевагу свободи особистої, а великоруське - перевагу громади. На думку українців, зв'язок людей між собою засновується на взаємній згоді і може розпастися, коли немає такої згоди; великороси намагалися встановити необхідність і нерозривність раз встановленого зв'язку і саму причину встановлення здавали на волю

Божу, отже, вважали її вільною від людської критики. Українці йшли завжди до федерації, хоча й не вміли як слід її улаштувати; великороси прийшли до самодержавства й утворили міцну державу. У галузі релігійного життя великороси зосередили свою увагу на зверхній, обрядовій стороні. Вже дуже рано виявився у них дух релігійної нетерпимості; росіяни XVI-XVII ст. вважали себе одним вибраним народом щодо віри і навіть до єдиновірних з ними українців ставилися неприхильно. Українців, навпаки, ще з часів Київської держави відрізняє дух терпимості, відсутність національної пихи. У своєму прагненні утворити міцне, реальне тіло для раз уже визначеної ідеї великоруське плем'я виявляло завжди, і тепер проявляє, нахил до матеріального і уступає українцям у духовній сфері життя, в поезії, яка серед українців розвинулася значно ширше, живіше і повніше. У великоруському житті, в громадському і домашньому, помітна відсутність того, що складає поезію українського життя. Великороси мало люблять природу. Їхня фантазія обмежена; у них мало розповідей про загробне життя, про явища надприродного світу, тоді як в українців надзвичайно розвинута фантазія, і в їх уяві існує цілий світ надприродних явищ.⁵¹

У поняттях громадських, на думку М.Костомарова, історія витворила між обома народами також значні відмінності: у великоросів змагання злити частини в одне ціле, встановити панування загальної волі над особистою, вилились у великоруській єдності родинного побуту і в перевазі ідеї "міра" над особистою свободою, в неподільності родини, у спільній владі, в "тяглі" сел і селищ у старовину, коли невинний відповідає за винного, працьовитий робив за ледаря. Для українців немає нічого тяжчого за цей лад, а сім'ї українські діляться і відокремлюються, як тільки в членів їх прокидається потреба самостійного життя. Опіка батьків над дорослими дітьми здається українцеві нестерпним деспотизмом. Обов'язкова спільність володіння землею і відповідальність особи перед "міром" українцеві здаються неволею і несправедливістю. Громада в поняттях українців зовсім не те, що "мір" у великоросів: громада є добровільною спілкою людей; хто хоче – виходить.⁵²

У своїй статті М.Костомаров зупиняється на взаємовідносинах українського народу з польським. Він вважає, що хоча українці стоять далі від поляків, ніж від великоросів, мовою, проте більш ближчі до поляків народною вдачею. Однак між ними існує безодня, збудувати міст над якою - не має можливості. Поляки і українці, підкреслює М.Костомаров, дві близькі гілки, які розвелися в різні боки: одні виховали в собі і зміцнили основи панства, другі - мужицтва, або, як сказати, одні є народом глибоко

аристократичним, другі - глибоко демократичним. Історія зв'язала поляків з українцями так, що значна частина польської шляхти є не хто інший, як спольщені українці, - ті, що через щасливі для них обставини вибилися над масою. Тому існує погляд, що польська народність є панська, а українська - холопська, мужицька. Ця думка, зазначає вчений, не свідомо панує навіть серед ліберальних і поступових поляків; навіть коли вони не думають панувати над народом і давити його матеріально, то без сумніву мріють про духовне панування, хочуть подавити й знищити українців духовно, зробити їх поляками, позбавити своєї мови, свого складу понять, усієї своєї народності, включивши їх в польську, що так яскраво проявилось в Галичині.⁵³

Українські дослідники, зокрема Д. Дорошенко, зауважували, що для М.Костомарова, як і для старої історіографії, політична українська історія закінчилася об'єднанням українства з Росією. У своїх характеристиках української народності М. Костомаров натякає на нездатність її до політичного життя: "український індивідуалізм тягнув до федералізму, але не зміг вповні організувати його, українська свободна стихія приводила або до розладу громадських зв'язків, або у вир змагань, які вертіли колесом народного історичного життя. Через те українське плем'я мусило зійти зі сцени й уступити першість другому - великоруському, з його практицизмом і політичним тактом, що давало змогу створити єдину спільну державу".⁵⁴ Крім того, М.Костомаров вказував і на інші фактори, які стримували, на його думку, процес влаштування нормального громадського суспільства: "На Україні-Русі не видно й найменшого змагання підперти під себе чужинців, або хоч тих чужинців, що сиділи поміж українським народом... Сварки й бійки не без того, що траплялися, але вони виникали або за ображену честь, або за часову здобичу, а не за те, щоб закріпити на довгі віки своє панування... В українців не було вдачі насилувати, нівелювати, не було політики, не було холодного вирахування, не було твердості на шляху до визначеної мети... На Україні багато було завзяття, широкої відваги, політичного захоплення, так зате мало було політичної практичності, а ще менше витривалості".⁵⁵ Михайло Грушевський не погоджувався з М.Костомаровим і вважав, що його погляди були "виразним пережитком старої історіографії".⁵⁶ Однак, як слушно зауважував Д.Дорошенко, "не зважаючи на ці хиби ідеології Костомарова, його твори мали величезне значення для пробудження інтересу до рідної землі і розвитку національної свідомості на Україні і в Галичині".⁵⁷

Статтю М.Костомарова "Две русские народности" реакційний московський журнал "Русский вестник" назвав "позорною". На початку 60-х років і в

російській пресі проявилось значне зацікавлення українським життям, яке обмірковувалося здебільшого з погляду його ваги для російської та польської державності. М.Костомаров не одноразово брався за перо, щоб боронити українську справу проти наскоків з того і другого боку, виступаючи в “Основі” зі статтями “Ответ на выходы газеты “Czas” і журналу “Revue contemporaine”, “Правда полякам о Руси”, “Правда москвичам о Руси” та ін. Його особливо недолюблювала російська преса. Не подобалося росіянам те, що Костомаров у своїх писаннях не тільки не затушовував темних сторін минулого Московщини, але навпаки – яскраво показував усі лихі сторони, прояви і факти того минулого, і критично ставився до різних легенд та вигадок, якими московські автори прикрашували свою історію. Особливе обурення викликала його стаття про Івана Сусаніна, де він доводив, що в історії цієї людини більше фантазії і вигадок, ніж дійсної правди. Так само обурювалися на нього й за статтю про князя московського Дмитрія Донського, в якій він доводив на підставі наукових матеріалів, що цей князь не був ніяким героєм і лицарем.⁵⁸

Певна річ, що, як зазначає Д.Дорошенко, М.Костомаров, пишучи свою розвідку про “Дві руські народності”, чи, краще сказати, про два окремих народи – український і московський, мусив оглядатись і на російську цензуру, і на ті погляди, що глибоко закорінилися і серед російської, і серед української публіки. Це позначилось, між іншим, і на його термінології; зокрема, уживання ним назви “южно-русскій” у розумінні – “український”. Стаття Костомарова зробила свого часу велике враження. Недавно М.Драгоманов називає її “азбукою українського націоналізму” для 60 і 70-х років XIX ст. А в основних своїх рисах вона не застаріла й досі, й багато в чому думки Костомарова виправдалися в наш час.⁵⁹

Миколі Костомарову належить заслуга заснування першої таємної української політичної організації Кирило-Мефодіївського братства, програма якого передбачала скасування кріпосного права, встановлення соціальної рівності та свободи слова, боротьбу проти самодержавного режиму централізму, за право кожного народу на вільний економічний розвиток, утворення федерації рівноправних слов'янських народів. У Братстві М.Костомаров пропагував історичні традиційні цінності українського життя, бо він, на думку М.Грушевського, був найбільшим авторитетом у цій галузі.⁶⁰ Він багато зробив для вивчення етногенезу східнослов'янських народів, їх міфології, вірувань, словесної творчості. Важко переоцінити його внесок у вивчення менталітету українського народу та розвиток національної свідомості, одстоювання самостійності української мови та куль-

тури.

У 1843-1844 рр. М.Костомаров був знайомий із П.Кулішем, М.Гулаком і В.Білозерським, а працюючи в університеті, зійшовся з О.Марковичем. З ними він вів розмови про загальнослов'янські проблеми, які із сфери науки і літератури дедалі більше переходили у сферу політики. У бесідах про організацію товариства брали участь Т.Шевченко та Д.Пильчиков.⁶¹ “Наші дружні бесіди, - пише М.Костомаров, - зводилися більше всього до ідеї слов'янської взаємності... Взаємність слов'янських народів в нашій уяві не обмежувалася вже сферою науки і поезії, і стала відображатися в образах, в яких, як нам здавалося, вона повинна була втілитися для майбутньої історії. Крім нашої волі, став нам уявлятися федеративний устрій як сама “щаслива” течія суспільного життя слов'янських націй. Ми стали уявляти всі слов'янські народи з'єднаними між собою у федерації, подібно древнім грецьким республікам або Сполученим Штатам Америки з тим, щоб всі знаходились в тісному зв'язку між собою, але кожна зберігала свято свою окрему автономію”.⁶²

До Кирило-Мефодіївського братства вступили студенти Київського університету: О.Навроцький, І.Посяда, Ю.Андрузький, О.Тулуб, Л.Загурський, М.Савич та інші. У Братстві не було представників аристократії, як то було в декабристському русі, членами його були письменники, вчені, діти середніх або дрібних дідичів, урядовці, представники тієї інтелігенції, що в 1840 році виходила на широкий шлях життя. Такий склад членів Братства природно відбився на його ідеології. Вони мріяли, що настане час, коли вся Слов'янщина встане і “не залишиться в ній ні царя, ні царевича..., ні князя, ні графа, ні герцога..., ні пана, ні боярина, ні холопа...”.⁶³

Програмні засади Братства, крім “Статуту Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія”, були викладені М.Костомаровим у “Книзі буття українського народу”, що стала першим політичним маніфестом прогресивної української інтелігенції, декларацією соціальних і національних прав слов'янських народів, та у відозвах “До братів українців”, “До братів росіян”, “До братів поляків”.

Програму братчиків найкраще видно з прокламації, написаною рукою Костомарова “До братів українців”, основний зміст якої зводився до таких тез:

“1) Ми приймаємо, що усі слов'яне повинні з собою поєднатися.

2) Але так, щоб кожен народ скомпонував свою Річ-Посполиту і управляв незмісимо з другими, так щоб кожен народ мав свій язик, свою літературу і свою справу общественну. Такі народи по нашому Москалі, Українці, Поляки, Чехи, Словаки, Хорутани, Серби і Болгари.

3) Щоб був один Сейм або Рада Слов'янська,

де б сходились депутати од всіх Речей Посполитих.

4) Щоб у кожній речі Посполитій був свій правитель, вибраний на годя, і над цілим Союзом був би правитель, вибраний на годя.

5) Щоб у кожній Речі Посполитій була посполита рівність і свобода, і станів не було овсі.

6) Щоб приймано депутатами і урядниками не по роду, не по достатку, а по розуму і просвітенності, народним вибором.

7) Для того, щоб св.Віра Христова була основою закона і общественної справи в цілому Союзі і в кожній Речі Посполитій”.⁶⁴

Українськими істориками, зокрема Н.Полонською-Василенко, підкреслювалося, що на поглядах Кирило-Методіївського братства відбивалася програма Товариства Об'єднаних Слов'ян, але було й нове: ідея месіанства українського народу. Голос України, писав М.Костомаров у “Книзі буття українського народу”, що “звав усю Слов'янщину на свободу і братство, розійшовся по світі слов'янському... І встане Україна з своєї могили й знову озветься до своїх братів... І встане Слов'янщина... І Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в Союзі Слов'янським...”⁶⁵ На ідеології кирило-методіївців і самого М.Костомарова помітні впливи “Історії Русів”, а також західноєвропейських ідей, головним чином А.Міцкевича, з його “Книгами польського народу”, що виражали позицію масової свідомості, яка будувала зерна соціального досвіду в легендарній історії християнства, уявлення про природну рівність та передбачала мирний шлях поліпшення суспільного життя.

У всіх частинах федерації пропонувались основні закони і права, рівність ваги, міри і монети, відсутність митниці і свобода торгівлі, загальне знищення кріпосного права і рабства, в якому б то не було вигляді, єдина центральна влада, яка б завідувала зносинами поза союзом, військом і флотом, але повна автономія кожної частини по відношенню до внутрішніх закладів, внутрішньому управлінню, судочинству і народній освіті. Найближчим і найвірогіднішим шляхом у досягненні цієї мети в далекому майбутньому пропонувалось виховання суспільства в дусі таких ідей, а тому вважалось, щоб в університетах і інших закладах були люди щиро віддані цим ідеям і спроможні запроваджувати їх в юні покоління. У вигляді пропозиції М.Костомаровим був накреслений статут товариства, основними умовами якого були: повна свобода віросповідання і національностей, неприйняття ієзуїтського правила про досягнення мети будь-якими засобами. Тому зразу заявлялось, що таке товариство ні в якому разі не повинно робити замах на що-небудь, що могло залишити тінь невдоволення проти існуючого суспільного режиму. Вивчення слов'янських мов і літера-

тур ставало основним завданням в освіті.⁶⁶

У листі до видавця “Колокола”, з передмовою М.Драгоманова, М.Костомаров звертався з побажанням, щоб уряд не тільки не перешкоджав українцям розвивати свою мову, але й допомагав їм у цій справі, видав розпорядження про запровадження у школах викладання предметів рідною мовою, зрозумілою народу, а не офіційною російською. Українці бажали б, щоб усі інші слов'яни залучилися з ними в один союз, навіть під скипітром російського царя, коли той стане володарем вільних народів. У майбутньому слов'янському союзі південна Русь (Україна) повинна становити окрему державну цілісність на усім просторі, де народ говорить українською мовою, із збереженням єдності, заснованій не на згубній, мертвій централізації, а на ясній свідомості рівноправності і своїх власних інтересів.⁶⁷

Теорія федералізму, думки про слов'янську єдність М.Костомарова були у свій час привабливі. Дослідник О.Піпін, слідом за М.Костомаровим, відстоював право кожної національності і не поділяв поглядів на необхідність насильницького обрусіння. У слов'янському питанні, високо ставлячи російську літературу і мову, він вимагав, щоб і література і мова отримали для решти слов'янських племен приваблюючу силу, стали необхідністю освіти. Але, щоб російській літературі зайняти місце гідне всякого народу і повернути до себе уми слов'ян, для цього їй необхідний вільний і широкий розвиток, який мають літератури Заходу.⁶⁸

Роздумуючи над питанням федеративного устрою, М.Костомаров приходив до таких міркувань, що “федерація тільки по одним народностям не стала для нас в повній мірі зручною по багатьох причинах, а в особливості по кількісній нерівності мас, які належали до народностей. Яка насправді союзність на основі взаємної рівності могла існувати між незначними по кількості лужичанами і великою масою російського народу з незмірними просторами його вітчизни? Ми прийшли до висновку, що зі збереженням права народностей необхідний інший поділ частин майбутньої слов'янської держави для її федеративного устрою. Таким чином, склалась думка про адміністративний поділ земель, які населялись слов'янським племенем, незалежно від того, до якої народності належить це плем'я в тій чи іншій смугі мешкання ним простору. Ми не могли уявити собі детального образу, в якому повинна була явитися наша уявна федеративна держава”.⁶⁹ Це і дало підставу Д.Дорошенку звинуватити Костомарова у “туманності” його федералістських поглядів.⁷⁰ А трохи раніше, говорячи про федералістичну концепцію М.Костомарова, Михайло Драгоманов зауважував, що він був українським слов'янофілом, який виріс виключ-

но на російському ґрунті, поза слов'янофільством справи видавались йому досить неясно і мало торкали його. Відчувши себе українцем, Костомаров надав своєму слов'янофільству федеративний характер, та все-таки уявив собі слов'янофільство чимось особливим від іншого світу і обов'язково зв'язаним з Росією. З такими думками він склав програму Кирило-Мефодіївського братства, навіть не натякнувши й словом на долю неслов'янських народів ні Росії, ні Австрії, ні балканських сторін, з котрими, як, наприклад, з румунами і мадярами, треба було знайти спільну мову у Слов'янських Сполучених Штатах.⁷¹

Михайло Грушевський зазначав, що разом з якими політичними, соціальними і національними поглядами бачимо у членів Кирило-Мефодіївського товариства все-таки дуже багато пустої фразеології на моральні та релігійні теми, водночас з тим у статуті братства, в "правилах" для його членів, у зверненнях до українців і сусідніх народів – великоросів і поляків – знаходимо багато цінного і важливого для того часу.⁷²

Сучасні дослідники, зокрема В.Потульницький, акцентував увагу на тому, що ні в статуті товариства, ні в його коротких відозвах не зустрічаємо слова "федерація", а саме порівняння Костомаровим майбутнього слов'янського союзу зі Сполученими Штатами і грецькими державами викликає здивування. Сполучені Штати - це дійсно федерація, але давньогрецькі держави - поліси в часи свого розквіту (VI-V ст. до н. е.) не утворювали федерацію, і зв'язки між ними на той час носили переважно ідейний, релігійний та культурний характер. Можна припустити, що поняття "федерація" М.Костомаров інтерпретував дещо інакше, ніж сучасні політологи.⁷³ Очевидно й те, що кирило-мефодіївці шукали зразки майбутнього ідеалу в історичному минулому слов'янщини, зокрема в "федеративному принципі давньої Русі".

Федералістська концепція М.Костомарова раз у раз викликала на нього атаки з боку офіційних кіл, які справедливо вбачали за Миколою Івановичем бажання внести суттєві директиви в сучасну практичну політику. Відповідаючи своїм опонентам, М.Костомаров постійно підкреслював, що він займається вивченням і аналізом федеративних принципів минулого тільки як історик і не більше. І дійсно, вчений демонстрував своє відмежування від практичної політики, проте його позиція із зазначених питань не могла читатися міжряддями – дійсне самоврядування й федерація неможливі без знищення централізму і абсолютизму, визнання права за кожним народом на розвиток власної державності, культури.⁷⁴ З цього приводу М.Костомаров писав: "Моя ідея про те, що в удільному ладі Русі лежало

федеративне начало, хоча й не оформилась в тривкі і закінчені форми, примушувала підозрювати чи не думаю я використати цю ідею до сучасності і чи не обґрунтовую в ній яких-небудь передбачень для майбутнього. Ця підозра багато разів висловлювалась всякими натяками, в більшості випадків неясними, тому що не в усіх вистачало відваги звинувачувати мене (М.Костомарова) в тому, на що я сам не давав відкритих вказівок".⁷⁵

Таким чином, основні підвалини суспільно-політичної концепції М.Костомарова складає ідеологія слов'янського федералізму і демократизму. Кожний слов'янський народ мав би право створювати самостійну демократичну республіку, спільними справами якої керував би загальний слов'янський собор, куди всі слов'янські народи уповноважували б своїх депутатів. Братчики і Костомаров пропонували, щоб Київ був центром цієї слов'янської федерації, а представники слов'янських народів відкрили б свій собор там, де колись збиралось вільне київське віче, щоб під звуки софіївського дзвону донести світу правду, свободу і рівність.⁷⁶ Стержнем костомарівської концепції є модель, зумовлена реальними взаєминами східнослов'янських народів, що протистояла династичній схемі розвитку східного слов'янства. За словами М.С.Грушевського, ця модель, започаткована М.О.Максимовичем і розвинута М.І.Костомаровим, В.Б.Антоновичем, М.П.Драгомановим, знайшла відображення в його "Історії України-Руси".⁷⁷

Програма кирило-мефодіївського товариства явно випереджала свій час, оскільки ґрунтувалася на повазі до самостійного політичного волевиявлення народів і обстоюванні принципів свободи думки, друкованого слова, віротерпимості. Багато в чому утопічна ідея всеслов'янської єдності мала все ж цілком реалістичне підґрунтя: відродження ідей слов'янського вічевого народоправства або федеративний союз за зразком Сполучених Штатів Америки. Як у цій програмі, так і в своїх пізніших працях М.Костомаров виразно протиставляв козацькі традиції свободи і індивідуалізму російським традиціям авторитаризму і нівелюванню особи. Пізніше М.Грушевський прямо виводив із запропонованих М.Костомаровим федералістських проектів ті вимоги широкої національно-територіальної автономії України у федеративній демократичній Російській Республіці, з якими прийшла до влади Центральна Рада.⁷⁸ М.Костомаров, на думку Д.Дорошенка, залишив українському народові безсмертну спадщину духу в своїх писаннях, в своїх думках та поглядах, які багато в чому лягли в основу подальшого розвитку української політичної думки.⁷⁹

Ідеї федералізму, які пропонував М.І.Костомаров, відзначалися міжнародною, в рамках слов'ян

ства, суттю. І немає жодних підстав демократичний федералізм М.І.Костомарова ототожнювати з іншими його різновидами, зокрема з національно-державним федералізмом. Можна погодитися з відомим дослідником спадщини М.Костомарова Ю.А.Пінчуком, що до класичної історії М.Костомаров прийшов від політики і став першим великим істориком-федералістом. Будучи прибічником загальнослов'янської федерації і демократизації Росії, він маніфестував у ній права українського народу. Його ідея панславізму ґрунтується не на зверхності однієї народності над іншими, а на рівноправності і внутрішній свободі.⁸⁰

Принципи федералізму в сучасній історії набувають все більшого значення. Вони, зокрема у формі конфедерації, втілюються сьогодні в Західній Європі. Так, у лютому 1992 року в Маастріхті 12

країн Європейської співдружності підписали угоди про створення політичного, економічного і валютного союзів. Добровільно поступаючись часткою свого національного суверенітету, вони прагнуть здобути переваги шляхом спільного здійснення зовнішньої політики, розв'язання питань оборони, охорони природи, соціального забезпечення, захисту й оплати праці, еміграції тощо. Планується уніфікація національних законодавств, вводиться в обіг спільна валюта – екю. Ще за проектом академіка Андрія Сахарова реформований СРСР мав становити саме конфедерацію, економічну і політичну угоду між суверенними державами, де роль центру зводилася б до інформування і участі в узгодженні позицій, здійсненні (в межах делегованих йому прав) спільної військової політики, контролю за дотриманням прав людини в державах - членах конфедерації.

Література

1. Див.: Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – Київ, 1996. - С.3, 7, 43.
2. Див.: Політичні структури та процеси в сучасній Україні: Політологічний аналіз. – К., 1995. – С.262.
3. Дашкевич Я. Україна вчора і нині. – К., 1993. – С.157.
4. Нагорна Л.П. Політична культура українського народу: Історична ретроспектива і сучасні реалії. – К., 1998. – С.199.
5. Конституція України. – С.4.
6. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991. – С.134-135.
7. Цит. за: Бочковський О. Вступ до націології // Генеза. – 1995. - №1 (3). – С. 120.
8. Див. Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання // Борітеся - поборете. - 1920. - № 1. - С.44.
9. Див.: Винар Л. Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історіографії // Український історик. – Т. 28-29. – 1991. – С.29.
10. Кононенко П., Кононенко Т. Великий син великого народу // Михайло Грушевський. – К., 1998. - С.13.
11. Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров. – К.: Ляйпціг, Б.р. – С.17.
12. Костомаров Н. Ответ на статью Всеволода Крестовского: Ходатайство Костомарова за Сковороду и Срезневского / / Основа. - 1961. - № 8. - С.8.
13. Див.: Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк // Киевская старина. - 1885. - № 5. - С.26 - 34; Грушевський М. С. Українська історіографія і Микола Костомаров // Літературно-науковий вісник. - 1910. - Т.50. - С.209 - 225; Дорошенко Д. М.І.Костомаров. Його громадська і літературно-наукова діяльність; - К., 1920; Крип'якевич І. П. Археографічні праці Миколи Костомарова // Записки НТШ. - 1918. - Т.126 - 127. - С.105 - 140; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. – К., 1992. - С.232.
14. Див.: Потульницький В. А. Нариси з української політології (1819-1991). – К., 1994. - С.10.
15. Див. Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. - К., 1992. - С.53.
16. Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров. – С.3.
17. Див.: Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. - К., 1996. - С.82.
18. Див. : Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. - С.53.
19. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. – К., 1994. - С.14.
20. Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров. – С.50.
21. Грушевський М. Історична історіографія і М.Костомаров // Літературно-науковий вісник. – 1910. – Кн. 5. – С.220.
22. Див.: Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. - К., 1990. - С.527.
23. Див.: Там же. - С.528.
24. Див.: Костомаров Н. И. Мысли о федеративном начале Древней Руси // Український історичний журнал. - 1993. - №10.
25. Див.: Там же. - С.112, 124-125.
26. Див.: Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. - С.19.
27. Див. Костомаров Н. И. Мысли о федеративном начале Древней Руси. - С.125.

28. Див.: Там же. - С.126.
29. Див.: Там же.
30. Див.: Там же. - С.28.
31. Див.: Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. - С.19-23.
32. Костомаров М. Дві руські народності / Пер. О.Кониський; З переднім словом Д.Дорошенка. – К.: Ляйпціг. Б.р. – С.40.
33. Див.: Костомаров Н. И. Мысли о федеративном начале Древней Руси. - С.130.
34. Див.: Там же.
35. Див.: Там же.
36. Див.: Там же.
37. Костомаров М. И. Слов'янська міфологія. - С.50.
38. Костомаров М. И. Мысли о федеративном начале Древней Руси. - С.132.
39. Костомаров М. И. Слов'янська міфологія. - С.127.
40. Костомаров Н. И. Мысли о федеративном начале Древней Руси. - С.132.
41. Костомаров Н.И. Черты народной южнорусской жизни // Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография.- С.52 - 53.
42. Костомаров М. И. Слов'янська міфологія. - С.123.
43. Костомаров М. И. Черты народной южнорусской жизни. – С.24 - 25.
44. Костомаров М. Дві руські народності. – С.37.
45. Костомаров М.И. Исторические произведения. Автобиография. – С.24-25.
46. Див.: Костомаров Н. Словечко по поводу замечания о федеративном начале в древней Руси // Киевская Старина. – 1883. - № 4. – С.899-901.
47. Див.: Там же.
48. Див.: К истории славянофильства на Руси (Из труда проф. Владимирского-Буданова “История университета св. Владимира”) // Киевская Старина. – 1892. - № 1. – С.132, 135.
49. Дорошенко Д. Передмова // Костомаров М. Дві руські народності. – С.5-6.
50. Див.: Там же.
51. Костомаров М. Дві руські народності. – С.15-17, 19, 47; 66-67; 72-73; 77; 82-83; 87-88.
52. Там же. – С. 66-67; 82-83; 91-92.
53. Дорошенко Д.І. Микола Іванович Костомаров. – С.58-59.
54. Там же. – С. 86.
55. Костомаров М. Дві руські народності. – С. 40.
56. Грушевський М. Українська історіографія і М.Костомаров. – С.223.
57. Дорошенко М.І. Микола Іванович Костомаров. – С.87.
58. Там же. – С. 66.
59. Дорошенко Д. Передмова. – С.6-7.
60. Див.: Грушевський М. Ілюстрована історія України. - К., 1996. - С.511.
61. Див.: Дорошенко Д. Огляд української історіографії. - С.95.
62. Костомаров Н. И. Поэт Тарас Григорьевич Шевченко. Воспоминания о нем 1846 - 1861 гг. // Русская старина. - 1880. - №3. - С.598.
63. Див. Полонська - Василенко Н. Історія України. - К., 1995. - Т.2. - С.307.
64. Дорошенко М.І. Микола Іванович Костомаров. – С.25-26.
65. Цит. за : Полонська - Василенко Н. Історія України. - Т.2. - С.307.
66. Див.: Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. - С.475.
67. Дорошенко Д.І. Микола Іванович Костомаров. – С.53-54
68. Див.: Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – Кн. 19. – Вып. II. – Отд. I. – К., 1906. – С.10-11.
69. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. - С.474.
70. Див.: Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. - С.106.
71. Див.: Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Б.Грінченко. - М.Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. - К., 1994. - С.239-240.
72. Див.: Грушевський М. Ілюстрована історія України. - С.514.
73. Див.: Потульницький В. Нариси з української політології. - С.11 - 12.
74. Див.: Гриневиц Л.В. Федералістська концепція М.І.Костомарова // Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації. Науково-практична конференція, присвячена 175 річниці з дня народження Миколи Костомарова (Рівне, 13-14 травня 1992 р.). – Рівне, 1992. – С.77.
75. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. - С.533.
76. Див.: Грушевський М. Ілюстрована історія України. - С.509 - 510.
77. Цит. за: Пінчук Ю. А. Дослідження про принципи демократичного централізму // Український історичний журнал - 1993. - № 10. - С.133.
78. Нагорна Л.П. Політична культура українського народу. – С.82.
79. Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров. – С.4.
80. Див.: Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. - С.86.

**ГОЛОВКО В.В.
УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА
90-Х РР.: ПОШУКИ ВЛАСНОГО
ОБЛИЧЧЯ**

Криза ідентичності — так можна характеризувати стан української історичної науки в 90-х роках. Поняття «ідентичність» передбачає принаймні два розуміння: з одного боку, я ототожнюю себе з кимось або чимось, з іншого мене ототожнюють з кимось або чимось. Українська історіографія перестала ототожнювати себе з радянською історичною наукою. В той же час поява на інтелектуальному небосхилі української історії стало викликом і для західних вчених: вони були не в змозі проводити кваліфіковані дослідження, щоб задовольнити зростаючий інтерес до української проблематики[1]. Тому нагальною проблемою став пошук власного обличчя. В 1993 році відомий діаспорний дослідник Орест Субтельний писав: «Історики, як на Заході, так і в Україні, повинні будуть прикласти всі зусилля, щоб зробити свою справу інтелектуально міцною та вивчити досвід в собі і про себе»[2].

Один з найкращих шляхів для знаходження порозуміння в науці — це вільне обговорення. Українські історики так і не спромоглися провести подібної дискусії.

На Заході на сторінках «Slavic Review» 1995 було проведено дискусію з теми «Чи має Україна історію?». В обговоренні приймали участь західні і вітчизняні історики, причому як з діаспори, так і з України.

Погляд з Заходу

Ініціатором дискусії виступив американський дослідник Марк фон Хаген, до речі, вперше ця доповідь була виголошена на Другому Міжнародному конгресі українців у Львові в серпні 1993 року. Він не ставить під сумнів, що нове політичне утворення-Україна-має і повинне мати історію. Фон Хаген задається питанням, чи має Україна таку «письмову фіксацію досвіду минулого, яка відповідала б критеріям і викликала б довіру в міжнародних наукових і політичних колах»[3].

Переважає більшість істориків, які досліджують історію України за кордоном — українського походження. Через це західні історики характеризують українську історичну науку як пошук коренів, національну пропаганду або як певну форму захисту. Тому історія України як окреме поле дослідження не визнається. Хаген пише, що «відносно критеріїв інтелектуальної організації професійного історіописання, Україна не має історії»[4].

Стан нелегітимності в цілому характерний для історіографій центрально- і східноєвропейського регіону. Історії народів Центральної і Східної Європи розвивалися в тіні двох великих імперій-Німецької і Російської (Радянської), — котрі були зацікавлені в їх нерозвинутості. Більше того, поліетнічний хаос в цьому регіоні є прямим наслідком імперської політики впродовж кількох століть і, одночасно, є приводом для подальшої імперської гегемонії. З

*Головко Володимир —
аспірант кафедри
історіографії та
джерелознавства
Дніпропетровського
державного
університету*

іншої сторони, історія центрально — і східноєвропейських спільнот пов'язується з націоналізмом, антисемітизмом і етнічною нетерпимістю. Все це пояснює чому історія України займає маргінальне положення в західному науковому істеблїшментї.

В СРСР розвиток офіційної української історичної науки теж був загальмований. В порівнянні з Москвою і Ленінградом, центрами інтелектуального життя Радянського Союзу, «Київ розглядувався як провінційний відстійник радянської російської культури»[5]. Українські історики мали значно менший доступ до важливих джерельних матеріалів, ревізованих московськими і ленінградськими архівами і бібліотеками, вже не кажучи про обмеження на спілкування з закордонними колегами. Академічний розподіл праці передбачав, що історія окремих народів СРСР мала другорядне значення, тому ці сюжети віддавалися на відкуп «місцевим історикам», тоді як «офіційні історіографи» писали про більш «достойні» теми імперської і радянської історії. Таким чином, в Радянському Союзі теж з'явилась група «професійних етнічних істориків», подібних до тих, що займалися національними історіями на Заході.

Радянські дослідники національного питання повинні були розглядати історію через призму принципу «дружби народів», порушення якого автоматично викликало звинувачення в «націоналістичних ухилах», в буржуазному і контрреволюційному націоналізмі. В результаті цього викривлювався історичний процес: часто незначні моменти і особистості минулого підносилися до всесвітньо-історичного статусу, в той же час незручні епізоди або індивіди переіначувалися та низводилися до не-подій і не-особистостей. Отже, в Радянському Союзі відбувалася провінціалізація української історичної науки.

Поява незалежної української держави висунула нові вимоги до української історичної науки. Політика вимагає, щоб Історія надала історичну базу для легітимності нового державного апарату. Хаген пише: «Історична наука як така і історики призвані до вирішальної ролі *staatsragende Elemente* (носіїв державності-В.Г.)»[6]. Але виникає питання якою буде нова історична наука?

Один з варіантів-продовжувати діаспорну традицію: «плекати нові догми інтегрального націоналізму», котрі розглядають передісторію української держави як телеологічний тріумф первинної суті української нації[7]. Такому варіанту розвитку сприяє і спадщина марксистсько-ленінської історичної науки, з її вірою в одну істинну історію. Структура історичної освіти теж залишилася радянською, тільки кафедри історії КПРС перетворилися в кафедри історії України, а кафедри марксизму-ленінізму і діалектичного матеріалізму-на кафедри філософії, при цьому викладацький штат залишився майже по-

вністю незмінним. В результаті «націоналістичне переписування історії має дуже багато спільного з версією історії, що базується на марксисті, котру вона замінює»[8].

Отже, в сучасній українській історичній науці намітилась тенденція до чорно-білої заміни. В цьому плані, з одного боку, має місце дуже плідотворний підхід до розгляду міфологічної сторони минулого, котрий шукає «духовну» і «первинну» сутність нації як колективної особистості. З другого боку, негативним наслідком зміни є такий перегляд інтелектуальної і політичної історії, котрий робить націоналістами і сепаратистами усіх видатних українців. Дослідник пише: «Федералістична, регіональна і автономістична політична думка є однією з жертв надмірного націоналістичного перегляду минулого, котре представляє суверенну національну державу як телеологічний результат історії»[9].

Фон Хаген має великі сумніви щодо успіху такого одноманітного перегляду історії. Дискретність державної і елітарної традиції, надзвичайно прозорі культурні кордони, на його думку, «перетворюють пошук «чистої» або стійкої української ідентичності в щось подібне на «хімеру»[10]. Сплутана ідентичність обумовлює наявність конкуруючих історій. Тому спроби встановити слухняну історію неминуче і швидко вступають з мірадами проблем. Труднощі з узгодженням конкуруючих історій дають себе в знаки вже на рівні фундаментальних понять. Наприклад, що то є «Україна», якщо прийняти до уваги існуючу поліетнічність і те, що сучасні територіальні кордони України встановлені якихось 50 років тому назад.

Виникає питання: чи свідчить все сказане вище про неможливість існування повноцінної української історичної науки? Хаген дає таку відповідь: «що сприймалось як «слабкість» української історії або як її «дефекти», якщо вимірювати за критеріями західноєвропейських держав, таких як Франція і Велика Британія, повинно бути обернене в «силу» для нової історіографії»[11]. Прозорість кордонів, аморфність культури, багатонаціональне суспільство, — все це відповідає постмодерністичному світогляду, з його увагою до субнаціональних, транснаціональних та інтернаціональних процесів і робить українську історію дуже сучасним полем дослідження.

В західній історіографії все частіше з'являються роботи, в яких автори намагаються переглянути домінуючу роль нації, національної держави для висвітлення історії. Так навіть українським історикам намагатися проводити свої досліді по колись загальноприйнятим зразкам, які все більше застарівають, особливо, якщо взяти до уваги, що самий український історичний процес вимагає нових, нетрадиційних

підходів? Хаген слушно зауважує: «Декілька факторів української історії будуть діяти так, що ускладнять будь-яку занадто просту картину»[12]. Для дослідника історія України-це «справжня лабораторія для розгляду декількох паралельних процесів державного і національного розвитку і для порівняльної історії взагалі»[13].

Таким чином, українська історія може стати повноцінним полем дослідження. Це не значить, що вона буде представлена на кожному історичному відділенні кожного західного університету, але вона звільниться від провінційного і ідеологічного забарвлення та займе місце своєрідного полігону для випробування постмодерністичних експериментів в історії.

Хаген робить таке резюме: «Українська історія може послугувати чудовим засобом заперечування національно-державницької концептуальної гегемонії і дослідження деяких найбільш спірних питань формування ідентичності та підтримки культури, а також колоніальних інститутів і структур»[14].

Німецький історик Андреас Каппелер вважає, що з точки зору методу і перспективи, виступ Марка фон Хагена, є «інтегральною складовою сучасної переорієнтації досліджень на Східну Європу»[15]. При цьому питання, яке ставить фон Хаген, «Чи має Україна історію?», несподівано опиняється добре знайомим для німецького дослідника. У 1987 році його колега Х.Шульц поставив проблему «Чи є німецька історія?» Цей вчений виходив з того, що німецька історія, на відміну від британської або французької, має фундаментальні перервності і неможливо чітко окреслити її межі, і виступив за «де-націоналізацію німецької історії і її включення в більш широкі рамки європейської історії»[16].

Каппелер подає невеликий начерк того, як досліджували українську історію в Німеччині. З 19 століття в Європі історію вивчали через призму діяльності національної держави, а так як української держави не існувало в європейській історії, за винятком Української народної республіки, що проіснувала недовго, то з цього слідує, що не могло бути і української історії[17]. Тільки поява незалежної української держави стало передумовою для існування окремою української історії.

Особливості німецької історіографії щодо вивчення української історії такі. По-перше, Каппелер приводить оцінку сучасного німецького історика Гюнтера Штокля, котрий вважає, що з кінця 19 століття історія Східної Європи була допоміжною дисципліною зовнішньої політики. Тому історії східноєвропейських народів і німецькі дослідники, котрі їх вивчали, не займали такого маргінального положення, як, наприклад, в Північній Америці.

По-друге, хоча в німецькій історіографії домі-

нуюче положення займав русоцентризм, все ж таки неросійським народам Східної Європи приділяється набагато більше уваги. Так, з 50 професорів східноєвропейської історії в німецько-мовних країнах лише 30 займалися дослідями Росії і Радянського Союзу[18]. Незважаючи на те, що українська історія не виступала як окремий об'єкт досліджень в німецькій історіографії, українська тематика частіше з'являлася на сторінках наукових праць, вже не кажучи про політичні програми і доктрини.

По-третє, українській вдавалося підтримувати інтерес до України серед політичних і наукових кіл Німеччині. Каппелер згадує, що утворення з ініціативи Скоропадського в 1926 році Українського дослідницького інституту в Берліні, було підтримано впливовими державними і громадськими діячами, зокрема генералом Вільгеймом Грюнером, міністром внутрішніх справ і головою оборонного відомства Веймерської республіки. Свою позитивну роль відіграв Український Вільний Університет, який у 1945 році переїхав з Праги до Мюнхена. Однак з 50 років увага до українських досліджень поступово зменшувалась. Це пов'язано, з одного боку, з масовою еміграцією українців до Північної Америки. З другого боку, нове покоління німецьких істориків дистанціювалось від своїх українських колег через негативні стереотипи українця як націоналіста, антисеміта, колабораціоніста. Звичайно, в 80-х роках інтерес до української історії поживався. Якщо в 1971-1982 роках приблизно з 160 німецькомовних дисертацій була лише одна, присвячена Україні, то у 1983-1994 роках з 130 дисертацій в семи Україна виступає предметом досліджень.

Все ж таки, Каппелер вважає, що сучасний етап українських досліджень незадовільним. Він пише: «Крім Українського Вільного Університету, в Німеччині на сьогодні немає жодної професорської кафедри або жодного дослідного інституту, який би спеціалізувався на українській історії»[19].

На думку А.Каппелера, фон Хаген приділив замало уваги польському погляду на українську історію. Він вважає польську історичну школу однією з найбільш респектабельних в Європі, а деякі розроблені нею методологічні принципи, незважаючи на комуністичну владу, навіть, кращі в порівнянні з відповідними досягненнями німецької історичної науки. Хоча багато історичних сюжетів україно-польських стосунків були заборонені, польська історіографія серйозно вплинула і впливає на українську історичну науку. Каппелер пише: «Польські історики лідирують серед не-українських дослідників»[20].

Нарешті, необхідно врахувати, з одного боку, роль євреїв в культурній, економічній, політичній історії України, і наявність історичних забобів, з іншої (це стосується як українського антисемітизм-

му і колабораціонізму з нацистами, так і єврейсько-го колабораціонізму з росіянами). Німецький дослідник пропонує, що «російсько-польсько-німецько-український чотирикутник необхідно перетворити на п'ятикутник, включивши євреїв»[21].

Розглянувши різні точки зору на українську історію, Андреас Каппелер намагається визначити, які її сюжети слід вивчати західному вченому. Він погоджується з фон Хагеном, що західні історики повинні критикувати як націоналістичну тенденцію в східноєвропейських історіографіях, так і концепцію етнічно визначеної національної держави, що ігнорує національні меншини. Але Каппелер має сумніви, що настав час «для пост-націоналістичного підходу до української історії»[22].

На його думку, найпершим завданням є вироблення достатньої наукової інформації для того, щоб подати особливості українського історичного процесу, які його відрізняють від російського і польського. Для цього треба піддати переоцінці традиційні, усталені погляди на багато історичних феноменів, відмовитись від негативних стереотипів, а також переглянути русоцентристську наукову термінологію. З іншого боку, треба відкинути і національні міфи української історіографії (так, Київська Русь не була ні російським, ні українським утворенням), в тому числі ті, що були сформульовані українськими діаспорними вченими. Також треба висвітлювати і негативні сторінки української історії: такі як, переслідування євреїв за часів Хмельниччини або Української народної республіки, колабораціонізм ОУН-УПА з нацистською Німеччиною тощо.

Переоцінка не повинна стати спрощенням «чорно-білим» перелицюванням історії: героїчних комуністів не треба змінювати на героїчних націоналістів, а стереотип «вічної дружби між народами» — на «вічний антагонізм українців і росіян».

Вправне проведення переоцінки приведе до легітимізації і довіри західної наукової спільноти до української історії. Провінціалізм, з яким традиційно пов'язують українську історію, Каппелер вважає, в цьому він згоден з фон Хагеном, можна подолати за допомогою застосування нових методологій в дослідках українського історичного процесу. Але, якщо фон Хаген, розглядає українську національну історію в двох аспектах — над — і субнаціональному, то німецький дослідник нараховує п'ять об'єктів досліджень:

1) поліетнічна історія наднаціональних імперій (від російської імперії до другої польської республіки);

2) історія не-етнічних українців на українській території;

3) порівняння української історії з історіями периферій централізованих європейських держав (Біло-

русь, Литва, Словаччина, Каталонія, Аквітанія тощо);

4) порівняння окремих феноменів української історії з подібними ним феноменами інших країн, наприклад українських козаків з російськими донським або волзькими;

5) дослідження міст, університетів, маленьких регіонів, що дасть реальну і комплексну картину поліетнічного історичного розвитку (тобто те, що відоме як тотальна історія)[23].

Каппелер усвідомлює, що легше запропонувати науковому загалу теми української історії, але важко провести їх дослідження. По-перше, немає фундаменту для деяких дослідів, він пише: «...Сучасний стан наукових розробок по певним аспектам української історії не дозволить проводити наднаціональні дослідження або порівняння»[24]. По-друге, мовна проблема, дослідник, при вивченні багатьох українських тем, неодмінно зіткнеться з необхідністю працювати з джерелами на російській, українській, польській, єврейській мовах і це не повний список. По-третє, проста нестача ресурсів: Україна не єдина з нових держав, яка потребує формування образу національної історії. Тому західна гуманітарна наука не може собі дозволити витрачати кошти виключно на українську проблематику.

Закономірно виникає питання, чому західним дослідникам необхідно витрачати час і зусилля на вивчення історії України? «Одна причина, — відповідає Каппелер, — це, що українська історія відносно не відома і погано досліджена взагалі. Але кінцевою мотивацією для вивчення української історії залишається, як і в минулому, політична...Через те, що нам необхідна інформація про державу і її минуле, ми, сподіваюсь, будемо в змозі залучити дослідницькі ресурси»[25].

Звертаємо увагу читача на наступні думки А.Каппелера. Він вважає, що на сучасному етапі українські історики зайняті сприянням консолідації нації і держави. Тому ще рано очікувати, що вони мають змогу висвітити всі окреслені аспекти українського історичного процесу, наприклад, його наднаціональний рівень. Західним вченим необхідно з розумінням ставитись до цього, хоча це не означає, що вони повинні підтримувати односторонній націоналістичний погляд. Західним історикам треба робити те, що поки що недосяжне для українських колег. Це і впровадження новітніх методологічних технологій, і застосування знання кількох мов, і використання своєї віддаленості, як географічної, так і політичної, від деяких болючих проблем української історії. Наприклад, таких як україно-російські взаємовідносини[26].

Нарешті, німецький дослідник проголошує: «В цій сфері, неукраїнським історикам слід провести підготовчу роботу для того, щоб це було корисно

українським історикам в їх пост-національному майбутньому»[27].

Погляд з діаспори

Григорій Грабович намагається розглянути перспективи розвитку української історичної науки як такої, а не в порівнянні з іншими традиціями вивчення минулого (західними, центрально — і східноєвропейськими). Він зауважує, що фон Хаген висвітлив лише один бік піднятої проблеми, при цьому непомітно відійшовши від розгляду «історіографії, формул сприйняття і нарративного тлумачення до пострадянської реальності і такого конкретного... феномена... як перервність і прозорість національних кордонів і національної ідентичності»[28]. Хаген робить акцент переважно на змісті українського історичного процесу, з його різноманітними культурними і політичними легітимностями, прикордонним геополітичним статусом і процесом модерного націотворення, що допускається з окремими зауваженнями або зовсім заперечується.

На думку Г.Грабовича приділяти багато уваги нелегітимності української історії не зовсім коректно, так як велика кількість інших європейських історіографій, зокрема російська, зіткнулися з цією проблемою. Якщо ж говорити про відсутність прихильності західних істориків до української історії, то це визначається не стільки особливістю самого поля дослідження, скільки прийнятою на Заході ієрархією історичних проблем. Ієрархія базується на прагматичних установках, не останні серед них політичні та й просто данина традиції. «Ця ієрархія, - пише Г. Грабович, — є іншими словами канон-і будь-який рух на її перебудову і намагання обійтись без неї викликає відкритий спротив»[29]. Так, якщо в 1994/95 учбовому році в Harvard University Extension School було запропоновано 2 курси з історії Бостона, і жодного з історії України і Східної Європи, то чи може це свідчити про більші респектабельність, важливість або легітимність першого поля дослідження? Отже, Грабович пропонує розглянути українознавство як таке, в його становищі і резонансі, його салонності (Salonsfähigkeit)[30].

Грабович вважає, що незважаючи на включення в різні ідеологічні фільтри таких політичних систем як Російська або Австро-угорська імперії, гуманітарні науки в Україні розвивались більш менш синхронно з наукою і освітою на Заході. Але «інтелектуальна легітимність» україністики в 19 столітті ставилася під сумнів. З одного боку, в Російській імперії те, що не було офіційно санкціоновано, підлягало репресіям або відтіснялося на задній план. Більше того, якщо фінансована російським урядом офіційна наука щось проголошувала, наприклад, «України не існувало, не існує і не буде існувати», то ви-

ступати проти цього автоматично означало займати антинаукові позиції. З другого боку, ситуація була більш складною: офіційна «імперська» позиція повністю не визначала інтелектуальний і соціальний дискурс (це, за думкою Грабовича, відрізняє царистський підхід від радянського). Серед науковців відкрито відбувалися дискусії навколо українського питання. Наприклад, дискусія на шпальтах часопису «Вестник Европы» про завдання «українофільства», яка відбулася невдовзі після Емського наказу 1876 року і в якій брали участь Костомаров, Піпін, Драгоманов.

За думкою дослідника, саме підлегле становище українських гуманітарних дисциплін закономірно визначало певні риси. Офіційна наука і науковий істеблішмент сприймали українознавство як щось аматорське і тенденційне. При цьому не помічалось, що домінуючи історіографії, російська і польська, мають не меншу, якщо не більшу, власну імперську, націоналістичну або просто колоніальну тенденційність. Бо саме вони формували наукові канони: на фоні вимог, встановлених пануючими історіографіями, залежні або не-домінуючи гуманітарні науки виглядають занадто емоційними, надуманими і віддають пріоритет дії, а не науковому аналізу. З цього Грабович робить висновок: «Полеміка і оборона, і сльозогенез, що фон Хаген та інші бачать на сучасній східноєвропейській сцені, є продуктом відроджених національних догм в меншій мірі, ніж наслідком глибокої і досі незагоєної колективної травми». І сьогодні, «замість створення нових робіт і цінностей, завданням... є заперечувати або захищати — доказуючи, що ти не верблюд»[31].

Період існування в якості «провінційної науки», коли українознавство було насамперед політичним актом віри, а не холоднокровним інтелектуальним процесом, наклав свій відбиток на сучасну науку. Але все ж таки, з поліпшенням культурного і політичного становища в Україні, українські дослідження починають набувати нормального, систематичного і більш диференційованого характеру.

Виходу на «нормальний» шлях розвитку зараз заважають нові перепони. Постколоніальний перехідний період негативно впливає на культуру в цілому, але особливо драматичним він є для академічного сектору. Державна незалежність утворила якісно нову реальність, до якої українська наука поки що не змогла пристосуватися. Більше того, не визначено місце українських досліджень серед усього комплексу гуманітарних наук в Україні. Георгій Грабович пише: «Наприкінці четвертого року формальної незалежності України в глибокій кризі знаходиться як рівень інтелектуального дискурсу, концептуалізації, так і виконавський рівень або, навіть, просте планування»[32]. Передумовою цього, як вже було

ним показано, є нав'язані маргіналізм і провінціоналізм. Останній особливо проявляється в спробах інтелектуального пошуку місця України в загальносвітовому історичному процесі. Ідея «Ми і Світ», яка робить наголос на «великий вплив» української нації на світову культуру є, на думку дослідника, захисною і, в той же час, «ідеєю само-знеславлення», яка виключає країну з Світу[33].

Негативно на стані гуманітарних наук позначається відсутність державної політики в цій сфері. Вони традиційно, ще з радянських часів, тісно пов'язані з державою, а зараз покинуті напризволяще. Це, на думку дослідника, теж саме, якщо б « новоутворена держава Ізраїль не проводила політики, щодо Голокосту або щодо відродження єврейської культури»[34]. Особливо поганий стан спостерігається у видавничій справі: жоден з гуманітарних інститутів Національної Академії Наук України не має перспективного плану публікацій, ті ж поодинокі видання, що з'являються, виходять за підтримки, переважно, української діаспори в Північній Америці.

Продуктивність праці гуманітарних інститутів НАНУ впала до 10-20 відсотків того, що було раніше, хоча штат залишився майже незмінним з часів перебудови. На це Грабович зауважує: «Якщо людям не платять місяцями, то не можна очікувати від них роботи»[35].

Взагалі ж представники гуманітарних спеціальностей складають лише 7,7 відсотків від загальної кількості академіків і членів кореспондентів. До речі, такий стан є прямим наслідком сталінським часів, коли еліту українських гуманітарних наук було репресовано.

Безсумнівно, є і позитивні зрушення. Зникла цензура, значно зросли контакти з Заходом, дослідники готові критично говорити про минулу і сучасну стагнацію, але, зауважує Грабович, «ці зміни маргінальні по відношенню до системи з її монопольним правом на ресурси»[36].

Отже, нагальною є реорганізація всієї системи. Ті ж реформи, що були проведені — «чисто косметичні і не системні»[37]. Грабович розділяє подив фон Хагена: «Всі кадри, а з ними їх компетентність і стиль роботи, залишилися тими ж самими. Їх картина світу і сила їх переконань залишаються якоюсь таємницею»[38].

За логікою дослідника перебудова системи — справа дня сьогоднішнього — повинна стати передумовою вирішення суто наукових проблем в майбутньому. «Головна задача, з якою зіткнулися українські дослідження, як в середині України, так і за її межами — це переосмислення і перероблення канону національної культури»[39].

На сучасному етапі складається ситуація синкретизму старого соціалізму і нового націоналістич-

ного реалізму. Новому канону, утвореному на основі нових цінностей, прийдеється протистояти і виявляти викривлення в історії, практику і спадок соціалізму, інерцію народництва, а також слабозвинуті, ідеологічно не артикульовані, авангардистські традиції, що були органічними щілинами між основними ідеологіями. Суттєвим елементом нових цінностей повинна стати орієнтація на різні культурні сегменти і національні меншини. Дослідник погоджується з фон Хагеном в тому, що такий підхід приведе до відродження україністики.

Питання канону для Грабовича — не тільки суто наукова проблема, але й моральна, точніше воно виступає складовою цілої системи етичних установ. В іншій своїй праці, Грабович пояснює свою увагу до цього аспекту: «Питання канону, оскільки вказує на авторитет — і традиції, і підходів, і інтерпретаторів, неминує пов'язане з боротьбою за цей авторитет. Бо жодна влада (в тому числі і інтелектуальна) не дається і не здається безконфліктно»[40]. Тому дослідник висуває таку вимогу: «Щирий пошук нового канону стане барометром інтелектуальної чесності»[41].

Гуманітарні науки в Україні повинні будуть вирішити цілий ряд важливих завдань. По-перше, переглянути моральні спустошення, яких зазнало українське суспільство в цьому столітті. По-друге, проаналізувати внутрішні суспільні слабкості — синкретизм, народництво, ізоляціонізм, і т. і. По-третє, подолати жахливу постколониальну загрозу — розквіт влади посередностей, вигодуваних попередньою системою, котрі до сих пір знаходяться в керівництві і котрі навіть, ще більше вкоренилися, ніж раніше.

Окремий сюжет Григорій Грабович присвячує проблемі українських досліджень в Сполучених Штатах Америки. Дослідник зосереджує увагу на дещо парадоксальному твердженні Марка фон Хагена про те, що Україна може мати історію, але лише тоді, коли її будуть вивчати як щось екзотичне. Причиною цього, начебто, є неможливість для української історії бути «легітимною». Цей парадокс для Грабовича є відображенням протиріч між наукою і реальним академічним світом, цінності яких не можуть співіснувати без напруги. Дослідник роздратовано зауважує, що критерієм для «легітимності» слугує не «нормальність», не «об'єктивність», не «науковість», а «фінансові і політичні переваги»[42]. Так, в 40-50 роках, незважаючи на чималі зусилля української діаспорної спільноти, що відбилися в створенні УВАН і НТШ, україністика залишалася нелегітимною для західних колег. А як тільки було зібрано 9 млн. дол. і утворено Гарвардський український дослідний інститут, то відразу розпочався рух до «легітимності».

Логічним продовженням аналізу вад американських наукових канонів є критика «безнадійного русоцентризму». У порівнянні з російськими дослідженнями не тільки українські, а взагалі всі інші слов'янські дослідження знаходяться не те, щоб на периферії, але відчувають зростаючу маргіналізацію. Розпад СРСР лише погіршив ситуацію: імперія зла перетворилась на велику державу Третього Світу з ядерним озброєнням. Відповідно знизилась наукова репутабельність русоцентристської проблематики, а разом з цим зменшилися фонди, гранти, робочі вакансії тощо. Через це зникла і «маленька ймовірність, що наші колеги-русисти будуть активно підтримувати більш збалансований підхід до славистики»[43].

Грабович дає зрозуміти, що його критика русоцентризму ні в якому разі не стосується досліджень російської історії як такої, котрі теж зараз знаходяться в кризовому стані. Навпаки, він вважає, що українська історія — це прекрасний засіб вивчати історію Росії: не тільки період Київської Русі, але й і 17 століття, коли Україна була російським вікном на Захід, і, навіть, 19 століття, коли історичний розвиток двох країн був подібним. Своє *seduo* дослідник виражає словами Пантелеймона Куліша про Петра Плетньова. Останній глузував з пристрасті Куліша до «українщини» і з його українських праць. «...Прийдуть освічені часи, коли нащадок Плетньова буде використовувати ці книги, щоб вивчати історію російської національності».

Григорій Грабович пише: «...Ці освічені часи ще й досі не настали, але судячи з нашої дискусії, вони можливо ближче, чим можна сподіватися»[44].

Відгук Ярослава Ісаєвича відрізняється від всіх інших, нажаль, переважно своїм палким критичним настроєм *pro domo sua*. Вже з початку він заявляє, що «назва статті фон Хагена звучить неприємно для більшості українських істориків, вже не кажучи про простих громадян «з вулиці». (Дуже симптоматичний аргумент в устах українського вченого — В.Г.) Трохи заспокоївшись, що самий текст фон Хагена менш провокаційний ніж назва, Я.Ісаєвич не втримується від наступного коментарю: «Розчаровує, коли чуєш, що, навіть, після проголошення української незалежності, поважні вчені вважають за необхідне дискутувати вірогідність існування української національної історії»[45].

Історик ставить собі за мету доказати, що визначені фон Хагеном слабкості і тріщини української історії і української історичної науки, характерні не тільки для України та пост-комуністичних держав, але нерідко спостерігаються в інших країнах.

Погляд з середини

Відгук Ісаєвича дещо нагадує критичні зауваження, зроблені Георгієм Грабовичем. Але останній в

своїй критиці намагається системно підходити до аргументації своїх опонентів: чи то фон Хагена, чи то американського академічного істеблішменту. Ісаєвич же розриває аргументи фон Хагена на окремі складові і кожному з них протиставляє певний казус, і тим самим вважає свою місію виконаною. Наведемо приклади.

Американська наукова спільнота не вважає українську історію легітимною? На це український історик згадує, що коли він вчився в радянському вузі, де, незважаючи на плекання радянського патріотизму, нікому, навіть, на думку не спадало поставити під сумнів легітимність історії будь-якого народу, хоча б і найменшого.

Відсутність тривалої державницької традиції негативного впливає на легітимність українських досліджень і ними займається відносно нечисленна частка західних вчених? Зате історії арктичних народів або словаків мають не менші, а то і більші, проблеми з державністю і їх вивчають ще менше частка дослідників, але ці історії — легітимні.

Американські вчені ігнорують українську історичну науку? Зате деякі російські історики, такі як А.Пресняков і М.Покровський, колись дуже поважали М.Грушевського.

Окрім аргументації з провінційним забарвленням, за Ісаєвичем спостерігається і спрощення позиції свого опонента. Так легше критикувати. Опиняється, що фон Хаген вважає «провідним принципом в сучасній українській історіографії «повне націоналістичне переписування минулого, з позиції суверенної національної держави як телеологічного результату історії». Природно, українського науковця захопило праведне обурення: «Будьмо щирі: чи не є телеологічний підхід типовим для будь-якого патріотичного підручника з будь-якої національної історії?»[46] Абсолютно вірно! Далі Ісаєвич каже, що такий ідеологізований, квазінауковий підхід українські історики самі піддають критиці[47]. Теж вірно! Але фон Хаген чорним по білому писав, що націоналістичний варіант — це лише один з можливих шляхів розвитку української історичної науки. Більше того, такий підхід має право на існування і може спокійно уживатися з іншими паралельними варіантами історії, в тому числі постмодерністичним.

Є претензії і до конкретно-історичної аргументації поважного українського дослідника. Він не згодний з твердженням фон Хагена про «прозорість кордонів і аморфність культури» в Україні. Це твердження може бути вірним лише по відношенню до політичної історії, тоді як «українська етнічна спільнота мала дуже стабільну територію (крім, півдня і сходу, де відбувалася колонізація)»[48]. Звернемо свою увагу на те, що Ісаєвич своїм аргу-

ментом відсікає від головної течії українського історичного процесу дві третини регіонів (східний і південний), це в просторі, а хронологічно — історії цілих регіонів, таким чином, стають предметом української історії тільки з 17-18, а деякі з середини 20 століть (Крим). А наскільки впевнено можна говорити про стабільність української етнічної території при шалених процесах колонізації і русифікації, коли цілі верстви, перш за все провідні, українського суспільства втрачали свою «етнічність»?

Історик досить дивно заперечує думку Г.Грабовича про те, що колоніальний статус України в складі Російської і Австро-угорської імперій визначав маргінальний характер українознавства. Логіка Ісаєвича така, тодішні українські історики вивчали свій народ, а не династії як це робили офіційні історіографії, і слугували народу, а не центральним урядам, тому говорити про нелегітимність українознавства — не коректно. Воно було легітимне для українського народу, а значить було лише частково маргінальне.

Треба вказати на концептуальні, скажімо, позитивні основи критики українського дослідника. Він виступає за збереження національно-державницького підходу: «Я не згоден, що національно-державницька модель історичного процесу застаріла і що її слід залишити патріотичним вчителям історії і політикам-державникам. Якщо більш витончені історики уникають цієї сфери, то історична освіта буде її дозволяти»[49]. Ісаєвич також фактично виступає за перегляд поглядів на роль націоналізму в історичному процесі: «Націоналізм, -пише він, -...приносить не тільки міжетнічну ворожість, але й також є творчою силою національних культур»[50].

Кінцівка в цілому дисонує з тоном всього відгук. Ісаєвич, продовжуючи наполягати на тому, що слабкості української історії характерні для інших країн і не тільки пост-комуністичних, визнає: «Спостерігачі з закордону можуть побачити слабкості і труднощі гуманітарних наук, включаючи українознавство, в Україні більш чітко, ніж, звичайно, самі українці»[51].

Сергій Плохій нагадує учасникам дискусії про існуючий в західній науковій традиції розподіл народів на історичні і неісторичні. Саме, «неісторичність», на його думку, є коренем сучасних проблем української історіографії. Новітні неісторичні нації і їх національні держави формувалися на основі ретельно розробленої історичної міфології, пов'язаної не з колоніальним сьогоденням, а з пам'яттю про славне минуле і надіями на світле майбутнє. Історична міфологія не може існувати без розвинутої історичної свідомості і, відповідно, хоча б частково, розвинутої історіографії. Дослідник вдало підмічає своєрідний парадокс і іронію історії: «от-

цями засновниками» «неісторичних» націй Східної Європи найчастіше були історики. Україна не є виключенням. Відштовхуючись від цього Плохій ставить питання «Що Україна має, окрім історії?»[52].

Сучасна українська незалежність покоїться на двох національних міфах. Перший, суто історичний проголошує, що українці давня нація з славним минулим, державність якої було втрачено через царів та більшовиків. Другий міф — економічний — подає Україну як «житницю Європи» і індустріального велетня. Дослідник підмічає відсутність в українських національних міфах антиросійських, антиєврейських або антипольських настроїв.

Засновником сучасної української національної міфології можна вважати Михайла Грушевського. Саме він, патріарх української історичної науки і президент Української народної республіки, заповнив численні прогалини та розриви української історії. Головна його заслуга в тому, на думку Плохія, що він обґрунтував, для українців розділених імперіями, соборність українських земель. Але сьогодні цього замало для підтримання української ідентичності. Тому, якщо фон Хаген пише, що Україна потребує нової історії, то Плохій додає: вона потребує і нового історичного міфу[53]. І якщо раніше, необхідно було дати наукове і ідеологічне підґрунтя для збирання до купи українських земель, то сьогодні треба підґрунтя для синтезу двох українських ідентичностей: національної і радянської. Зробити це сучасним українським історикам буде складно. До догматизму, провінціалізму і методологічної відсталості, котрі дісталися в спадок від української радянської історіографії, додаються сучасні кризові явища України. Економічна криза призводить до того, що наукова діяльність паралізована: низька заробітна платня, неможливість відряджень, розвал видавничої справи. Ще зовсім недавно історики сприймалися як в руслі радянської, так і національної традиції, як носії основних цінностей і істини. Радянська ідеологічна система розвалилась, а національні цінності може зараз проголошувати будь-який громадянин. Тому відбувається занепад соціального статусу професії «історик». Плохій впевнений, що врешті решт історики знайдуть своє місце в «Табелю о рангах» нового суспільства, але це займе деякий час і буде досить болючим[54].

Не викликають оптимізм у Плохія і зміни в українських дослідженнях за межами України. Виникнення незалежної української держави призвело до зміни пріоритетів діаспорної спільноти — місце гуманітарних наук заступає економіка: героєм перестав бути О.Пріцак, засновник Гарвардського інституту українських досліджень, а став економіст Б.Гаврилишин, друг Дж.Сороса і радник українського уряду.

Український дослідник уточнює деякі твердження фон Хагена щодо положення українських досліджень в рамках історичної науки в Північній Америці. Фон Хаген пише, що у висвітленні історії Східної Європи конкурують дві імперські історіографії — німецька та російська, то Плохій вважає, що принаймні щодо української історії цю роль грали російська та польська історіографії. Але в Північній Америці лише російська мала можливість представити свій погляд на українську історію. Плохій не згоден з твердженням, що відсутність історій народів Східної Європи як окремих полів досліджень визначається тим, що в 19 столітті вони були відсутні на політичній мапі Європи. На його, думку, це більше пов'язане з політичною і економічною вагою тієї чи іншої нації для світу. З розпадом Радянського Союзу відбуваються зміни в системі совеологічних досліджень. Американські університети трансформують інституції, що займалися історією радянського блоку, в ті, що займаються історією Східної Європи і Росії. З цієї точки зору, Україна як одна з найбільших європейських країн могла б добрі шанси стати об'єктом досліджень. Але український дослідник, посилаючись на зміни в суспільній свідомості США (зокрема, ізоляціонізм), має великі сумніви, що в Сполучених Штатах буде утворено хоча б одну кафедру української історії, крім тих, що можуть бути започатковані українцями. Більша ймовірність того, що такі кафедри з'являться в Німеччині або Австрії.[55]

С.Плохій згоден з Марком фон Хагеном в тому, що українська історія може послугувати прекрасним засобом для того, щоб кинути виклик концептуальної гегемонії національної держави, але за однієї умови. Він пише: «Українська історія буде таким «прекрасним засобом», якщо експеримент, котрий зараз відбувається в межах України — створення нетнічної держави в оточенні «нормальних» націй-держав Східною Європи, що базуються на етнічності, — дійсно буде успішним»[56].

В цілому дискусія навколо української історії, ініціатором якої став неукраїнський вчений, для Сергія Плохія є символом того, що українські дослідження виходять з етнічного гетто[57].

Юрія Сльозкіна роздуми над питанням: «Чи має Україна історію?» призвели до формулювання парадоксу: «Чи можемо ми мати національну історію і одночасно її з'їдати?» (мабуть має місце алюзія на Кроноса, котрий з'їдав своїх дітей — В.Г.). Проаналізувавши теоретичний фундамент дискусійної статті Марка фон Хагена дослідник знаходить протиріччя в логіці американського історика. Якщо «стійка перервність» робить українську історію привабливим, постмодерністичним полем дослідження, то постмодерністичним історикам не варто займатися інтеграцією конкуруючих історій для створення зв'яза-

ної національної історії, як це пропонує фон Хаген. Взагалі ж, принцип порівняння різних історій за критерієм їх більшої або меншої аморфності є неприйнятним з точки зору постмодерністичної методології, так як він передбачає, насамперед, пошук стійких безперервностей в історичних процесах.

Дослідник вважає, що історики стоять перед альтернативою: або трансформувати слабкості української історії в силу, або відділити сильні її сторони від слабких. Він пише: «Нам слід, або збирати докупи українську історію...(на основі більш менш фіктивних безперервностей), або нам треба відкинути національну державу (ї, імовірно, націю) і працювати над знищенням багатьох історіографічних полів досліджень разом з «кліше національно-державної парадигми»[58]. Тому, якщо вивчати такі історичні регіони як Крим, Галичина або Новоросія, відштовхуючись від концепції національної держави, то українська історія все рівно буде сучасним полем дослідження. Якщо ж не використовувати цю концепцію, то зусилля треба зосередити на вивченні кількох «українських» історій (в поняттях особливих, але в той же час аморфних і, можливо, довільно визначених) територій, місцевих діалектів, ідеологій, установ, культурних традицій або тимчасових їх комбінацій.

Для того, щоб захопити дослідників побороти свої сумніви і зайнятися українською історією, Юрій Сльозкін проголошує: «Все, що має ім'я, має минуле. Україна має історію. Так навіщо її залишати «сльозогенезу?»»[59].

Відлуння дискусії

Дискусія на сторінках «Slavic Review» пройшла майже не поміченою українськими істориками: економічний занепад, і відповідно відсутність доступу до іноземних періодичних видань (до речі, з часописом «Slavic Review» можна вільно ознайомитись в інформаційній мережі Internet), незнання іноземних мов тощо. Можливо відсутність резонансу серед українського наукового історичного загалу на дискусію щодо основних питань їх професії, само по собі є доброю ілюстрацією сучасної стагнації української історичної науки.

Крім декількох посилань[60], лише часопис «Генеза» відгукнувся на статтю фон Хагена зауваженням науковця з Арканзаського університету Олександра Сидоренка «Постколоніалізм і українська історіографія»[61].

О.Сидоренко зазначає, що постановка питання «Чи має Україна історію?», оборює українця в діаспорі, давно звиклого до наукової провокації і до визнання та маргіналізації українських справ. Його credo передбачає, що «Україна теж має довгу і навіть славетну історію, факти доводять, що історично українці мають не тільки певну і особливу історіографію, але

також історичну мету»[62]. До отримання Україною незалежності, ця телеологія носила, і в цьому О.Сидоренко згоден з фон Хагеном, державницьке забарвлення. Особливість сучасної ситуації в українській історичній науці визначається тим, що національна мета досягнута. Такий стан дослідних характеристик словами відомої геополітичної доктрини Френсиса Фукуями — «кінець історії». Отже, «нова епоха, — зазначає Сидоренко, — вимагає нового розуміння минувшини, відтак кінцева «нормалізація» національного буття повинна привести до відповідної нормалізації української історіографії»[63].

А що «ненормальне» в українській історичній науці? На думку дослідника — це «реальність закорінення російського фактору у самій глибині української історичному і культурному процесу»[64]. Ця ненормальність утримує українську історіографію в замкненому колі бінарних опозицій, таких як: Росія-Україна, імперія-нація, метрополія-периферія, домінація-покірність, колабораціонізм-протидія, інтеграція-незалежність тощо. Через це українська історіографія вимушена на опиратися на протилежні принципи:

1. Заперечення трансцендентального домінуючого загальноросійського універсалізму.

2. Ствердження етнокультурного маргінального українського партикуляризму»[65].

Наслідком такого своєрідного українського варіанту «русоцентризму» є викривлення і деформації історичної думки, що проявляються у домінуванні моральної аргументації, почутті колективної несправедливості і сльозогенезі.

Націоналістичне переписування української історії не дає позитивних результатів, так як все рівно залишається пафос боротьби з імперією.

Нажаль, О.Сидоренко дає досить невизначену відповідь на те, які є шляхи виходу з замкненого кола: «Хай вже російська історія залишається як проблема російської історичної свідомості, а українська — як проблема української»[66]. Єдине, що чітко проголошує дослідник і з чим можна повністю погодитися, ось що: «Постала потреба з'єднуватися із головними течіями сучасної світової історіографії, яка визволяє особистість історика від а-ргіогі мотивів і завдань і доводить до різноманітності історичного дискурсу».[67]

Чотири роки після дискусії: українські дослідження на Заході

В червні 1999 року в глобальній інформаційній мережі Інтернет в «Робочих зошитах з українських досліджень» було поміщено «Огляд сучасних українських досліджень на Заході». В них автор підсумовує здобутки західних науковців з української про-

блематики (свою увагу він зосереджує переважно на англійських країнах). Цей матеріал дає нам змогу порівняти стан вивчення української історії на Заході, який він був на час проведення дискусії на сторінках «Slavic Review», з тим, яким він є сьогодні.

Якщо учасники дискусії, як правило, звертали увагу на невідповідність української історичної науки західним вимогам історіописання, то Джеремі Кларк висуває претензії і до західної історіографії: «Сучасні українські дослідження на Заході увійшли в пострадянську добу, переважно, невідповідними до того, щоб бути в змозі задовольнити зростаючий інтерес і вимоги до якісних досліджень»[68]. Ситуація з вивченням української історії як окремого поля дослідження поліпшилася.

«Кращий стан» з українськими дослідженнями, на сьогодні, в Північній Америці. В Канаді продовжує активно працювати Канадський Інститут українських досліджень, Дж.Кларк особливо виділяє реалізацію проекту по перекладу на англійську і перевиданню одинадцятитомної «Історії України-Руси» Михайла Грушевського, що проводиться в рамках Центру з українських досліджень ім. П.Ясика, вивчення історії Церкви під керівництвом Сергія Плохія, видання Енциклопедії України (спільно з університетом Торонто). Українські проблеми вивчаються в університетах Альберти, Торонто (тут кафедру українознавства очолює професор Роберт Магочий, який недавно підготував фундаментальну працю на 800 сторінок «Історія України»), Йорському університеті (професор Орест Субтельний).

В Сполучених Штатах головним центром залишається Гарвардський український дослідний інститут (кафедрою української історії ім. М.Грушевського очолює професор Роман Шпорлюк). З 1993 року в результаті співробітництва Програми українських досліджень ім. П.Ясика і Харріманівського інституту Колумбійського університету утворився новий україноорієнтований науково-дослідний осередок, котрий спочатку очолював асоційований професор Олександр Мотиль, а потім професор Марк фон Хаген.

В Великій Британії до 1996 року українські дослідження ніколи не виступали в якості самостійної дисципліни. Британська радянологія і пострадянологія були найбільш русоцентристські в західному академічному світі. Стовпами русоцентризму сьогодні є найбільш поважні наукові осередки-Кембриджський і Оксфордський університети. Деяких українських проблем торкалися професори Віктор Свобода і Джеймс Динлі, які працювали в Школі слов'янських та східноєвропейських досліджень Лондонського університету. Інтенсифікації українськими дослідженнями в цьому закладі заважає низка проблем. По-перше, кадрова (відсутні кваліфіковані дослідники з української історії). По-друге, домінування

«русифільства», Джеремі Кларк пише, що саме серед істориків Школи слов'янських та східноєвропейських досліджень Лондонського університету має місце найбільша опозиційність до українознавства. По-третє, історики просто нічого не бажають змінювати. В їх лекціях Грушевський залишається «націоналістичним істориком», а українська історія-частиною історії Росії. В-четверте, негативне відношення до «діаспорників» (як вчених, так і студентів), котрих пов'язують виключно з націоналістичною ідеологією, при цьому такого відношення немає емігрантських спільнот, наприклад, поляків або росіян.

В жовтні 1997 року з ініціативи професора М.Бойчина в університеті Північного Лондону було утворено Український центр. В рамках цього центру як раз і видається часопис «Робочих зошитах з українських досліджень», також світ побачили ряд монографій з української проблематики.

Основне джерело підготовки науковців (аспірантів) — Північна Америка. Автор підмічає пошкваллення дисертаційних досліджень з україністики. Цьому, на його думку, є дві причини. По-перше, написати оригінальну роботу по історії України набагато легше, чим, наприклад, з російської історії. По-друге, з'явилась суспільна вимога отримати інформацію про нову незалежну Українську державу.

Ще однією ознакою поліпшення стану українських досліджень стало лібералізація умов для україноорієнтованих науковців друкувати свої матеріали в наукових часописах і збірках наукових праць, до 1992 року доступ був значно важчий.

В цілому можна відмітити зростання як кількісне, так і якісне українських досліджень на Заході. Основним здобутком останніх років було утворення нових науково-дослідних центрів українознавства. Але треба відмітити, що на теоретичному рівні (мається на увазі, перш за все, безумовне домінування русоцентризму) зрушень в порівнянні з 1995 року не сталося.

Українська історична наука і постмодернізм

Загальний тон дискусії вказує на те, що її учасники пропонують хворобу постколоніалізму лікувати ліками постмодернізму. Згідно постмодерністичним теоріям, наука відрізняється, скажімо, від художньої літератури тільки встановленими своєрідними правилами гри[69]. Природно, що західна історична наука мала свої правила гри, а радянська — свої. Таким чином, стан постколоніалізму означає, що історики в Україні перестали грати за правилами радянської історичної науки, але ще не засвоїли правила західного історіописання. Лише в цьому в контексті можна казати про нелегітимність сучасної української історичної науки. Вона стане «повновладним гравцем» тоді, коли буде будувати власний дискурс української історії за правилами, прийнятими в західній історіографії. Це, мабуть, справа часу. Можна дискутувати про те, якими повинні бути шляхи досягнення легітимності. Тому головна проблема: чи необхідно українській історіографії проходити ті ж самі стадії розвитку, які пройшла західна історична наука (своєрідний науковий онтогенез). Іншими словами, чи доцільно розпочинати від того рівня наукових знань, на якому зупинились М.Грушевський, М.Слабченко, С.Єфремов та інші патріархи української історіографії. Фон Хаген та інші наполягають на зміні концептуальних основ. Є й інша точка зору. Ярослав Дашкевич зауважував: «Якщо говорити про майбутнє... української історичної науки, то воно полягає не в пошуках нових концепцій, а в опрацюванні повноцінної, наукової, об'єктивної і правдивої фактологічної історії»[70].

Істина як завжди десь посередині. Одним з основних постмодерністичних правил гри є спонтанність розвитку науки, безвідносно до диктату будь-якої «генеральної лінії» — радянської, західної або, навіть, самої, постмодерністичної.

Примітки

1. Clarke J. A Survey of Contemporary Ukrainian Studies in the West // Working Paper in Ukrainian Studies. June 1999. (<http://www.legacy.unl.ac.uk/ukrainecentre/>).
2. Subtelny O. The Current State of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies. nos.1-2, Summer-Winter, 1993. P.53.
3. von Hagen M. Does Ukraine Have a History? // Slavic Review 54, no. 3 (Fall 1995). P. 658.
4. Там само. P.659.
5. Там само. P.663.
6. Там само. P.664.
7. Там само. P.665.
8. Там само.
9. Там само. P.666.
10. Там само. P.670.
11. Там само.
12. Там само.

13. Там само. P.673.
14. Там само.
15. Kappeler A. Ukrainian History from a German Perspective // *Slavic Review* 54, no. 3 (Fall 1995). P.692.
16. Там само. P.691.
17. Там само.
18. Там само. P.693.
19. Там само. P.696.
20. Там само. P.697.
21. Там само.
22. Там само. P.698.
23. Там само. P.699-700.
24. Там само. P.700.
25. Там само. P.701.
26. Там само. P.700-701.
27. Там само. P.699.
28. Grabowicz G. Ukrainian Studies: Framing the Context // *Slavic Review* 54, no. 3 (Fall 1995). P. 674-75.
29. Там само. P. 674.
30. Там само.
31. Там само. P.681.
32. Там само. P.683.
33. Там само.
34. Там само. P.684.
35. Там само. P.685.
36. Там само. P.685.
37. Там само. P.684.
38. Там само.
39. Там само. P.686.
40. Грабович Г. Передмова // Грабович Г. До історії української літератури. К, 1997. С.11.
41. Grabowicz G. Ukrainian Studies: Framing the Context // *Slavic Review* 54, no. 3 (Fall 1995). P.686.
42. Там само. P.688.
43. Там само. P.689.
44. Там само. P.690.
45. Isaievych I. Ukrainian Studies — Exceptional or Merely Exemplary? // *Slavic Review* 54, no. 3 (Fall 1995). P.702.
46. Там само. P.705.
47. Там само. P.708.
48. Там само. P.706.
49. Там само.
50. Там само.
51. Там само. P.708.
52. Plokhy S. The History of a «Non-historical» Nation: Notes on the Nature and Current Problems of Ukrainian Historiography» // *Slavic Review* 54, no. 3 (Fall 1995). P.710.
53. Там само. P.712.
54. Там само. P.714.
55. Там само. P.715.
56. Там само. P.716.
57. Там само. P.709.
58. Slezkine Y. Can We Have Our Nation State and Eat it Too ?// *Slavic Review* 54, no. 3 (Fall 1995). P.717.
59. Там само. P.719.
60. Наприклад, Колесник И.И. Историческая наука в современном пространстве постмодерна // *Грані*. 2 (4) березень-квітень, 1999. С.9-13.
61. Сидоренко О. Постколониалізм і українська історіографія // *Генеза*. 1-2 (6-7), 1998. С.123-125.
62. Там само. С. 123.
63. Там само. С. 124.
64. Там само.
65. Там само. С.125.
66. Там само.
67. Там само.
68. Clarke J. A Survey of Contemporary Ukrainian Studies in the West // *Working Paper in Ukrainian Studies*. June 1999. (<http://www.legacy.unl.ac.uk/ukrainecentre/>).
69. Див.Лиотар Жак-Франсуа Состояние постмодерна. М., 1998. С. 10-11.
70. Дашкевич Я. Дві рецензії // *Українські проблеми*. 1998, № 2. С.151.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

В.В.ІВАНЕНКО, А.І.ГОЛУБ БІЛЬ НАРОДНОЇ ТРАГЕДІЇ

Успішне вирішення гострих проблем нашого сьогодення, породжених глибокою і системною кризою нашого суспільства, значним розшаруванням його соціальної структури на прошарки і групи з полярними, а, часом, і непримиренними інтересами, крайнім зубожінням переважної більшості населення та тотальною криміналізацією основних соціальних верств і політичних сил, які мають діяти у відповідності з магістральними тенденціями розвитку сучасного світу.

Проте, як це не прикро констатувати, але Україна «назавжди і зі своєї вини втратила шанс швидкої побудови демократичного суспільства, натомість перейшовши від тоталітарного до кланово-олігархічного суспільства»[1], що, безперечно, негативно позначилося як на досягненні справжньої злагоди в українському суспільстві, так і на можливості якнайшвидшого проведення позитивних соціально-політичних та економічних реформ усередині самої країни. Разом з тим парадоксальність феномена незалежної України полягає в тому, що суперечливі, а нерідко й просто драматичні процеси в ній супроводжуються принаймні зовнішньою суспільною стабільністю, котра лише зрідка порушується страйками, голодовками та іншими акціями протесту з боку окремих, найзнедоленіших категорій трудящих. Причому тут ми, схоже, попереду всіх республік колишнього СРСР. «На теренах СНД, — наголошує відомий український політолог О.Дергачов, — Україна за роки незалежності виборола першість як найбільш стабільна та позбавлена серйозних внутрішніх конфліктів держава». І далі: «За браком іншого позитиву це досягнення постійно фігурує у програмних виступах вищих керівників і використовується як доказ мудрості державної стратегії»[2].

Гадаємо, що розгадка цього унікального феномена лежить, так би мовити, на поверхні і пояснюється значною мірою своєрідною політичною культурою українців, яка сформувалася у них впродовж багатьох десятиріч й навіть століть авторитаризму, і якій притаманні такі риси як соціальна пасивність, конформізм, почуття особистої незахищеності, страх репресій, очікування якихось доленосних рішень «згори», від владних структур і т.ін. Звідси, мабуть, й випливають найсуттєвіші особливості українського менталітету.

Певна річ, свою особливу лепту у формування сучасної політичної культури українців внесла радянська доба, а надто часи, коли розвиток України визначала сталінська політична стратегія, в zasadничена всеохоплюючою ідеєю насилля і терору. Тут варто підкреслити, що її витoki криються в жорстко централізаторській сутності ладу, що виник у 1917р. на уламках величезної імперії, в абсолютизації більшовиками диктатури пролетаріату і компартії як головних засобів у побудові «царства свободи і справедливості», у гіпертрофованому розумінні ними іманентно властивої «диктатурі» функції насилля

*Іваненко Валентин
Васильович — завідувач
кафедри російської
історії
Дніпропетровського
державного
університету, доктор
історичних наук,
професор, заслужений
діяч науки і техніки
України.*

*Голуб Анатолій Іванович
— доцент кафедри
російської історії
Дніпропетровського
державного
університету, кандидат
історичних наук.*

як універсального інструмента вирішення суспільних проблем і суперечностей, у неприйнятті ідеологічного плюралізму, вільнодумства, демократії. У підсумку репресії поступово стали мало не нормою партійно-державної політики та соціальної практики в умовах розпочатих у країні глибинних перетворень. Їх еволюція і сплеск у 30-х роках нерозривно пов'язані з іменем кремлівського володаря і його сумнозвісної теорії «загострення класової боротьби в країні у міру просування її до соціалізму», в цілому з ідеологією і практикою сталінізму, який опанував суспільство в результаті чергової «революції зверху», ставши осередком соціально-політичної системи тоталітарного типу — антигуманної за своєю сутністю і змістом.

Така система, яка багато в чому трималась на страхові, нехтуванні правами і свободами громадян та особистостей, й призвела до тієї вакханалії беззаконня та свавілля, що обернулася справжньою трагедією для мільйонів українців. «Методи сталінізму, — застерігав свого часу Л.Троцький, — доводять до кінця (до найвищого напруження і, разом, до абсурду всі ті прийоми брехні, жорстокості і підлості, що становлять механіку управління в будь-якому класовому суспільстві, включаючи і демократію. Сталінізм — згусток всіх потворств історичної держави, його зловісна карикатура та відразлива гримаса... Що правда, ДПУ перевершує усі інші режими оголеністю злочинів»[3].

Всі ці міркування ми приводимо для того, аби ще раз нагадати: без ґрунтового, всебічного і об'єктивного вивчення «феномена сталінізму», дослідження його антинародної репресивної політики, роз'яснення широкому загалу причин його виникнення, сутності та наслідків для наступних поколінь неможливо сформулювати принципово нову, позбавлену зловісного тягаря минулого гуманістичну політичну культуру української нації. Думається, не помилилось, якщо скажемо, що саме це стало визначальним чинником, керівництвом до дії для істориків, краєзнавців і професійних журналістів, котрі ось вже дев'ятий рік за сприяння дніпропетровського щомісячника «Борисфен» досліджують найрізноманітніші аспекти сталінського геноциду на придніпровських теренах, намагаючись якомога повніше досягнути справжніх масштабів людської трагедії.

Одним з перших повів розмову про сталінські репресії в краї на шпальтах часопису відомий в Україні журналіст-краєзнавець М.Чабан, В своїй розвідці «В мандрівку, яка не має кінця» він побіжно розповів про змістовне й різнопланове літературне життя Придніпров'я у 1917-1934рр., про

трагедію поглинутих виром сталінського «правосуддя» таких митців, як Микола Кузьменко, Валер'ян Підмогильний, Григорій Епик, Сава Божко, Іван Кириленко, Борис Тенета та інших[4]. До речі, автор не випадково обмежив свою розповідь 1934-м. Як відомо, саме того року, у грудні, відразу ж після вбивства лідера ленинградських більшовиків, члена політбюро ЦК ВКПб С. Кірова в Україні було «викрито» й знищено учасників так званого Об'єднання українських націоналістів — організації, що начебто мала на меті повалення радянської влади шляхом здійснення терактів, шкідництва та диверсій. Більшість із розстріляних були письменниками, поетами, літературними критиками... Про яке повнокровне літературне життя у нашому краї могло бути після цього вести мову?

Не забарилися з публікаціями, що викривали звиряче нутро сталінізму, й науковці. На відзначення 60-ліття голодомору в Україні з великою статтею про драматичні події 1932-1933 років виступили кандидат історичних наук, а нині доктор політології Й.Рисіч та соціолог Т.Побоча з Дніпропетровського агроуніверситету. Спираючись на численні свідчення очевидців, опитування яких взимку 1992-го провели студенти вузу (пізніше подібну роботу активно вів з публікацією на сторінках «Борисфена» її результатів професор Ю.Мицик), дослідникам вдалося цікаво розповісти про голодне лихоліття майже в усіх районах Дніпропетровщини. Цілоком логічною була й пропозиція авторів щодо створення Книги пам'яті України для увічнення тих, хто загинув у ті жахливі роки[5], Єдиним недоліком цієї публікації є, на наш погляд, твердження про те, що українські соціал-демократи, які на той час перебували за межами батьківщини (в Польщі та Чехословаччині), лише після трагедії голодомору полишили орієнтацію на радянську Україну. З певністю засвідчуємо, що подібної орієнтації, принаймні з часів початку їх вимушеної еміграції, взагалі не існувало[6].

Після цього «Борисфен» люб'язно пропонував читачам ще чимало публікацій, в яких тією чи іншою мірою розкривалися злочини сталінської кліки. Серед найцікавіших відмітимо статті, присвячені слідству органів ДПУ у справі вигаданої ними ж «Спілки визволення України»[7] та її окремим «активістам» — мовознавцю П.Єфремову[8], відомому історичу, професору В.Пархоменку[9], допитливому краєзнавцю М.Лояну[10], визнаному українському поету-перекладачу В.Підмогильному[11] та багатьом іншим безвинним жертвам режиму.

Справжній прорив у висвітленні анотованої

проблематики на сторінках «Борисфена» стався після того, як у п'ятому числі часопису за 1996р. за ініціативою та під науковим патронатом кафедри російської історії Дніпропетровського держуніверситету було започатковано постійну рубрику «Реабілітовані історією». Її прем'єрою стала цікава, насичена маловідомими архівними матеріалами стаття «Павлоградське повстання: трагічна сторінка історії колективізації». Автори публікації, кандидати історичних наук В.Ченцов та Н.Романець, детально проаналізували причини, хід і наслідки стихійного виступу проти примусової колективізації 5-6 квітня 1930р. селян Петропавлівського, Павлоградського та Близнюківського районів Дніпропетровської округи. Особливу увагу автори зосередили на каральній акції органів ДПУ та міліції проти повсталих, зокрема, на відновленні практики взяття заручників, «ув'язуванні» стихійного збройного протесту селян з діяльністю раніше «викритих» антирадянських організацій у регіоні тощо. Загалом матеріал В.Ченцова та Н.Романець, як нам здається, істотно доповнив знання читацької аудиторії і, передусім, фахівців-істориків про хід суцільної колективізації в краї та спроби селян чинити опір цій антинародній політиці [12].

Незабаром читачі журналу знову змогли переконатися у плідній співпраці цих двох науковців. У сьомому числі «Борисфена» за той же рік вони опублікували не менш цікаву, ніж попередня, статтю «Оріхівська справа»: правда і вигадки», присвячену судовому процесу над керівництвом Оріхівського району сучасної Запорізької області в період хлібозаготівельної кампанії 1932-1933рр..

Звичайно, немає сенсу детально аналізувати цю чималу за обсягом публікацію. Відзначимо лишень, що висновки авторів ламають стереотипи, властиві сучасній історіографії, оскільки доводять, що «Оріхівська справа» була не судом над людьми, котрі «всіма засобами прагнули захистити селян від голодної смерті», як це тривалий час стверджували українські історики, а виявилася «прямою фальсифікацією, необхідною сталінському керівництву для посилення тиску на інших партійців, неспроможних до виконання директивних планів» [13].

Узагальнюючим до певної міри підсумком цілеспрямованої й копійної роботи над вивченням сталінського терору проти селянства Дніпропетровщини впродовж 1928-1933рр. можна вважати велику за розміром і глибоку за змістом чергову працю тих же В.Ченцова і Н.Романець «Покарання за хліб», що друкувалась у перших чотирьох номерах «Борисфена» за 1998р. Навіши

безліч промовистих фактів свавілля і насильства сталінських емісарів щодо трударів-хліборобів краю, автори підкреслили, що «репресії відіграли провідну роль при здійсненні сталінської аграрної політики. Саме вони були тим головним чинником, який найбільше вплинув на ситуацію в селі, зумовивши своєрідний «успіх» як суцільної колективізації, так і хлібозаготівельної кампанії 1932р. (1933)» [14].

Окрім суто селянських сюжетів у висвітленні репресивної політики сталінського режиму в «Борисфені» під рубрикою «Реабілітовані історією» було надруковано цілу низку матеріалів, автори яких продовжили розмову про сталінські переслідування інтелігенції краю. Зокрема, в червневому номері часопису за 1996р. його шанувальники дістали змогу дізнатися про масштаби сталінських репресій протягом 20-30-х років в Дніпропетровському держуніверситеті [15]. У серпневому та вересневому числах — В.Ченцов навів маловідомі факти з життя видатного історика, академіка Д.Яворницького, якому спецслужби — слухняні виконавці волі «батька всіх народів» приклеїли ярлик «натхненника і організатора українського націоналістичного підпілля», хоча, як зазначає автор, «залишається загадкою, чому ж НКВС не заарештувало знаменитого вченого. «Завинив» у тому його авторитет, старість чи слабке здоров'я або чиєсь заступництво, чи просто випадковість? Але факт залишається безперечним: зусилля слідчих органів не завершилися логічним фіналом — репресуванням» [16]. Проте так чи інакше, доля вченого була зневажена, сам він морально надломлений, а його багаторічна наукова спадщина надовго була вилучена із надбань вітчизняної науки.

Неабиякий інтерес викликає ще одна стаття В.Ченцова, яку він спільно з науковцем І.Єлиновим опублікував у «Борисфені» наприкінці 1997р. Присвячена вона справжньому погрому ДПУ-НКВС науково-педагогічних кадрів найстарішого вищого навчального закладу Дніпропетровська — гірничого інституту. В яких тільки гріхах не звинувачували сталінські опричники професорів ДГІ І.Бухитина, А.Гутта, Г.Євреїнова, С.Гембицького, А.Малиновського, багатьох доцентів, викладачів, адміністративних працівників одного з найкращих вузів країни, приписуючи їм клеймо «ворога народу». Всіх їх перемололи жакливі жорна ежовсько-берієвського НКВС і лише декому вдалося уникнути смерті у його катівнях [17]. І хоча більшість з них вже реабілітована, процес повернення добрих імен незаконно репресованим і, як правило, знищеним співробітникам ДГІ (нині — Національної гірничої академії

України) триває.

Не обійшли стороною автори рубрики «Реабілітовані історією» і долю служителів культу, котрі, слідуючи за більшовицькою пропагандою, «поширювали серед населення релігійні забобони». Так, з публікації «Нескорений в'язень» читачі часопису дізналися про долю головного раввина Дніпропетровська, почесного громадянина міста Л. Шнеерсона, котрий як «соціально-небезпечний елемент» був репресований 1939-го, а помер на засланні у Казахстані 1941 року, так і не дочекавшись позитивної реакції «верхів» на свої численні клопотання про перегляд сфабрикованої справи [18]. Про тяжкий хресний шлях на сталінську голгофу дніпропетровського священика Української автокефальної православної церкви Костя Шарая, загиблого від руки атеїста-енкавеесівця в переддень нового, 1938 року, йдеться у колоритному, хоч і в дещо емоційному нарисі відомого українського письменника В. Чермериса «Священик, син священика, або Таємниця білого конверта» [19].

Не секрет також, що неблаганний молох сталінської тиранії не оминав і самих чекістів, перш за все тих, хто стояв у витоків становлення та набирання обертів радянської репресивної машини і, можливо, щиро вірив у «справедливість» своєї «благородної» місії, спрямованої на остаточний розгром внутрішньої контрреволюції і нормалізацію врешті-решт суспільного життя багатостраждального народу. Про одного з них — О. Трепалова, соратника «залізного Фелікса», який у 1920-1922 роках очолював Катеринославську губчека, а у 1937-му був знищений тою ж системою, котру все свідоме життя захищав, «Борисфен» чи не вперше розповів у змістовному, по суті ексклюзивному, насиченому майже невідомими фактами матеріалі під назвою «Трагедія чекіста» [20].

В цілому навіть побіжний аналіз матеріалів з історії здійснення сталінської репресивної політики на Придніпров'ї, опублікованих протягом останніх років в журналі «Борисфен», посвідчує, що його редакція спільно з науковцями, краєзнавцями, літераторами, усіма, кому небайдужа минавшина рідного краю, зацікавлено й наполегливо працюють у напрямку дослідження та оприлюднення чи не найтрагічніших сторінок новітньої історії України. Проникаючи у потаємні криївки закритих донедавна архівосховищ, відкриваючи нові пласти мало або зовсім невідомих документальних джерел й роблячи їх надбанням широкого загалу громадськості, дніпропетровські історики тим самим вносять свій посильний вклад у вивчення актуальної наукової і вель-

ми гострої в морально-етичному, психологічному та політичному відношеннях проблематики, у розвиток вітчизняного історіографічного процесу.

Необхідність, важливість і корисність цієї роботи цілком очевидні, адже бажання знати своє минуле у повному обсязі, правдиво, без прикрас і купюр, потреба встановити з ним тісні духовно-генетичні зв'язки — дуже чутливий барометр, котрий, окрім усього іншого, демонструє ступінь культурності, цивілізованості будь-якого народу. Тому «борисфенівський» актив має наміри продовжувати її й надалі, розширюючи горизонт науково-дослідницького пошуку й збагачуючи його новими перспективними ідеями та оригінальними рішеннями з тим, щоб зловісна тінь масових репресій радянської доби остаточно зникла із розряду «білих плям» нашої історії. Звертаючись до неї, молоде покоління громадян України мусить навчитися створювати надійні гарантії для відвернення подібного в бурхливому сьогоденні й майбутньому. «Мільйони розстріляних, померлих у голодних муках і закатованих в гулагівських таборах, — попереджає знаний український історик професор С. Кульчицький, — повинні нам нагадувати про небезпеку повної залежності, центр якої розміщується за межами національних кордонів» [21].

Саме на такий комплексний підхід до загальнонародної справи оновлення суспільства і морального самоочищення кожного з нас в ході пізнання свого відносно недавнього минулого орієнтує, зокрема, державна програма «Реабілітовані історією», затверджена у 1992 році Верховною Радою та Кабінетом міністрів України з ініціативи голови Всеукраїнської спілки краєзнавців академіка П. Тронька. Національної академії наук. Служби безпеки України, історико-просвітницького товариства «Меморіал» ім. В. Стуса, інших державних і громадських інституцій. Вона передбачає суттєво активізувати процес юридичної реабілітації жертв політичних репресій, доповнивши його цілеспрямованою дослідницькою діяльністю по створенню до 2000 року в кожній області багатотомної науково-документальної серії книг, а її кінцева мета — поіменно назвати всіх українців, що безвинно постраждали від тоталітарного режиму за час його існування.

Значна робота в рамках означеної програми розгорнулася і на Дніпропетровщині. Утворена обласна редколегія на чолі з заступником глави облдержадміністрації, а при ній — науково-редакційний центр. Видано перший збірник документів і матеріалів про жертви сталінського свавілля в

Дніпропетровському університеті [22]. Підготовлено до друку два об'ємних томи — один вміщує понад 80 нарисів, присвячених репресованим державним діячам, вченим, майстрам літератури та мистецтва, військовим, робітникам, селянам, священнослужителям, другий має робочу назву «Мовою документів». Виявлено, систематизовано і опрацьовано великий масив фактичного матеріалу, який дає досить повне уявлення про причини виникнення, еволюцію та особливості функціонування тоталітарної системи влади на теренах Придніпров'я в різні часи, показує, яким чином вона ламала долі людей, причому здебільшого тих, хто, що називається, вірою і правдою служив цій жорсткій системі, віддаючи всю свою енергію, знання та досвід в ім'я побудови нового, справедливого, як їм здавалося, суспільного ладу. Ці матеріали покладено в основу численних наукових публікацій, що бачили світ в останні роки, у тому числі на шпальтах часопису «Борисфен». Водночас чимало зроблено для формуван-

ня обласного банку даних на реабілітованих громадян. Згідно з рекомендаціями Головної редколегії вже складено 10 тис. облікових карток, і така робота триває.

Отже, є всі підстави стверджувати, репресивно-каральна політика радянської держави як об'єкт дослідження по праву залишається одним з пріоритетних напрямів сучасної української історіографії, приковуючи увагу багатьох науковців, краєзнавців, публіцистів, різноманітних установ, творчих спілок, видань. Відрадно, що певні здобутки мають тут разом з колегами із інших регіонів і дніпропетровські історики, котрі плідно розробляють широке коло питань з історії багаторічного політичного терору в краї, вшановуючи тим самим усіх без винятку його невинних жертв, дбаючи про їх пам'ять та ще й ще раз наголошуючи, що трагедія українського народу ніколи й ні за яких обставин не повинна повторитися.

Примітки

1. Грабовський С. Парадокси українського державотворення // Розбудова держави. 1999. № 1-6. С.4.
2. Дергачов О. Кризова безконфліктність українського суспільства // Соціально-політичні конфлікти в сучасній Україні: природа, характер, наслідки. К., 1996. С.16-17.
3. Троцкий Д. Их мораль и наша // Вопросы философии. 1990. № 5. С.116.
4. Див.: Борисфен. 1992. № 9. С.18-21.
5. Див.: Там же. 1993. №10. С.22-24.
6. Див., наприклад: Соціалістична думка. 1921. 3 вер.
7. Ченцов В., Гавриленко В. Дніпропетровська філія «СВУ» — хроніка запланованої драми // Борисфен. 1994. №4. С.12-14.
8. Чабан М. Голгофа науковця // Там же. № 3. С.7-8.
9. Голуб А.І., Ченцов В.В. Іще одна зневажена доля // Там же. № 12. С.18-19.
10. Молчанова Ф. «А ти іди, іди без втоми...» // Там же. 1995. № 3. С.8-9.
11. Чабан М. Валер'ян Підмогильний: Шекспір // Там же. 1996. № 2. С.18-19.
12. Див.: Там же. 1996. № 5. С.21-25.
13. Там же. 1996. № 7. С.27.
14. Там же. 1998. № 4. С.12.
15. Іваненко В., Ченцов В., Голуб А. «На кожного інтелігента має бути справа...» // Борисфен. 1996. №6. С.15-18.
16. Ченцов В. Учасник українського національного підпілля // Там же. 1996. №9. С.23.
17. Ченцов В., Слинов І. «У зв'язку з арештом як викритого ворога народу...», або історія «сиєсеєдства» // Там же. 1997. № 10. С.12; № 11. С.14-17.
18. Іваненко В., Ченцов В. Нескорений в'язень // Там же. 1996. № 12. С.26-27.
19. Там же. 1997. № 3. С.14-17.
20. Іваненко В., Ченцов В. Трагедія чекіста // Там же. 1997. № 8. С.14-15.
21. Кульчицкий С. Вернувшиеся из небытия // Днепровская правда. 1998. 29 декабря.
22. Див.: Повернення із небуття / Відп. ред. В.В.Іваненко. Дніпропетровськ, 1995.

**УДОД О.А.
УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА І
ПОЛІТИЧНА БОРТЬБА 1920–30-Х Р.Р.**

Суть сталінського режиму зводиться вресити-реши до терору, і ідеологічний тиск та контроль — прояв цього терору. Безпідставні арешти, катування, розстріли, духовні тортури були знаряддям підтримування атмосфери жаху і непевності. Репресовані люди і заборонені твори офіційно не існували, їх не згадували, суспільство жило парадним і прикрашеним життям...

**Мирослав Попович,
«Нарис історії культури України»**

В останні роки в історіографії з'явилося багато робіт, в яких історична наука справедливо зображується як жертва репресій 1930-х р. р. «Перед нами, писав відомий спеціаліст історії науки М.Г. Ярошевський, — безпрецедентний в історії людської культури феномен репресованої науки... Об'єктом репресій виявилось наукове співтовариство в цілому, його ментальність, його життя у всіх його проявах. Мова повинна йти не тільки про репресованих вчених, але й про репресовані ідеї і напрямки, наукові заклади і центри, книги і журнали, засекречені архіви». [1] Причини масового розгулу репресій дослідники справедливо вбачають у самій природі тоталітаризму, що утвердився в країні. В.І. Онопрієнко в «Історії української науки XIX–XX століть» (К., 1998), досліджуючи українську науку між світовими війнами, зазначав: «Загальною причиною репресивної політики стосовно науки стала тоталітаризація держави і всього суспільного життя, волонтаризм в управлінні економікою, безперервні реорганізації і нереальні плани, неможливість виконання яких призводила до того, що треба було шукати винних. Наукова інтелігенція часто ставала «козлами відпущення». Теза про наростання класової боротьби в ході соціалістичного будівництва неминуче вела до пошуків ворогів і шкідників. В Україні загальна картина репресій ускладнювалася боротьбою з вигаданою загрозою «націоналізму», виявленням серед інтелігенції членів українських націоналістичних партій і рухів і тих, хто їм співчуває». [2] Уже утвердився певний стереотип щодо репресованої української історичної науки, історичного краєзнавства, музейної справи та ін. І зовсім рідко розкривається інший аспект проблеми взаємин історичної науки і влади в 1930-х р. р. — будучи сама репресованою, вона ж була, в свою чергу, могутнім засобом репресій. На це, мабуть вперше привернув увагу Ю. Афанасьєв, який писав: «Фальсифікуючи історію, деформуєчи свідомість, насаджуючи міфи, історія нарівні із суто репресивними органами придушувала, знищувала, принижувала. Ця сфера її активного функціонування не менше значима при визначенні місця і ролі історичної науки в радянському суспільстві. Іншими словами, вона не тільки страждала, але й заставляла страждати». [3] Тобто, історична наука в результаті її одержавлення та ідеологізації стала не тільки засобом духовного насильства, але й знаряддям політичної боротьби, способом репресій проти неугоди режимові ідей та людей, що були їх носія-

*Удод Олександр
Андрійович —
докторант кафедри
російської історії
Дніпропетровського
державного
університету, кандидат
історичних наук, доцент*

ми. Трагізм українських істориків полягав ще й в тому, що досить часто виконавці репресивних дій, організатори викривальних і знищувальних історичних «дискусій» самі згодом ставали жертвами цього механізму знищення і придушення. Через це дуже суперечливі оцінки даються й сьогодні окремим постатям в українській історичній науці (М. Яворський, Д. Багалій, З. Гуревич, А. Річицький та ін.)

На середину 1930-х р. р. більшовики фактично завершили розгром української історичної науки. Цей погром був складовою частиною великомасштабної кампанії під назвою «чистка на культурному фронті». Масований наступ, вирішальний і завершальний удар по Україні було завдано Москвою згідно з «історичною постановою» ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. про становище в українській партійній організації. Стався фактично державний переворот — тодішні керівники України С. Косіор, В. Чубар, Г. Петровський, М. Скрипник, В. Затонський та інші були поставлені під керівництво П. Постишева, змінено було перших секретарів Дніпропетровського і Одеського обкомів, головою ДПУ став В. Балицький. Разом з П. Постишевим на роботу в Україну були направлені в якості керівників 1340 комуністів-більшовиків. Майже одночасно було замінені 237 керівників районних парторганізацій, 249 голів райвиконкомів, 158 голів районних контрольних комісій (партійних судів). [4] Безпосередньо в село, де традиційно зосереджувались носії української ментальності з її несприйняттям комуністичних ідей усупільнення, було спрямовано 10 тис. комуністів, у тому числі на постійну роботу як голів колгоспів, секретарів «ком'яческ» — 3 тис. чоловік. П. Постишев, по суті, окупував своїми людьми основні ключові посади в Україні, про що він брав доповідь уже на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У. «Московський центр Комуністичної партії, — за оцінкою Г. Костюка, — був уже настільки вплевнений у власній силі і дієвості свого апарату, що не вважав уже за потрібне рахуватися з думкою українського керівництва, а просто прислав їм диктатора й наказав слухатися». [5]

Чистка на культурному фронті, що її провів П. Постишев, обернулася справжнім погромом української культури, а в більш широкому розумінні — взагалі всього духовного життя України, наслідки якого були жахливі і не ліквідовані до сьогодні. За далеко не повними підрахунками істориків української діаспори (в УСРР такий облік вести було просто небезпечно) можна скласти наступну картину цього терору. Були знищені:

1. українська автокефальна православна церква з усім єпископатом, духовенством і багатьма віруючими;
2. історична школа немарксистської орієнтації М.С. Грушевського, практично всі його учні і наукові

установи, в яких вони працювали;

3. історична школа марксистської орієнтації М.І. Яворського з усіма його учнями і утворений ним Інститут історії;

4. марксистська філософська школа В. Юринця, всі його учні і заснований ним Інститут філософії;

5. Інститут літературознавства, а його директор С. Пилипенко і більшість співробітників розстріляно або відправлені в табори;

6. Інститут історії імені Д.І. Багалія з усіма його співробітниками;

7. Інститут мовознавства, а більшість його співробітників репресовано;

8. сільськогосподарська академія і науково-дослідний інститут економіки і організації сільського господарства з їх керівниками і співробітниками;

9. Інститут сходознавства, більшість співробітників якого репресовано;

10. всі літературно-художні об'єднання і організації, а абсолютна більшість провідних письменників і літературних критиків арештовано;

11. велика школа в образотворчому мистецтві М. Бойчука на чолі з ним самим;

12. новаторський театр «Березіль» з його керівником Л. Курбасом;

13. видавництво і редакція Української радянської енциклопедії, а керівництво і більшість співробітників знищені;

14. історики (М. Равич-Черкаський, М. Попов та ін.), що займалися історією КП(б)У на основі вивчення архівних джерел;

15. майже весь професорський склад вищих навчальних закладів України. [6]

При всіх неточностях і своєрідних оцінках цього списку, складеного Григорієм Костюком (Борис Подольак) ще в Лондоні у 1960 р., все одно вражає масштаб і маніакальна впертість комуністичної влади в проведенні репресій. Репресії виявилися не лише в фізичному і моральному знищенні вчених. Завдяки утвердженню ідеології войовничого матеріалізму перекривалися перспективні наукові напрями, руйнувалася система традиційних і перевічених всім ходом історії наукових цінностей, деформувалась етика вченого, відбулися зміни в структурі популяції наукової спільності.

Перший удар прийняли на себе історичні установи, керовані М.С. Грушевським.

Як же саме відбувався розгром української історичної науки? Чому саме проти неї були спрямовані зусилля комуністичної влади в Україні?

Причин цьому дуже багато й криються вони, з одного боку, в природі українського народу, а з другого боку, — в суті комуністичної ідеології. На ці обставини ще в 1950-х р. р. вказували представники української діаспорної історіографії, в той час як в ра-

дьянській Україні навколо цієї теми вже давно утвердилось цензорське табу. О.П. Оглоблин в 1950-х роках писав, що «історична наука, звичайно, вихолощена й спогворена, покірна наказам партії й уряду, була ще потрібна для советської влади.

З міркувань внутрішньої і особливо зовнішньої політики, в зв'язку з агресивними плянами російського комунізму ще в першій половині 1930-их років «місцевий націоналізм», зокрема український і білоруський був оголошений «головною небезпекою» для «будівництва соціалізму» в ССРСР. Ідея централізованої комуністичної імперії під назвою ССРСР свого роду ідея «советської нації» стає домінантою советської ідеології й політики». [7] Для обґрунтування цієї теорії і політики партія і влада повинні були знайти історичне обґрунтування. Треба було не тільки відкинути російську ліберальну історіографію, а й перекреслити російську радянську історіографію 1920-х р. р. (М. Покровський), яка критикувала російську централізаторську політику. Ось чому концепція М. Покровського була скинута з наукового офіційного рівня, а його нищівна критика співпадає в часі з розгромом національних історіографій. «Це був початок великого погрому історичної науки в Україні, Білорусії, Грузії та інших республіках ССРСР, — відзначав О. Оглоблин, — погрому фізичного, який учинений був в основному протягом першої половини 1930-их років, і погрому ідейно-наукового, який припадає, головне, не передвоєнні й повоєнні роки». [8]

У 1929 р. було проведено реорганізацію історичних установ ВУАН. Мотив був єдиний — різко послабити вплив М.С. Грушевського на академічну науку. Комісія Лівобережної України була об'єднана з комісією Слобідської України під керівництвом Д.І. Багалія, комісія новітньої історії України — з комісією історії революції (керівник М.І. Яворський), комісією Південної України очолив М.Є. Слабченко, а комісія старої України визнана зайвою. М.Є. Слабченку було доручено очолити й комісію феодалізму, яка нібито перекривала поле діяльності цієї комісії. Тяжким ударом для М.С. Грушевського стала ліквідація Історичної секції, що починалась ще з Українського наукового товариства і була зв'язуючою ланкою в роботі всіх історичних установ.

Репресії проти українських істориків пожвавились в ході процесу «Спілки визволення України» та чистки в Академії наук. Від критики вчених-лідерів влада перейшла до реорганізацій, скорочення штатів, потім — до закриття установ і арештів співробітників. У 1930 р. були ліквідовані всі серійні видання, що виходили за редакцією М.С. Грушевського: «За сто літ», «Студії з історії України», «Первісне громадянство та його пережитки в Україні», закритий журнал «Україна». У 1931 р. М.С. Грушевський був висланий із

Киева. В цьому ж, 1931 р., прокотилась хвиля публічних диспутів, що перетворились на шельмування й моральний терор відомих академіків ВУАН — М.С. Грушевського, К.Г. Воблого, Л.М. Яснопольського, О.П. Оглоблина.

Процес ліквідації найбільш важливих для науки комісій Історико-філологічного і Соціально-економічного відділів продовжився в 1931-1932 р. р. Були звільнені з роботи сотні вчених-істориків. У 1932-1933 р. р. були заарештовані співробітники установ історичного профілю ВУАН С.В. Шамрай (родич М.С. Грушевського), І.Д. Манзюк, К.І. Кушнірчук, С.О. Підгайний. Були заслани археолог С.С. Мачура, сходознавці П.Н. Лозієв, Р.Р. Заклинський, історик права П.К. Сосенко. В Харкові в 1933 р. був розгромлений Інститут української культури ім. Д.І. Багалія, значна частина співробітників якого — М. Гніп, О. Назарець, В.М. Зуммер, В.М. Горбань — були заарештовані і заслани.

У 1933 р. було ліквідовано Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК) — широкопрофільну установу, яка багато зробила для української історії і культури взагалі.

Таким чином, на 1933 р. зазнали ліквідації або реорганізації, що за суттю межувала з остаточним знищенням, фактично всі власне українські установи. Не випадково Н.Д. Полонська-Василенко у Нарисі історії Української АН назвала параграф, присвячений цим подіям, «Катастрофа 1933 р.». Вона писала: «Ліквідація гуманітарних установ ВУАН була не лише страшним ударом для її співробітників. Це був вияв нечуваного вандалізму, який перевершив вандалізм перших років революції. Загибель пам'яток культури на початку революції, нищення їх, палення бібліотек, архівів, рукописів — звикла пояснювати і певною мірою виправдовувати низьким культурним рівнем тих, хто це робив, а відповідальність за їх некультурність відносили на рахунок «старого режиму», який у свій час не подбав за піднесення культурного рівня людей. Тепер був 1933 рік...»

Нищення культурних цінностей проводилося ґрунтовно: знищено не лише те, що було в ліквідованих комісіях та музеях, але здебільшого й те, що було вже надруковане, але ще з видавництва не вийшло.» [9]

Побіжний аналіз знищених історичних праць чітко вказує на пріоритети більшовицької влади в політиці знищення української історії і духовності. Так, наприклад, було знищено Записки історико-філологічного відділу (т. т. 26-27), в яких вміщувались статті І. Борщака «Слідами гетьмана К. Розумовського по Франції», О. Оглоблина «Мануфактура на Правобережній Україні в XVIII столітті», рецензії Н.Д. Полонської-Василенко на книги Д.І. Яворницького «Дніпрові пороги» та «Степова Україна». Політич-

ний інтерес для влади мали не тільки епізоди нашої історії, пов'язані з українською державністю, а й ті матеріали, які висвітлювали вікові традиції і тяглість української культури. А тому був ліквідований, наприклад, другий том праць «Комісії для вивчення соціально-економічної історії України» (за редакцією Д.І. Багалія), бо в цій книзі були статті Д.І. Багалія «До історії освіти на Україні», М. Гніпа «Про перебування Мих. Драгоманова в гімназії», Г.С. Жураківського «Полтавська Стара Громада», та «Українські Думи» (том II) за редакцією К.М. Грушевської. Загинула в видавництві у рукопису монографія Д.І. Багалія «Українська історіографія XIX — XX ст.», в якій О.П. Оглобліним був значно розширений розділ сучасної історії історичної науки.

Так влада апробувала одну із форм репресій проти історичної науки — заборона займатися дослідницькою діяльністю, науково-викладацькою роботою, відмова в публікаціях, ліквідація уже надрукованого і нищення нових тиражів українознавчих праць.

Терор проти української науки, інтелігенції, істориків був масовий. Тільки в 1933 р. в Україні було знищено майже 1000 вчених — академіків, професорів, викладачів. Лише небагатьом, як тоді говорили з гіркою іронією, вдалося «вмерти своєчасно» (Д.І. Багалій — в Україні, М.М. Покровський — в Росії), адже більшість із них, кінчали свій шлях у таборах і тюрмах. Історики, які вціліли, мусили пройти процес так званого, «методологічного переозброєння» за допомогою повторної «критики й самокритики». Від історика радянського (комуністичного) типу вимагалось: 1) марксистсько-ленінської ідеології в наукових творах і академічній діяльності; 2) визнання і послідовного проведення принципу примату класової боротьби в історичному процесі, пролетарської революції та диктатури пролетаріату; 3) застосування «більшовицької партійності» в історичній науці. Тільки такий «методологічний» інструментарій на думку керівників офіційної історичної науки перетворював її в засіб політичної боротьби, розправи з ідейними противниками.

Преса взагалі, й історична періодика зокрема, в 1930-х р. р. перетворилась в арену політичних звинувачень, протистояння, боротьби за відверте панування єдиної, офіційної точки зору. Статті, особливо керівників партії і держави, носили політично-звинувачувальний характер. Послідовність дій була визначена логічною схемою: керівництво навішувало на опонентів політичний ярлик («ворог народу», «терорист», «двурушник», «контрабандист» і т.д.), а офіційні історики забезпечували аргументацію вироку в історичній ретроспективі, обґрунтовували історичні етапи закономірного «краху», «занепаду» і т. п. Розправа з істориками синхронізувалась із найбільшими гучними кампаніями, політичними процесами, що так ча-

сто прокочувались в державі. «Шкідників» почали шукати не тільки в сфері матеріального виробництва, а й в історичній науці. В 1937 р. у журналі «Историк-макрсист» (№2) було опубліковано статтю «Про методи шкідництва в археології та етнографії». Нищівній критиці її автори Арціховський, Воєводський, Кисельов і Толстов піддавали «керівника терористичної банди Пригожина», «типового представника буржуазної етнографії Д.К. Зеленіна», «реакційного вождя культурно-історичної школи католицьких етнологів Менгіна», «вulgаризатора В.К. Нікольського», «пропагандиста ідеалізму С.Ю. Кричевського» та ін. На думку авторів, для того, щоб археологія і етнографія стали справді історичними науками, необхідно освоїти теоретичну спадщину класиків марксизму-ленізму, оволодіти революційною теорією пролетаріату, критично подолати буржуазну методологію. «Шкідники» не дозволили перетворити історію, археологію і етнографію в політичну зброю, бо їх «контрреволюційна діяльність» полягала в створенні «нездорової атмосфери постійних непотрібних дискусій», зажимові самокритики, круговій поруці і групівщині. «Шкідники в галузі археології і етнографії займалися вивченням талмудизованих абстракцій, відриваючи форму від змісту і перетворюючи її в самодостатню категорію; подібно «рубінцям» вони вивчали виробничі відносини у відриві від продуктивних сил і поза конкретною історичною обстановкою. Поняття суспільно-економічної формації, доведене ними до крайньої межі абстракції, перетворювалось в універсальну відмичку до всіх без виключення проблем історії» — такий політично-методологічний висновок-вирок своїм колегам на замовлення влади зробили автори публікації. [10] Вони ж дали і зразок блюзнірської «самокритики», рішуче заявивши про своє розмежування із своїми виступами на археологічно-етнографічній нараді 1932 р. та про відмову від співаторства із вченими, які потрапили в немилість до влади.

Політизація історичної науки, залучення її до постійної боротьби з надуманими «ворогами народу», «буржуазною ідеологією», «націоналістичними теоріями» привели до аморалізації стосунків між вченими, породили атмосферу підозрливості, доносительства, кар'єризму, висулужництва, що вдарило по одному із основних необхідних начал всякої науки — свободи думки і творчості.

Політичні мотиви репресій проти вчених-істориків були домінантними і в 1934 р., але акценти дещо зміщуються. Більшу частину їх репресували не за «участь» в якихось організаціях (бо таких вже не було і не могло бути), а за співчуття (!) «шкідництву», «втрату пильності», а також за троцькістські або «націоналістичні» погляди. Репресії проти істориків інспірувались доносами, рішеннями партійних органів,

статтями у пресі, тощо. Ось лише один з прикладів, як це робилося. 12 липня 1934 р. центральний орган ЦК ВКП(б) газета «Правда» «звернула увагу» дніпропетровських комуністів на те, що на їх очах відкрито діють «українські націоналісти», зокрема професор держуніверситету Давиденко, який нібито називав соціалістичну революцію в Україні «національно-визвольною», її гегемоном — буржуазію, а аббревіатуру СРСР вважав помилкою і пропонував замінити її на СРНР — Союз Радянських Національних Республік. В результаті «спільності» газети директор обласного історичного музею Карпенко (якому, до речі, 31 серпня 1933 партія і влада доручили після звільнення Д.І. Яворницького викоринити «націоналізм» в музеї) були виключені з лав партії. Проте сталінським опричникам цього виявилось замало. 25 листопада 1934 р. в газеті «Правда» знову з'явилась публікація на цю тему, назва якої — «Буржуазні націоналісти розвінчані, а їх покровителі — ні» — промовисто свідчила про те, що справа «зброносця націонал-опортунізму» професора Давиденко викличе до життя низку нових репресій, але вже проти університетського керівництва. [11]

В полі зору органів ДПУ знаходились майже всі вчені-історики, які займались вивченням проблем української історії. Після процесу над СВУ (березень-квітень 1930 р.) пройшли подібні судові процеси і у інших регіонах України. Місцеві партійні керівники намагались знайти співучасників або співчуваючих СВУ і С.О. Єфремову. У Дніпропетровську до «вищої шовіністичної інтелігенції» органи ДПУ зарахували В. Пархоменка, Д. Яворницького, Г. Євреїнова. Були зафіксовані агентурні доноси про їх нібито висловлювання про роз'яснювальну роботу серед українського селянства, натякаючи при цьому на ставлення до селян з боку сталінського керівництва. [12] У вересні 1929 р. професора давньоруської історії Дніпропетровського ІНО В.О. Пархоменка було заарештовано. За протоколами його допитів досить чітко прослідковується «методика» роботи слідчих органів та прийоми політизації владою суто наукових проблем, які були і є в історичній науці. У справі В.О. Пархоменка, заведений Дніпропетровським окрвідділом ДПУ, професору історії інкримінувались такі «неблаговидні вчинки»: «був діяльним співробітником декількох комісій ВУАН і зв'язаний був майже з усіма керівниками Академії», «був в Каневі директором Укр. Гімназії...», «звернувся до Оглоблина, Стебницького, Василенка та ін. за підтримкою і ті влаштували його на роботу», «його ввели в Софійську комісію ВУАН, де головою був Академік Шмідт [насправді Ф.І. Шмідт] і він до 1924 року працював в цих комісіях досить активно». [13] Якщо абстрагуватись від нібито «фактів», що фігурували в сфабрикованій справі, і поглянути на речі без пресловутого враху-

вання умов специфіки історіографії України 1920-30-х р. р. (такий погляд з точки зору аксіології теж є корисним для всебічного осмислення і різносторонньої оцінки), то можна зробити висновок, що каральні органи тоталітарної держави мали банальну змогу професору історії займатись власне історією, підозру викликали заняття національною історією, недовіру, підозру збуджувала «українська гімназія», гріхом вважалась активна співпраця в академічних установах. Яку силу впливу на духовне життя людей повинна мати держава і яким мізерним рівнем демократії, самоврядування та нерозвиненістю громадянського суспільства повинна відзначатися країна, щоб в ній були дозволені і мислимі такі речі! Розуміючи трагізм ситуації, в якій перебував український народ в 1920-30-х р. р. (хоч і дещо з іншого приводу) досить влучно на цю тему висловився С.О. Єфремов: «Оборонцям, у цьому спільному хорі гадячого сичання нічого було робити, і їхнє становище було жахливе в цьому ворожому таборі. Гадючі чудово розуміли, що за недержавний народ нема кому заступитись і розперезались цілком. І вони не помилились...» [14]

Особливо тотальними репресії проти вчених-істориків стали після вбивства 1 грудня 1934 р. члена політбюро ЦК ВКП(б) С.М. Кірова. Закритий лист ЦК КП(б)У до партійних організацій республіки під заголовком «Уроки подій, пов'язаних зі злочинним вбивством С.М. Кірова» визначив долю й багатьох істориків, у тому числі ректорів Дніпропетровського державного університету М.Б. Комаровського і М.Г. Куїса, професорів Н.М. Ягнетинської, М.О. Юр'єва, П.Г. Глузмана та ін. Так, наприклад, завідувачою кафедрою історії партії П.Г. Глузману було інспіровано крім минулих «гріхів» (зв'язок із троцькістами, читання творів «опозиційних» авторів і т.п.) також «систематичне протягування буржуазної контрабанди шляхом використання у лекціях великої кількості цитат із ворожих марксизму авторів...», «при проробці листа тов. Сталіна в редакцію журналу «Пролетарська Революція»... вказував не «неправильність» троцькістської теорії перманентної революції замість того, щоб вказати контрреволюційність цієї теорії.» [15] В результаті 28 листопада 1935 р. П.Г. Глузман був засуджений на 5 років виправнотрудових таборів, а 9 жовтня 1937 р. Особливою трійкою УНКВС в Ленінградській області — до розстрілу.

До складу «троцькістсько-меньшовицької організації» слідчі НКВС зарахували декана історичного факультету Дніпропетровського університету Н.Л. Александрова. Йому приписували те, що він при підготовці до видання стенограм перших трьох Всеукраїнських з'їздів Рад у примітках та коментарях нібито «протягував скрипниковські контрреволюційні твердження з національного питання, які лили воду на млин українського буржуазного націоналізму». [16]

Після серпневого (1937 р.) пленуму ЦК КП(б)У, який закликав остаточно розправитися з «бандою націоналістів», тюрми НКВС поповнилися новими арештами, головним чином з числа колишніх боротьбистів, укапістів, меншовиків тощо. Значну частину їх, зрозуміло, становили представники наукової інтелігенції, які займалися проблемами української історії. На Дніпропетровщині, приміром, під цю категорію потрапили завідувачий обласним відділом народної освіти С. Кручко, професори Ю. Петровський, Франк, А. Горб, І. Каган, доценти А. Спідельський, І. Мейєров, викладачі С. Ринський, С. Мостовий, О. Ющенко та ін. Водночас готувався арешт видатного історика, академіка Д.І. Яворницького, який фігурував у документах НКВС як «натхненник українського націоналістичного підпілля». [17] Не один протокол допитів уже ряснів прізвиськом Яворницького. Так, в матеріалах допитів В.О. Пархоменка, записаних слідчими, зазначалось: «...було відомо, що недавно вийшла подібна книга [з української історіографії] з-під пера згаданого Д. Дорошенка, екземпляр цієї книги був у Дніпропетровську в Д.І. Яворницького і І.С. Степанова...», «Однозначно «українські» настрої відчувались у декого, але як далеко заходили ці симпатії мені сказати важко. ...Знаю І. Завадовського, В. Балабанова, С. Ринського, Д. Яворницького та ін. Всі ці теж українці і теж здавались мені за окремими словами і фразами у великій ступені «щирими». Відчувалось співчуття також усьому українському. До числа їх можу також зарахувати доктора Є. Павловського, з яким зустрічався на іменинах у Яворницького». [18]

Ще більш наближено до особистості Яворницького були сформульовані питання на допитах С.Й. Ринського; «Питання: на якій ще основі у Вас виникло і продовжувалось знайомство з націоналістами Еварницьким і Єфремовим? [...]

Відповідь: В останній раз я бачив Еварницького приблизно за два тижні до мого арешту. Я прийшов до нього додому за книгою з історії місцевого краю. Отримав від нього книги — записи Коржа про Запорізьку січ та історії Новоросійських міст, і пішов. /.../ Бесіди наші з Еварницьким зводились до музейної роботи, археології і до історії України.

Запитання: З питань історії України у Вас, таким чином, були бесіди з Еварницьким?

Відповідь: Так, були...» [19]. Ці протоколи запитів чітко демонструють прийоми роботи слідчих — вивести арештованого на зв'язок із процесами, що вже відбулись в країні, розширити коло «співучасників», підвести до визнання вченими своїх наукових інтересів до історії України. Ось характерні фрагменти із справи С.Й. Ринського, професора історії Дніпропетровського університету: «Питання: В чому ж Ви бачили нерозв'язаність українського національного питання радвладою? Відповідь: Бачив я це в ліквідації

радвладою українського національного руху, національної культури і прав українського народу, що радвлада не розглядає український народ як націю, а дивиться на нього як на «малоросію». [...] Питання: Для якої мети Ви зберігали конфісковану у Вас при обшуці контрреволюційну націоналістичну літературу?

Відповідь: Конфісковані у мене в числі контрреволюційної націоналістичної літератури книги українського націоналіста Грушевського я зберігав як цінний історичний матеріал для використання на випадок необхідності. Питання: Де могла бути така необхідність? Відповідь: Під час читання мною лекцій з історії, зокрема, з історії України або ж із краєзнавства. Питання: Користувались Ви цією літературою? Відповідь: Так, я користувався окремими томами Грушевського при читанні мною лекцій з історії України в 1924 і 1925 році». [20]

Репресії захопили не тільки вчених, викладачів історії, а й студентів, які її вивчали та допустили при цьому антирадянські і антикомуністичні висловлювання. Так, у 1940 р. був засуджений студент Дніпропетровського держуніверситету М. Соколенко за репліки, сказані ним на лекції з історії: «В Німеччині жити краще, ніж у Радянському Союзі». Коли викладач говорив про голод в Росії у 1890-1891 р. р., він сказав, що зараз булки не кращої якості, а хліба і такого (тобто поганого) немає. Вирок — 5 років тюрми. [21]

Вирішального удару влада завдала по центральному органу української історичної науки — Інституту історії України АН УРСР. 27 грудня 1936 був заарештований перший директор Інституту А.Х. Сараджев (розстріляний 10 березня 1937 р.), 13 липня 1937 р. — розстріляний старший науковий співробітник К.Ф. Гребенкіна, 3 вересня 1937 р. — розстріляний зав. відділом історії феодалізму Т.Т. Скубицький, 25 жовтня 1937 р. — розстріляний старший науковий співробітник В.В. Гуристримба, 26 жовтня 1937 р. — розстріляний М.Ф. Тригубенко, 18 листопада 1937 р. — розстріляний колишній заступник директора Інституту Г.Я. Слюсаренко. В 1938 р. був заарештований і загинув під час допиту професор Є.Д. Сташевський. [22]

Крім розгрому власне історичних установ та репресій проти вчених-істориків влада здійснила й планомірну ліквідацію каналів розповсюдження серед населення історичних знань. Були ліквідовані громадські і наукові (немарксистські) товариства історичного профілю, знищені періодичні видання, що були не контрольовані владою. Особливу ненависть більшовиків викликала «Просвіта» з її яскраво вираженими національним характером. «Просвіти» були популярними серед сільського населення. В 1921 р. їх налічувалось 4003, а в 1922 р. — 4500. В лютому 1922 р. ці організації об'єднували близько 400 тис. чоловік. [23] ЦК КП(б)У охарактеризував «Просвіти»

як установи, що «протистоять партійним і комсомольським організаціям і являють собою величезну загрозу Радянській владі і комунізму, та всьому пролетаріатові на селі». Це й вирішило остаточно долю «Просвіт». Уже в 1923 р. їх кількість скоротили майже в 9 разів — до 573. Не дивлячись на їх громадський, національно-просвітницький (не політичний) характер, закривали їх суто адміністративним шляхом. Останні осередки просвітнянського руху були ліквідовані в 1929-1930 р. р.

Таким чином, на кінець 1930-х р. р. українська історична наука була репресована. Правлячий режим морально і політично компроментував вчених-істориків. Було сформовано в населення зневажливе ставлення саме до історії України. Репресії проти істориків розкривали спадкоємність поколінь, зв'язок історичних часів. Було знищено не тільки кадри до революційних істориків, а й те покоління, що сформувалось в 1920-х р. р. на хвилі національного відродження періоду «українізації». Терор позбавив історичну науку, вчених-істориків таких якостей як свобода слова, думки, творчості, незалежності, почуття гідності. Цілі покоління інтелігенції були деінтелек-

туалізовані й дегуманізовані. Знецінилась історична освіта взагалі, престиж історії України. Вивчення і викладання історії стало небезпечною справою.

* * *

У 1920-30-х р. р. з утвердженням комуністичного тоталітарного режиму в Україні було створено систему керівництва історичною наукою з метою перетворення її в могутній засіб духовного насильства. Історична наука радянського зразка була політизованою і ідеологізованою, вела боротьбу проти традиційних духовних цінностей українського народу, нав'язувала населенню нові, соціалістичні (комуністичні) ідеали. Цій справі служили одержавлені установи історичної науки. Було створено гігантський ефективний механізм пропаганди історичних знань, який спрямовував свої зусилля на підрич історичної самосвідомості українського народу. Офіційна історична наука вела невпинну війну з народною історією. Цій справі підпорядковувались також історичне краєзнавство, музезнавство, етнографія, архівна справа та інші галузі знань про історію. В 1930-х р. р. історична наука стала і засобом політичної боротьби, і жертвою її, а власне українська національна історія була знищена.

Примітки:

1. Ярошевский М.Г. Сталинизм и судьбы советской науки // Репрессированная наука. — М., 1991. — с. 10.
2. Онопрієнко В.І. Історія української науки XIX-XX століть. — К.: Либідь, 1998. — с. 173-174.
3. Афанасьев Ю.Н. Феномен советской историографии // Советская историография. — М.: Рос. гос. гум. ун-т, 1996. — с. 9.
4. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника. — К.: Смолоскип, 1995. — с. 138.
5. Там само. — с. 139.
6. Див.: Гунчак Т. України. Перша половина XX століття: Нарис політичної історії. — К.: Либідь, 1993. — с. 201-202; Павленко Ю.В., Ранюк Ю.Н., Храмов Ю.А. «Дело» № УФТИ. 1935-1938. — К.: Феникс, 1998. — с. 79-80.
7. Оглоблин О. Академічна свобода й історична наука в СССР // Український історик. — т. XXXIV. — 1997. — с. 170-171.
8. Там само. — с. 168.
9. Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук: Нарис історії. — К.: Наук. думка, 1993. — с. 28-39.
10. Арциховский А., Воеводский М., Киселев С., Толстов С. О методах вредительства в археологии и этнографии // Историк-марксист. — 1937. — №2. — с. 79.
11. Див.: Повернення із небуття. — Дніпропетровськ: Промінь, 1995. — с. 5; Іваненко В.В., Удод О.А. Про репресії у вузах та наукових установах Дніпропетровська // Грані. — 1998. — Листопад. — с. 100.
12. ДАДО. — Ф. 1393., Оп. 1, Спр. 10, л. 10.
13. Архів управління СБУ в Дніпропетровській області (АУСБУДО). — Спр. П-22306, л.4.
14. Єфремов С.О. Щоденники: 1923-1929. — К., 1997. — с. 547.
15. АУСБУДО. — Спр. П-14501, л.9
16. Там само. — ф.1, Спр. 14, л. 120.
17. Ченцов В. «Учасник українського націоналістичного підпілля» // Борисфен. — 1996. — №8-9.
18. АУСБУДО. — Спр. П-22306. — л. 16, л. 44.
19. Там само. — Спр. П-7125. — л. 103-104.
20. Там само. — л. 115.
21. Там само. — Спр. П-24221. — л. 3-6.
22. Див.: Вчені Інституту історії України: Бібліографічний довідник. — К., 1998.
23. Див.: Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-і р. р. — К.: Либідь. — 1991. — с.181.

ВИРСЬКИЙ Д.С.
"ЧАС СВІТУ" ДЛЯ УКРАЇНИ
(світова економічна система та Козацька революція середини XVII ст.)

Зміни у статусі українознавчих студій в Україні і світі стимулювали інтерес до питань місця і ваги нової держави на міжнародній арені, її голосу у загальноєвропейському і світовому оркестрі. З цим пов'язана і нова історіографічна ситуація, сприятлива для досліджень різного роду "контекстів" української історії. В руслі цього потоку знаходиться і дана розвідка, присвячена світовому економічному контексту Козацької революції середини XVII ст.

Відомий французький дослідник Фернан Бродель у своїй революційній праці "Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст." поставив чимало питань про співвідношення загального і унікального в історії людей, народів, держав тощо. Якоюсь мірою ця розвідка є розвитком на матеріалі української історії деяких положень, висловлених французьким істориком щодо світової економічної системи, її впливу на історичні процеси в окремих регіонах Європи і світу. Отже, не дивно, що у титул цієї статті винесена назва третього заключного тому згаданого твору Броделя - "Час світу".

Метою цієї розвідки є з'ясування місця, відведеного України у межах світу-економіки Заходу в період т.зв. "довгого XVII ст."* та вплив економічних процесів загальносвітового масштабу на внутрішньоукраїнські події, зокрема Козацьку революцію середини XVII ст. З огляду на це, особливе зацікавлення викликає параграф з розділу "Старовинні економіки з панівним міським центром у Європі: Амстердам" - "Довкола Балтійського моря"¹. Він присвячений аналізу відносин ряду країн Північної та Східної Європи, що мали вихід до Балтики, із панівними центрами європейської і світової економічної системи, зокрема з Голландією. Хоча увага дослідника переважно фокусується на Швеції та залежних від неї країнах (Фінляндія та ін.), Бродель зміг виокремити ряд характеристик спільних для регіону загалом.

Одною з основних таких характеристик було відносно рідке населення східно- і північноєвропейських теренів, наявність чисельних слабкосвоєних районів, малопрístupних ззовні. Втім, Бродель відзначає, що "скрізь над таким примітивним рівнем підносилися економіки: економіка внутрішніх районів, де сільське життя, творець додаткового продукту, репрезентувало всі види діяльності; узбережна економіка, завше поживлена, яка вряди-годи викликала подив селами моряків-каботажників; міська економіка, яка виникала й брала гору радше силоміць, ніж мирним шляхом; нарешті, територіальні економіки, які вже вимальовувалися й уже вступили в дію: Данія, Швеція, Московія, Польща, Бранденбурзько-Прус-

*Дмитро Станиславович
Вирський (м.Кременчук)
– аспірант кафедри
історіографії та
джерелознавства
Дніпропетровського
державного
університету*

* Термін і відповідна періодизація (1570-ті - початок XVIII ст.) запропонований Н.Яковенко (Див. підпараграф "Ритми "довгого століття": Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. - К., 1997. - С.242-243).

ська держава...”²².

“Отже, - користуючись класифікацією К.Бюхера, заключає Бродель, - цей простір дає нашому спостереженню цілу гаму економік, можливих у XVII та XVIII ст., - від *домашнього господарства* (Hauswirtschaft), аж до *міського господарства* (Stadtwirtschaft) та *територіального господарства* (Territorialwirtschaft). Нарешті, все це увінчувалося світом-економікою, що проник сюди завдяки сприянню моря. Бувши мовби доданий згори до економік нижніх поверхів, він охоплював їх, накладав їм обмеження, дисциплінував їх, а також і навчав їх, бо глибока нерівність між зверхниками й підданцями була не без певної взаємності послуг: я тебе експлуатую, але ж я тобі й допомагаю час від часу”²³.

Аналіз “шведського прикладу” підштовхнув Броделя до наступних умовиводів. Швеція формувалась як територіальна економіка водночас і рання, і запізніла. Рання тому, що шведський політичний простір окреслився дуже рано, XI ст., зсунувшись згодом на південь і включивши Західний і Східний Геталанд. Але економічно запізніла, бо від початку XIII ст. економіка Швеції контролюється ззовні (XIII-XV ст. - любекськими купцями і, ширше, Ганзою, XVI-XVII ст. - Голландією). “Отже, - заключає Бродель, - для Швеції, як і для інших національних економік, економічний простір організовувався повільно в попередньо окресленому політичному просторі. Але в Швеції така сповільненість мала також і особливі, досить очевидні причини”²⁴.

Серед останніх Бродель рахує 1) важкі, навіть відсутні комунікації на величезній на той час території (близько 1660 р. - 900 тис. кв.км суходолу плюс 400 тис. кв.км - моря); 2) замале населення (заледве 3 млн. підданих у шведських володіннях проти 20 млн. населення Франції Людовіка XIV). Внаслідок цього “велич” Швеції XVII - початку XVIII ст. була ймовірна лише ціною величезних зусиль; 3) найбільша вада була в тому, що водами Балтійського моря, головним простором перевезень, Швеція не заволоділа. Аж до війни Аугсбурзької ліги (1689-1697 рр.) її торговельний флот був невеликий; звісно, вона мала численні кораблі, але мізерного тоннажу, сільські безпалубні судна, що займалися каботажем. Її військовий флот, що народився в XVII ст., навіть після заснування близько 1679 р. солідної військово-морської бази в Карлсруні неспроможний був урівноважити данський флот, а згодом - російський флот. Фактично перевезення морем були послідовно монополізовані Ганзою, а відтак, від XVI ст., Голландією⁵.

Згадаємо, що від початку XVI ст. чи не всім європейським країнам на схід від Ельби випала спільна “колоніальна доля” - доля виробника сировини⁶. Тож історика України має зацікавити, які па-

ралелі дозволяє провести нарис Броделя про “ранньомодерну” Швецію? Що за висновки щодо українських реалій XVI-XVIII ст. може зробити дослідник, спираючись на типологічну близькість місця обох країн у світі-економіці Заходу?

Передусім слід звернути увагу, що в Україні як і у Швеції зустрічаємо всі три згаданих типів господарства: домашнього, міського, територіального, а через політико-економічний простір Речі Посполитої і, зокрема Данциг, зв’язок із світом-економікою із центром в Амстердамі.

По-друге, політичний простір України-Русі також окреслився вельми рано, в X-XI ст., (здаймо “Русь у вузькому сенсі” навколо Києва) і теж частково зсунувся у XIII ст. у західному напрямку (Галицько-Волинське князівство), хоча, через дискретність української політичної традиції, цей чинник не є настільки явним як у випадку Швеції.

По-третє, економіка України-Русі рано стала об’єктом зацікавлення зовнішніх економічних центрів, що відбилося у строкатому етнічному обличчі українських міст, котре сягає давньоруських часів. А вже у литовсько-польський період міста України, особливо крупні, майже повністю контролювалися зайшлими елементами (німці, поляки, євреї, армяни та ін.).

По-четверте, для України як і для Швеції проблему становили її просторі терени із слаборозвинутою системою комунікацій і рідким населенням. І, якщо, як вважає Бродель, рано розпочата бюрократична централізація, яка коштувала чималих витрат, утвердила фіскальну експлуатацію, яка виходила за межі розумного і яка тільки й уможливила імперіалістичну політику Густава-Адольфа та його наступників, то Україна задля досягнення власних цілей на світовій арені, зокрема незалежнення від Речі Посполитої, також була змушена перенапружити всі свої сили, шукати необхідну енергію на шляху спрощення соціальної структури - за архаїчною моделлю “народ-військо”. В обох випадках успіх залишався непевним.

По-п’яте, місце “моря” в історії двох розглянутих суспільств. Якщо нездатність заволодіти Балтикою підточувало могутність Швеції, то неспроможність України утвердитись на Чорному морі, яке за влучним висловом Д.Дорошенка, “служить географічною, політичною й господарською основою української землі”⁷, також робило її майбутнє вельми хитким. Слабкий козацький флот, в якому, до речі, як і в Швеції домінували дрібні судна - “чайки”, попри свої героїчні зусилля, не зміг похитнути турецький контроль над чорноморською акваторією протягом другої половини XVI - першої половини XVII ст., а згодом знекровлена і пошматована Україна втрачає ініціативу у цьому питанні.

На ще більш цікаві умовиводи наводить аналіз Броделем місця Фінляндії, країни залежної від шведської Корони, у світовій економічній системі.

Менш приступна для Заходу ніж Норвегія чи Швеція, оскільки була від нього віддаленіша, вона виказувала тенденцію пропонувати зовнішній торгівлі продукти переробки дерева, серед яких на першому місці стояв дьоготь. Це робило селянина більш рухомим (мандрівки на вирубки, сплави деревини річками та ін.), менш прив'язаним (“прикріпленням”) до землі. Бо ж, як зауважував Бродель, “збіжжя, скрізь, де воно правило за предмет широкої експортної торгівлі, працювало на “феодалізацію” або на “рефеодалізацію”. Тимчасом як вірогідно, що гірничопромислова чи деревопромислова діяльність сприяла певній свободі працівника”⁸.

Міста Фінляндії контролювались іноземцями - німцями, шведами, але не голландцями - тогочасними господарями на світовому ринку. Цей факт підтверджує периферійне місце країни у світовому економічному просторі.

Серед імпортованих товарів найзначуще місце займала сіль. Ціни на сіль та смолу контролювались ззовні (з 1648 р. Дігтярною компанією, що базувалась у Стокгольмі).

Таким чином, Фінляндія безперечно зазнавала певної колоніальної експлуатації. Фінляндський селянин не був “сам для себе господарем, навіть якщо на базовому рівні він і мав певну свободу маневру”⁹.

Проте, безперечно привертає увагу навіть ця відносно обмежена “свобода” фінського та шведського селянина. Бродель притримується думки Свена Ерика Астрема, що “вона гарантувалась участю селянина в сеймах Великого князівства, які на кшталт стокгольмського Риксдагу включали четвертий стан - селянство. Політика й право буцімто оберігали свободу цього селянина далеких окраїнних регіонів, як і свободу самого шведського селянина, який також ніколи не був кріпаком. Тим більше, що монархічна держава, супротивник шляхетства, могла сказати своє слово в цьому разі. Коротко кажучи, ці шведські селяни, будучи господарями свого майна - *hetman*”, були привілейовані порівняно з масою наймитів, що дедалі зростала, та волоцюгами, що буквально кишили, і злидарями - торпарями”. Щоправда, додає Бродель, шведські й фінляндські землі склалися з величезних “зон первісного заселення”, що також мало зіграти роль у створенні і збереженні селянської свободи¹⁰.

Вважаємо, що будь-який, навіть позірний, погляд має відмитити близькість статусу України і Фінляндії щодо Заходу. Обидві країни не являли собою суб’єкт

міжнародного права, а уважалися за його об’єкт. Відтак, на світовій арені вони були представлені чужоземними панівними елітами: Україна - польської, Фінляндія - шведською. Обидві країни були далекою периферією, “окраїнами” світу-економіки Заходу, відносно малоприступними для нього. Показником цього виступають міста в Україні, що, як вже згадувалось, контролювались чужоземними діаспорними спільнотами, але як і в Фінляндії не стали об’єктом прямої колонізації елітної групи голландських купців.

Попри поширений образ України як країни хліборобської, протягом XVI - першої половини XVII ст. частка збіжжя в українському експорті не була визначальною. Особливо це стосується прикордонних, загрозованих з боку Степу територій. Скотарство, рибальство, ловецтво, бджільництво та інші промисли становили найприбутковіші експортні галузі України¹¹. Взагалі, як зазначав той самий Бродель у своєму нарисі про пшеницю в розділі “Хліб насущний” першого тому згаданої праці в усьому світі крупна “торгівля зерном залишалася маргінальною, епізодичною, перебуваючи під “пилінішим наглядом”, ніж справи інквізиції. Довелося чекати XVIII ст., аби склалося, та й тоді не без певних труднощів, кілька великих систем закупок, складування, перерозподілу, без яких важкий товар, що швидко псується, не міг би регулярно обертатися на великі відстані”¹². Він же нагадує, що “додаткові маси зерна перевозяться майже виключно водними шляхами...”¹³. А отже, якщо західноукраїнські землі - Галичина і Волинь, через річки Сян та Західний Буг ще так сяк мали доступ до основної “хлібної артерії” Польської Корони - Вісли, яку вінчав на балтійському узбережжі старовинний Гданськ - “занурений в особистий егоїзм і поглинений своїм добробутом”¹⁴, то землі Центральної, Східної та Південної України, річкові системи яких спрямовані до Чорного моря, не могли активно користатися благами торгівлі через Балтику. Сам Бродель пише, що пшениця запанувала в Україні “не завжди до речі”, наводячі яскраві ілюстрації з кінця XVIII ст. Так, у мемуарі 1771 р. повідомляється: “Ще нині на Поділлі та на Волині стоять високі, мов будинки, бурти поприлої пшениці, якою можна було б прогодувати цілу Європу”, а 1784 р. один французький агент відзначав: “На Україні пшениця така дешева, що чимало хліборобів відмовляються її вирощувати”. “Велика година” української пшениці як гадає Бродель наспіне лише згодом, з початком XIX ст.¹⁵.

В XVII ст. чи не єдиним способом збереження надлишків зерна було виготовлення з нього горілки та інших спиртних напоїв, через це монополія шляхти на винокуріння та шинкуванням напоями власного виробництва була одним з найпотужніших джерел її

* *Hetman* - спадкова власність шведського селянина.

прибутків і викликала таке напруження в українському суспільстві. Згадаймо, що права на вільне виготовлення та продаж спиртних напоїв настійно домогалися в уряді й українські козаки.

Балтійський шлях українського хлібного експорту, зіпертий на привнесену ззовні фільваркову систему, через свою віддаленість та погані комунікації, попри всю родючість чорноземів України, мав поступатися у собівартості польському. Він підточував традиційну господарську систему країни. Це призводило до відносної слабкості економічної бази українських земель порівняно із Польщею, яка могла компенсуватися лише підвищеним визиском селянства й інших верств української людності. Колоніальне обличчя економіки України ставало все більш помітним, його провідники втрачали підтримку місцевого населення. Так, небажання Речі Посполитої витратити сили на те, щоб “прорубити вікно” на Чорне море, таке необхідне задля розвитку української економіки, проливає більше світла на мотиви підтримки Козацької революції міським населенням Центральної і Східної України.

Традиційна господарча система України, як і в Фінляндії, ґрунтувалась на високій рухомості населення та широкому застосуванні вільної праці. Якщо у Фінляндії від такого стану речей найбільш вигравали вільні державні селяни, то в Україні верствою найбільш заінтересованою в ньому стало козацтво. До збереження цієї соціальної ніши прагнули обид-

ва згадані стани. Саме чотирьохстанову модель відому нам на прикладі шведсько-фінляндського суспільства, можна до певної міри прийняти як політичний ідеал українського козацтва.

Окрім вже згаданих паралелей в економічному розвитку України і Фінляндії, можна також звернути увагу на місце солі як товару у розвої української економіки в XVI-XVIII ст. Воно таки дійсно непересічне. Чумацтво було елементом саморозвою традиційної господарчої системи, про що недвозначно свідчить народна любов і пошанування цього промислу. І, хоча ціни на сіль, як і у випадку Фінляндії, контролювалися ззовні* й український робітник також не був “сам для себе господарем”, це підкріплювало в Україні позиції вільної праці і соціальну мобільність.

Таким чином, “фінський шлях” до певної міри може уважатися за модель саморозвитку української господарчої системи, форм її інтеграції в світову економічну систему, якби українському суспільству вдалося нейтралізувати тиск “шляхетського ладу”, рефеодалізації в економічній сфері, підтримуваної урядом Речі Посполитої, а згодом і Росії.

Отже, економічний сенс Козацької революції середини XVII ст. полягає певною мірою у спробі повернути Україну на шлях традиційного господарчого розвитку, надання їй можливості самотужки вирішувати, які форми залежності від світової економічної системи найбільш прийнятні для України.

* В XV ст. якийсь час генуезцями, а потім кримськими ханами, силою, що навіть певною мірою перебувала поза світом-економікою Заходу.

Примітки

1 *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. У 3-х т. Том 3. Час світу. - К., 1998. - С.218-225.

2 Там само. - С.219.

3 Там само. - С.220.

4 Там само.

5 Там само. - С.220-221.

6 *Бродель Ф.* Цит. праця. - Том 2. Ігри обміну. - К., 1997. - С.220.

7 *Дорошенко Д.* Нарис історії України. - К., 1991. - С.27. Цікава спроба дослідження геополітичних пріоритетів України у XVI-XVII нещодавно була здійснена В.Брехуненко (Див.: *Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном у XVI - середини XVII ст. - Київ-Запоріжжя, 1998. - 336с.).

8 *Бродель Ф.* Цит. праця. - Т.3. - С.224.

9 Там само. - С.223.

10 Там само. - С.224.

11 Див. образ міцного експортноорієнтованого українського господарства у класичній праці В.Антоновича “Грановщина” (*Антонович В.Б.* Моя сповідь: історичні та публіцистичні твори. - К., 1995. - С.614-615). Цікаві дані про масштаби відгінного тваринництва в Україні наводить Я.Дашкевич (Див.: *Дашкевич Я.Р.* Україна на межі між Сходом і Заходом// ЗНТШ. - Т.ССXXII. - Львів, 1991. - С.38-39).

12 *Бродель Ф.* Цит. праця. - Том 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. - К., 1995. - С.99.

13 Там само.

14 *Бродель Ф.* Цит. праця. - Т.3. - С.225.

15 *Бродель Ф.* Цит. праця. - Т.1. - С.82.

**ЛИТВИНОВ В.В.
ПОПЫТКА РЕШЕНИЯ
БОЛЬШЕВИКАМИ АГРАРНОГО
ВОПРОСА И НАЧАЛО
ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ НА
ДАЛЬНЕМ ВОСТОКЕ**

Гражданская война — это трагедия народа, заключающаяся в самой постановке борющимися силами бескомпромиссного вопроса: жизнь или смерть?

Речь шла не о том, какая из противоборствующих сил будет победителем, а какая побежденной, а о самом их физическом существовании. Отсюда и особая острота и жестокость борьбы. Трагическими последствиями этой войны стали раскол общества на «своих» и «чужих», обесценивание человеческой жизни, развал народного хозяйства. Независимо от того, кто победил, главной жертвой гражданской войны был народ.

Проблема соотношения сил в гражданской войне не дает покоя многим поколениям исследователей, особенно в таких многонациональных странах, каким был Советский Союз. За прошедшие десятилетия, казалось бы, всё уже изучено и нет необходимости ворошить прошлое. Но периодически выясняется, что по-прежнему существуют белые пятна, которые по тем или причинам остались в стороне от пристального и беспристрастного взгляда ученых. Одним из таких пятен является участие украинцев в гражданской войне на Дальнем Востоке.

Связи Украины и Дальнего Востока уходят своими корнями в XVII столетие, когда выходцы из Малороссии принимали участие в экспедициях В.Д.Пояркова, Е.П.Хабарова и других землепроходцев. Но наиболее интенсивно эти связи возобновились с 1882 — 1883 годов. И на это были свои причины.

Напомним, что существенным недостатком аграрной реформы 1861 г. было сохранение крупных помещичьих латифундий наряду с незначительными крестьянскими наделами. По данным статистики, до 1913 г. сельскохозяйственное население Украины (в современных ее границах) составляло 29519700 человек. При общем количестве посевных площадей 28 млн. га (из них зерновые культуры составляли 24,7 млн. га), на душу населения в сельской местности приходилось 0,94 га. Данные расчеты являются средним показателем по всем губерниям Украины. Наиболее бедственное положение было в крестьянских хозяйствах Левобережной Украины (Полтавская, Черниговская и Харьковская губернии), где еще в 30-х годах XIX века сложилось малоземельное крестьянское хозяйство. Кроме того, в данном регионе не было развитой промышленности, позволившей бы безземельному крестьянству найти надежные источники существования, поэтому с 1883 г. выходцы именно из этого региона, совместно с выходцами из Киевской и Подольской губерний, составляли большинство переселенцев — украинцев на Дальнем Востоке.

*Литвинов Виталий —
аспирант кафедры
росийской истории
Днепропетровского
государственного
университета*

Всего же с 1882 по 1916 годы в Приамурское генерал-губернаторство прибыло 422954 человека, из них с территории Украины — 245426 человек, что составило 58,03% от общего количества переселенцев. Что же касается дальнейшего местожительства, то переселившиеся в Приамурское генерал-губернаторство, как правило, там и оседали. Так, с 1906 по 1917 гг. было зафиксировано лишь 13039 выехавших из Амурской области [1; 139-154].

Если говорить о причинах, заставлявших переселенцев возвращаться, то одна из них — слабая финансовая обеспеченность. Официальные источники показывают: для обустройства хозяйства на новом месте переселенец должен был иметь минимум 715 рублей. Между тем из 402 переселенческих семей, осевших в Приморье в 1911 г., только 21 семья располагала суммой от 500 до 1000 рублей, 65 семей не располагали никакими средствами, а 211 — имели только от 50 до 200 рублей. Из 5643 новоселов, поселившихся в Приамурском генерал-губернаторстве в данный период, 2357 не имели до переселения лошадей, по одной лошади было у 1324 переселенцев. Из 6042 новоселов совсем без денег прибыло 1346, привезли до 25 рублей имели 770 и от 25 до 100 рублей — 1359 переселенцев [1; 135-136].

Относительно обеспеченные финансами переселенцы активно занимались созданием хозяйства на новом месте. Для остальных же наступала пора разочарования. Приехав на новое место, они увидели, что лучшие земли оказались уже занятыми сибирскими староверами, которые подняли по сто десятин и более. Вместо ожидаемого жирного чернозема переселенцы нашли лишь тонкий пласт перегноя, который был выпахан в первые же годы и, из-за нерадивого ведения хозяйства, родившего только сорные травы. Те, кто рассчитывал найти на новом месте баснословные покосы, нашли лишь мокрый кочкарник, который был покрыт резучкой и кислыми злаками. Кроме того, неожиданную для них угрозу несла вода: разливы рек и муссонные дожди каждый год сносили в море плоды тяжелого труда землепроходцев. И даже гнус, который доводил до бешенства людей и животных, не говоря уже о диких зверях, ревели по ночам у самых землянок, и тайга в ее буйном великолепном цветении, как хищный враг, как вор, противостоявшая людям — все это убеждало вновь прибывших, что это не райские земли. Столкнувшись с непривычными в Европейской России трудностями, вновь прибывшие начинали искать виноватых в своих нынешних бедах. По их мнению, виноваты были все: и

правительство, разрешившее им переселиться, и первые переселенцы — стодесятинники и коренное население, только не они сами, растратившие в дороге подъемные деньги, и прибывшие на новое место с пустыми руками. Эти «обиженные» судьбой новоселы видели выход, который был удивительно прост и категоричен: «Выселить всех инородцев! Тут и самим-то земли не хватает!»

Подобная ситуация сложилась в этот период в Средней и Центральной Азии, когда вновь прибывшие переселенцы из европейской России спровоцировали вооруженное восстание коренного населения в 1916 году. В ходе восстания было убито 2325 европейцев и 1384 человека пропали без вести, 10 тысяч хозяйств было разорено, 2315 — сожжено. Как объясняли очевидцы, восстание приняло не столько религиозный, сколько русофобский характер [5; 23].

Развитию событий по туркестано-казахстанскому варианту помешало наличие в регионе большого числа регулярных войск. Амурское казачество имело под ружьем тогда 3,5 тысячи человек, Уссурийское — 2,5 тысячи. Перед первой мировой войной в Приамурском военном округе было 6 стрелковых дивизий (1-я, 2-я, 3-я, 6-я, 9-я, 10-я). Весной 1917 г. в одном только Владивостокском гарнизоне насчитывалось до 46 тысяч человек. В составе Приамурского военного округа находилось 4 крепостных артиллерийских полка, 22 ополченческие дружины, 6 артиллерийских батарей, экипажи Сибирской и Амурской военных флотилий, 14 запасных сотен Амурского и Уссурийского казачьих войск. Всего — около 80000 военнослужащих [4; 14-15].

Именно эти переселенцы и разорвали историческую связь традиционного русского освоения новых земель, основанного на дружбе и сотрудничестве с коренным населением. Как не прискормить это признать, но немалый вклад в это внесли именно украинцы по приведенным выше причинам.

Вот в такую почву попали известия в начале об отречении царя, а через несколько месяцев — и об Октябрьской революции в Петрограде. Чтобы привлечь на свою сторону дальневосточных крестьян, Владивостокский Совет принял решение об оказании помощи в проведении новых выборов в волостные комитеты Советов и земельные комитеты. Желание было благое, но результаты привели к трагедии в регионе.

Прежде чем охарактеризовать, как проходили выборы и к чему они привели, следует иметь в виду, что сибирская деревня вообще, и дальневосточная в частности, сильно отличалась от де-

ревень и сел европейской части страны в первую очередь тем, что крестьяне были не только хорошо вооружены, но и умели обращаться с оружием. Большинство из них имело на вооружении ружья системы Бердана. Берданка целых 25 лет верно служила русской армии. Это было неплохое оружие с откидным скользящим затвором. Добавьте к этому то оружие, которое приносили домой демобилизованные солдаты старой армии: по решению военной секции Благовещенского Совета, каждый демобилизованный солдат мог унести с собой винтовку и 120 патронов. Аналогичные решения были приняты Советами солдатских депутатов Никольск-Уссурийского, Шкотовского, Владивостокского и других дальневосточных гарнизонов [4; 43]. В результате Дальний Восток в то время был, как говорится, вооружен до зубов. Кроме того, все охотники имели в тайге займки, о местонахождении которых знали единицы.

События октября 1917 года в дальневосточной деревне и участие в них выходцев из Украины рассмотрим на примере села Зеньковка (Зеньковская волость). На конец 1917 года в нем проживало 500 семей, из которых 60 относились к кулакам, 80 — к бедноте и около 300 семей были середняками. Средняки были не однородны в своей массе. Около 130 из них могли стать союзниками бедноты, 90 — поддерживали кулаков и около 150 — соблюдали нейтралитет [2; 43].

Прибывший в Зеньковку член Владивостокского Совета Морозов провел агитацию за пере-выборы, обещая бедноте (а с заседания были удалены не только кулаки, но и середняки) раздел земли из переселенческого фонда и перераспределение имущества кулаков.

На следующий день состоялись выборы, на которых победу одержали сторонники перераспределения собственности. В волостной комитет Совета были избраны фронтовик Стогов, который стал председателем, получив в свою поддержку 450 голосов (за прежнего председателя Потугина проголосовало 270 человек), Микола и Пелагея Маеры, Анастасия Новоселова, Кралыга, Телегин и Семен Ярыгин. Во вновь избранный земельный комитет вошли Жагулин, Кулига, Яков Пронин и учительница Екатерина Егоровна.

Не откладывая дела в долгий ящик, земельный комитет приступил к конфискации имущества. Так, у Егора Самохватова отрезали 733 десятины земли и увели 13 рабочих лошадей (оставив 20 десятин, двух рабочих лошадей и жеребенка), а также изъяли 18 телег, 8 плугов, конную молотилку, все сеялки, грабли и веялку. Трофим Елагин лишился 200 десятин и 7 лошадей. У Поту-

гина экспроприировали 180 десятин, а его самого вместе с тремя братьями (из которых двое были фронтовиками) за отказ подписывать данный акт посадили в «холодную» [2; 51-52].

Сейчас трудно представить, что значит вырастить коня в Приамурье, где никогда не было конских заводов. Лошадей приводили своим ходом из Томска, через многие тысячи верст бездорожья.

Поэтому нет ничего удивительного в том, что уже через несколько дней сгорела школа вместе с учительницей и сторожем; бесследно исчез Яков Пронин, Микола Маер вышел из комитета, благодаря чему остался жив, а его жена Пелагея, оставшаяся в комитете, была убита.

В ответ на это комитет провел аресты Потугина, Самохватова, прапорщика Дудина. Но ночью арестованные были освобождены. В перестрелке погибли сторонники новой власти Зубин, Якимов, Славин, а противники новой власти потеряли одного из братьев Потугина и Гришина, остальные ушли в тайгу [2; 53].

Подобная картина была во всем Приморье. По тому же сценарию, например, прошли выборы в деревне Знаменка Иманского уезда, где на 1 января 1912 года проживало 208 жителей. Вместо стодесятичника Дорофея Клягина Совет возглавил кузнец Николай Свинягин. Был избран и новый земельный комитет. Началось перераспределение собственности. Так, у того же Дорофея Клягина отрезали 500 десятин и отобрали 28 лошадей, оставив 25 десятин и 3 лошади. У других стодесятичников уводили по 80 лошадей [2; 48]. Вскоре был убит председатель земельного комитета Николай Барькин, и два члена комитета были ранены. Мельник Кокин, у которого была конфискована мельница, сжег амбар казначея комитета Михайлы Рябого. Одновременно в «разборках» погибли старики Лепин и Морзулка, фронтовик Телегин [2; 49].

Не остались в стороне от этих событий амурские и уссурийские казаки. Хотя первые владели 5,8 млн. десятин земли (6,4 млн. га) на 47637 человек (6886 хозяйств в 120 поселениях), использовалось из них только 0,74 млн. десятин (0,81 млн. га). При перераспределении собственности между казаками земельный надел на душу составлял около 33 десятин всех земель войска (14,8 десятин пахотной земли) [6; 408].

Уссурийское казачье войско состояло из 34 тысяч казаков (4784 хозяйств), проживавших в 6 станицах и 76 поселках. Всего же на землях казачьего войска проживало 39,9 тысяч человек. Казаки имели 9 млн. десятин земли, из которых лишь 674 тыс. га были пригодными для земледе-

лия. При перераспределении земли и уравнении иногородних в правах с казаками душевой надел составил 17 десятин [6; 408].

Заметим, что крестьяне-стодесятичники в Амурской области отнеслись к перераспределению земли не так болезненно, как в Приморье. Это объясняется, на наш взгляд, прежде всего тем, что основной статьей их дохода были промыслы. Несмотря на высокие урожаи овощей и зерновых, хлеб, муку и просо было выгоднее закупать в Манчжурии, где благодаря более мягкому климату их себестоимость была значительно ниже, а значит, и стоили они намного дешевле. В свою очередь, амурские крестьяне поставляли в Китай кетгу и пушнину, поскольку более целенаправленно и плодотворно они занимались как раз охотой и рыболовством [7; 382]. Кроме того, было выгодно брать подряды от почтового ведомства на доставку почты зимой по Амуру (один подряд стоил 750 рублей). Следующей статьей дохода была торговля — скупка пушнины в стойбищах гольдов и заготовка дров для пароходов. Крепкие хозяева из предприимчивых крестьян делали целые состояния на таких промыслах, используя в качестве рабочей силы своих непредприимчивых соседей [7; 388]. Однако и они ответили выстрелами и поджогами на конфискацию и перераспределение своего движимого и недвижимого имущества. Поэтому можно сделать вывод, что большевики, используя в своих целях старую мечту крестьянина: «быть хозяином на земле; чтобы земля была хорошей и ее было бы много и досталась бы она легко и быстро» (по указанным выше причинам большинство таких крестьян составляли именно выходцы из Украины), спровоцировали начало гражданской войны на Дальнем Востоке задолго до выступления атамана Забайкальского казачьего войска есаула Г.М.Семенова (декабрь 1917 года) и ата-

мана Амурского казачьего войска И.М.Гамова, эсера, бывшего члена Государственной Думы (февраль-март 1918года) [3; 77].

Не найдя точек соприкосновения с новой властью, крестьяне-стодесятичники (вся вина которых была лишь в том, что по Указу от 26 января 1882 года получили льготы, как вновь переселившиеся, на временное освобождение от повинностей и на право поднять на свои средства сто десятин земли) вместе с середняками примкнули к лагерю контрреволюции, сосредоточенному в Амурской области и состоявшему из золотопромышленников, пароходовладельцев, лесопромышленников, рыбопромышленников и купцов (особенно в Благовещенске). Несмотря на то, что Амурское и Уссурийское казачество, будучи самыми молодыми в Российской империи, не успели так запятнать себя карательно-усмирительными акциями, как, например Донское казачье войско, и будучи более социально однородными, они, как и все казачество России, в первые годы советской власти временно сохраняли нейтралитет, оставив атаманов, отделы и станицы (как военные организации), хотя значительная часть казачков-стодесятичников, сдававших большую часть своей земли в аренду корейцам и китайцам, были настроены контрреволюционно [3; 77].

Сегодня мы все считаем себя гуманистами, и никто не хочет крови, а она льется и льется, мы все за гражданский мир, а он рушится и рушится то там, то здесь. Поэтому мы должны не забывать уроков истории и помнить, что, желая получить экономическую самостоятельность и стать хозяевами на земле, именно украинцы вольно или невольно способствовали развертыванию гражданской войны на Дальнем Востоке, которая началась раньше (осенью 1917г.), чем в центральных губерниях, а закончилась лишь в 1922 году. На два года позже, чем в остальных регионах.

Примечания :

1. Кабузан В.М. Дальневосточный край в XVII — начале XX вв. (1640-1917). Историко-демографический очерк. М.: Наука, 1985.
2. Никифоров П.М. Октябрь в Приморье. Владивосток, 1968.
3. Губельман М.И. Борьба за советский Дальний Восток. 1918 — 1922. М., 1958.
4. Самойлов А.Д. На страже завоеваний Октября (Крах контрреволюции на Дальнем Востоке) М.: Мысль, 1986.
5. Булдаков В. Имперские этнофобии // Родина, -1995, №7, с.20-24.
6. Флеров В.С., Чернышова В.И. За власть Советов // Амур — река подвигов. Художественно -документальные повествования о приамурской земле, ее первопроходцах, защитниках и преобразователях. Хабаровск, 1970. с. 407-423.
7. Максимов С. «Кому мать, кому мачеха» // Амур — река подвигов. Художественно -документальные повествования о приамурской земле, ее первопроходцах, защитниках и преобразователях. Хабаровск, 1970. с. 367-388.

УКРАЇНА В СУЧАСНОМУ СВІТІ

ХИЛЬКО М. І.
ЗДОБУТКИ ТА ПРОРАХУНКИ
МІЖНАРОДНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ
ДИПЛОМАТІЇ

У своїй книзі «Коло, що замикається» Б. Коммонер[1] на прикладі США досить переконливо показав, що орієнтація на модель суспільства споживання призвела до нераціонального використання природних ресурсів, енергії, а також довів ефемерність тверджень про незалежність людини від природи. Коло соціально-економічних і екологічних проблем замикається — це і є наслідком розриву природних біологічних циклів, що визначають стабільність позитивного розвитку біосфери. Зростання обсягів виробництва, за рахунок збільшення його енергоємності, заміна природних матеріалів синтетичними, переважне застосування в будівництві скла, бетону, сталі, алюмінію і пластмас, використання синтетичної одноразової упаковки і тари, а також автомобілізація суспільства, при стрімкому скороченні обсягів перевезень екологічно більш безпечним залізничним транспортом, загострили екологічну кризу. Дослідження Б. Коммонера показали, що так зване процвітання було досягнуте за рахунок природи. Наприклад, з 1946 по 1970 рр. обсяг забруднення природного середовища збільшився у США в десять разів, тоді як загальний обсяг виробництва зріс на 40%, кількість населення зросла на 43%, а обсяг споживання на душу населення — всього на 6%.

Велика роль в узгодженості дій різних країн належить розробці основ міжнародного права з проблем довкілля, міжнародних правових конвенцій, угод і норм. Це посилює роль (окрім держав) такого суб'єкта міжнародних відносин, яким є міжнародні організації. Розрізняють два їх основних види: міжурядові (ООН, ЮНЕСКО, ЮНЕП та ін.) і неурядові (Всесвітня організація охорони природи, Міжнародний союз охорони природи і природних ресурсів, «Римський клуб» і т.д.).

Вподовж «доглобального» періоду екологічними проблемами відали, в основному, неурядові організації. Зараз їх кількість та значення помітно зросли. Однак тепер, коли настав час зменшити вплив антропогенної діяльності на природу, в багатьох країнах для розв'язання екологічних проблем створені спеціальні урядові відомства. А в ряді країн розроблена і відображена у законодавчих актах національна екологічна політика, яка розвиває екологічне законодавство у сфері охорони навколишнього середовища.

Слід зауважити, що рішення (які за звичай кваліфікуються як резолюції) міжнародних організацій не мають законодавчого значення, носять рекомендаційний характер, хоча і впливають на створення норм міжнародного права. Отже, вплив з їх боку має не директивний, а рекомендаційний характер, реалізується лише після прийняття тієї чи іншої резо-

*Хилько Микола
Іванович — доцент
кафедри
політології
Київського
університету ім.
Тараса Шевченко,
кандидат
філософських наук.*

мендації міжнародної організації певною державою. У цьому полягає одна із специфічних причин складності управління міжнародним співробітництвом.

Разом з тим зрозуміло, що розв'язання всіх екологічних проблем у межах однієї країни тільки національними зусиллями вже неможливе. Необхідно щоб аналогічні заходи вживалися й іншими країнами. Слід також контролювати екологічний вплив кожної з країн далеко за її межами. Йдеться, зокрема, про транскордонний перехід забрудненої води та повітря, про імпорт товарів що містять, як це може з'ясуватися пізніше, небезпечні токсичні компоненти і т. ін.

Самостійне розв'язання екологічних проблем окремими країнами стає неможливим також через необхідність залучення великих матеріальних, наукових, інтелектуальних та інших ресурсів. А це не завжди спроможна зробити одна країна. Наприклад, у світі зараз широко використовується близько 60 тис. хімічних речовин і кілька сотень з них виявилися небезпечними (токсичними, легкозаймистими, вибуховими тощо). Ці речовини потрапляють у навколишнє середовище, забруднюють його і часто несприятливо впливають на здоров'я людини (наприклад, отруєння речовинами, захороненими в «каналі любові» біля Ніагарського водоспаду в США, ліквідація наслідків яких коштувала 30 млн. доларів). Щорічно на світовому ринку з'являється майже 1 тис. нових хімічних речовин, кожна з обсягом реалізації не менше 1 тони[2].

Це спонукає прийняття загально регіональних і загальносвітових рішень найвищого політичного стандарту. Настав час сказати вагоме слово і так званій екологічній дипломатії. Саме вона покликана забезпечити належні умови поступального і безперешкодного розвитку міжнародного природоохоронного співробітництва для об'єднання зусиль країн і народів в інтересах збереження навколишнього середовища. Мається на увазі вжиття конкретних заходів для виправлення несприятливої екологічної ситуації на планеті, в окремих країнах, в тому чи іншому регіоні. **Від декларацій до практичних дій на глобальному, регіональному і національному рівнях природоохоронної роботи — так можна сформулювати кредо екологічної дипломатії сьогодні.**

Прикметно, що питання охорони навколишнього середовища на глобальному рівні почали розглядатися в ООН майже з часу її започаткування. У 1962 р. Генеральною Асамблеєю ООН було ухвалено резолюцію «Економічний розви-

ток і охорона природи», в 1971 р. — програму «Людина і біосфера», до роботи в якій залучена і Україна. Програмою передбачено відповідний комплекс природоохоронних досліджень і заходів — здійснюється, зокрема, охорона від забруднень вод басейну Дніпра, захист від забруднення Донецького регіону; раціональне використання, відновлення і посилення захисних функцій екосистем Карпат; раціональне використання й охорона природних ресурсів Полісся (у зв'язку із здійсненням великомасштабної осушувальної меліорації); розробка і вдосконалення технологічних процесів зі зменшеною кількістю газових викидів в атмосферу[3].

Центральною ланкою і координатором міжнародної природоохоронної взаємодії є ЮНЕП. Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) заснована 27-ю сесією Генеральної Асамблеї (резолюція № 2997 (XXVII) від 15 грудня 1972 р.) на основі рекомендацій Конференції ООН з проблем навколишнього середовища (Стокгольм, 5-16 червня 1972 р.) для забезпечення якнайшвидшого й ефективного здійснення урядами і міжнародними співтовариствами заходів, спрямованих на захист і поліпшення навколишнього середовища. Ця організація із штаб-квартирою в Найробі (Кенія) сьогодні має відділення в усіх частинах земної кулі[4].

Стокгольмською конференцією були визначені три основні **функціональні завдання міжнародного природоохоронного співробітництва під егідою ЮНЕП:** оцінка навколишнього середовища (моніторинг, обмін інформацією); природоохоронне управління (визначення мети і планування, міжнародні консультації та угоди); допоміжні заходи (освіта, громадська інформація, технічне співробітництво).

Не можна не визнати, що до практичного міжнародного співробітництва в екологічній сфері значна частина країн підключилася з помітним запізненням. Декларуючи на словах відданість справі захисту навколишнього середовища, вони часто залишалися поза найважливішими міжнародними заходами в екологічній сфері, по суті — ігнорували досвід, накопичений багатосторонньою дипломатією у цій сфері. Так, Радянський Союз, із суто політичних міркувань, не брав участі в роботі Стокгольмської конференції ООН з проблем навколишнього середовища (1972 р.)[5]. За цим були і фінансові складнощі, відомчі негаразди, неспритність, а головне, напевно, страх розкрити «таємну» інформацію про себе і невиправданий розрахунок лише на власні сили. Саме на згаданому фо-

румі народилася декларація, яка заклала ідеологічні основи міжнародної діяльності з захисту навколишнього середовища.

Зараз ЮНЕП здійснює близько тисячі проектів і програм, що стосуються всіх куточків планети. У її межах діють такі природоохоронні програми, як Глобальна система моніторингу навколишнього середовища, Глобальна база даних про природні ресурси, Міжнародний реєстр потенційних токсичних речовин, План дій ООН з боротьби проти опустелювання, Глобальний план дій з охорони морських ссавців, План дій з тропічних лісів, Програма екологічно раціонального використання внутрішніх вод, Всесвітня політика стосовно ґрунтів. Спільно з іншими організаціями ООН ЮНЕП бере участь у виконанні Всесвітньої кліматичної програми, Міжнародної геосферно-біосферної програми «Глобальні зміни», Міжнародної програми освіти у сфері навколишнього середовища, Програми допомоги країнам, що розвиваються в розв'язанні проблем охорони навколишнього середовища.

Останніми роками ЮНЕП виступила ініціатором прийняття таких важливих природоохоронних документів, як Віденська конвенція з охорони озонового шару, Базельська конвенція про контроль за транскордонним пересуванням небезпечних відходів та їх знищенням. Під егідою цієї організації ведеться розробка глобальної конвенції стосовно збереження біологічного розмаїття планети[6]. Такі широкі можливості ЮНЕП, накопичений нею цінний науковий і практичний досвід природоохоронної роботи заслуговують найпильнішої уваги в Україні для вирішення власних невідкладних екологічних проблем.

У такому авторитетному документі післявоєнного часу як «Заключний акт» Наради з безпеки та співробітництва в Європі (1975 р.) наголошувалося, що захист і поліпшення навколишнього середовища, охорона природи і раціональне використання її ресурсів у інтересах нинішніх та майбутніх її поколінь є одним із завдань, які мають найбільше значення для добробуту народів і економічного розвитку всіх країн. Багато проблем навколишнього середовища, зокрема, в Європі можуть бути ефективно вирішені лише шляхом тісного міжнародного співробітництва[7].

У 1982 р. сесія ООН прийняла документ історичної ваги — «Всесвітню хартію природи». Під егідою ООН у 1983 р. було створено Міжнародну комісію з навколишнього середовища і розвитку, яка підготувала досить важ-

ливу доповідь «Наше спільне майбутнє»[8].

Про досвід та складнощі природоохоронної справи у різних регіонах планети йшла мова і на Міжнародній конференції вчених «Охорона навколишнього середовища і захист усього світу», що відбулася в серпні 1986 р. в болгарському місті Варна. Прийнята на ній декларація проголосила утворення всесвітнього «Екофоруму за мир».

Проблеми екології в масштабі нашої планети були розглянуті й на Міжнародному форумі «За без'ядерний світ, за виживання людства», що відбувся у Москві у лютому 1987 р. На жаль, тоді в СРСР аж до його розпаду не було єдиної державної програми охорони навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів. А життя показувало, що без сильної внутрішньої екологічної політики зовнішня екологічна політика немислима, неможлива і надійна міжнародна екологічна безпека.

Відсутність у більшості країн, м'яко кажучи, суттєвих досягнень у справі охорони навколишнього середовища негативно позначилась і на врахуванні чинника екології у зовнішній політиці. Рішення і резолюції у сфері навколишнього середовища, що приймалися на міжнародному рівні, мало впливали на покращення екологічного становища. Пригадаємо, наприклад, резолюцію 35-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН «Про історичну відповідальність країн за збереження природи Землі для нинішнього і майбутніх поколінь» (1981 р.). Для багатьох країн вона залишилася лише гарним заклик до дії. Безумовно і нині різні країни мають не однакові матеріальні можливості для виконання міжнародних угод. Зокрема, якщо інтелектуальний потенціал України здається достатнім для цього, то матеріальні можливості досить обмежені. І це не можна не враховувати плануючи і здійснюючи екополітичні заходи.

Подати приклад організації міжнародного екологічного співробітництва на регіональному та міжрегіональному рівнях могла б, як уже зазначалося, Європа. Саме до неї і звернено пропозицію про формування системи екологічної безпеки та здійснення довгострокової континентальної екологічної програми. Для цього є надійна організаційна структура — Європейська економічна комісія ООН з її багатим досвідом досліджень і проектів з питань охорони навколишнього середовища. Позитивно сприймається громадськістю і готовність до конструктивного континентального співробітництва з питань навколишнього середовища, яка виявляється Європейськими Співтовариствами і Радою

Європи.

Незважаючи на те, що широкомасштабна міжнародна програма з охорони навколишнього середовища поки що залишається гарним побажанням, деякі події останніх років все ж вселяють надію на те, що вона почне реалізуватися. Мова йде про підписання **Віденської конвенції про охорону озонного шару (1985 р.) і Монреальського протоколу про речовини, що руйнують озонний шар (1987 р.) і угоди по цьому питанню в Кіото (1997 р.)**, у підготовці яких брали участь десятки країн. Для країн, що підписали ці документи визначились завдання стосовно скорочення і припинення виробництва та споживання озоноруйнівних речовин. Варто нагадати, що західні країни заздалегідь розпочали послідовне витіснення озоноруйнівних сполук із виробництва. Тому вони були більше підготовлені до введення в дію цих, справді, епохальних документів. У них накопичено відповідний досвід створення економічних і організаційних механізмів, що забезпечують заміну озоноруйнівних речовин на речовини, які не впливають на озонний шар.

Як приклад розглянемо досвід Сполучених Штатів, де у 1990р. було схвалено національну програму з охорони стратосферного озону. Прийняття цієї програми здійснювалося законодавчою владою, яка внесла відповідну поправку до Закону про чисте повітря і запропонувала акцизний податок на виробництво та використання озоноруйнівних речовин[9]. Цей податок стягують з виробників та імпортерів хімікатів, які руйнують озон. Ставки податку, диференційовані для різних речовин, були визначені законом. Одночасно з податком вводилась система ліцензування виробництва та застосування озоноруйнівних речовин. Ця система передбачає жорсткі адміністративні обмеження на виробництво озоноруйнівних речовин (ОРР). І жодне підприємство не може перевищувати надану йому квоту. Роль акцизного податку полягає в тому, щоб вилучити у виробників таких речовин надприбуток, який утворюється внаслідок штучного обмеження ринку збуту ОРР.

Завдання, що стоять перед Україною у сфері переходу на виробництво і використання заміників озоноруйнівних речовин значно складніші, ніж ті, що стоять перед високорозвиненими країнами. По-перше, ми, як завжди, запізнилися з початком виконання обов'язків, які випливають з Віденської конвенції і Монреальського протоколу. По-друге, період заміни ОРР на озонобезпечні речовини збігається в нас з глибокою економічною кризою. З цього випливає, що ми

не можемо розраховувати на приватні інвестиції у виробництво заміників ОРР. Дефіцит державного бюджету не дозволяє отримати необхідні асигнування. Ці та деякі інші обставини визначають специфіку екологічної політики України, зокрема її можливості залучитись до вирішення такої глобальної проблеми як захист озонного шару.

Починати виправлення несприятливої, а в багатьох регіонах загрозливої екологічної ситуації, потрібно не гаячи часу. Одним із заходів може бути **створення при ООН Центру негальної екологічної допомоги**. Його призначення — сприяти налагодженню планетарного режиму співробітництва в кризових екологічних ситуаціях. Такий центр за умови виділення відповідних коштів з бюджету ООН та згоди урядів фінансувати відрядження своїх експертів у райони екологічних інцидентів міг би розпочати функціонування вже зараз. Одночасно можна було б розпочати складання реєстру найбільш небезпечних виробництв і підприємств, що працюють у різних країнах.

Крім того, численні літаючі апарати різних країн з унікальним обладнанням на борту, які борознять сьогодні космічний простір, могли б більш цілеспрямовано використовуватися для екології[10]. Певні перспективи природоохоронного співробітництва відкриваються у зв'язку із роззброєнням, конверсією, скороченням воєнних бюджетів. Високий науковий і технологічний потенціал означених міроприємств бажано також повніше використовувати для благородної мети — врятування людства від загрожуючої екологічної катастрофи.

Поряд із системою ООН і міжнародних організацій рівня ЄС у сфері дослідження глобальних екологічних проблем діють неурядові організації. В організаційному плані вони зорієнтовані на штаб-квартиру в Найробі, де перебуває Комітет зв'язку з проблем довкілля, який контролює глобальну мережу екологічно зорієнтованих неурядових організацій, сприяє обміну інформацією між ними, координує спільні акції, видає щоквартальний бюлетень і ряд інших видань, у тому числі й освітнього характеру. Аналогічний орган — Європейське бюро з навколишнього середовища створено в ЄС. Воно охоплює понад 70 науково-виробничих об'єднань, має секретаріат у Брюсселі і проводить відповідну інформаційну діяльність[11].

Міжнародне співробітництво починає набирати нових форм. Швеція бере участь в очищенні Вісли. Фінляндія готова реконструювати Мурманський комбінат «Североникель», щоб вироб-

ництво тут стало екологічно безпечнішим. Витрачені фінами кошти будуть згодом компенсовані за рахунок одержаного понад план нікелю. Внаслідок цього країни лише виграють.

Держави Північної Європи — Данія, Фінляндія, Ісландія, Норвегія і Швеція — пропонують заборонити використання морського дна як ядерного звалища і терміново укласти відповідну угоду. Однак поки що не всі країни згодні з цим (зокрема, Англія). Взагалі зв'язки між країнами Балтії, що швидко розширюються, створюють добру регіональну основу для вирішення екологічної проблеми на рівні регіонального співтовариства, формування першої на планеті регіональної системи екологічної безпеки.

Яким чином буде відбуватися взаємодоповнення внутрішньої і зовнішньої політики для вирішення екологічної проблеми? Наведемо кілька прикладів такої взаємодії. Найбільш очевидна з них — міжнародна взаємодія у справі подолання наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Нещодавно Генеральна Асамблея ООН прийняла, при загальній підтримці всіх своїх членів, спеціальну резолюцію, яка поставила завдання мобілізації такої допомоги і передбачила широкий комплекс заходів щодо цього. Резолюція, співавторами якої виступили 120 країн-

членів ООН — унікальний документ, що вперше в історії ООН закликає всі діючі в її системі організації відгукнутися на нашу національну трагедію[12]. Шкода, правда, що до фінансування справа ніяк не дійде.

Ще однією ілюстрацією здійснення перспективного міжнародного проекту екологічного співробітництва є екологічне забезпечення Чорного моря. Заслужують на увагу також міжнародний проект надання допомоги в підготовці плану дій з відновлення Аральського моря та збереження унікальних екосистем Байкалу.

Разом з тим не можна не відзначити, що серед міжнародних домовленостей з питань навколишнього середовища поки що немає такої, яка містила б найбільш важливі загальні принципи міждержавної природоохоронної взаємодії. Практика світового співтовариства підштовхує до вироблення та прийняття своєрідного кодексу цивілізованої екологічної поведінки держав, що визначав би і органічно поєднував їх права та обов'язки[13]. Забруднення й руйнування довкілля не визнають державних меж, а тому і подолання цих згубних процесів можливе лише за умови об'єднання зусиль усього світового співтовариства.

Література

1. Коммонер Б. Замыкающийся круг: Природа, человек, технология. — Л.: Гидрометеиздат, 1974. — 276 с.
2. Добров Г.М., Перелет Р.А. НТР и природоохранная политика. — К.: Наукова думка, 1986. — С.33-34, 40-41.
3. Ситник К.М., Волошин В.В. Что такое программа ЮНЕСКО «Людина і біосфера». — К.: «Знання», 1984. — 32 с.
4. Международные организации системы ООН: Справочник / Сост. А.А.Титаренко. — М.: Междунар. отношения, 1990. — С.45.
5. Шеварднадзе Э. Экология и дипломатия // Лит. газета. — 1989, 22 ноября.
6. Петровский В.Ф. Экология и дипломатия // Неделя. — 1991. — №2. — С.4.
7. Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе. — Хельсинки, 30 июля — 1 августа 1975 г. — М.: Политиздат, 1985. — С.37-38.
8. Наше общее будущее: Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР). — М.: Прогресс, 1989. — 376 с.
9. Голуб А.А., Струкова Е.Б. Экономические методы управления природопользованием. — М.: Наука, 1993. — С.120.
10. Пиджаков А.Ю. Советская экологическая политика 1970-х-начала 1990 годов. — СПб.: Изд-во СПбУЭФ, 1994. — С.121.
11. Бганба-Церера В.Р. Экологическая проблема: социально-философские основания и пути решения. — М.: РАУ, 1993. — С.37-38.
12. Петровский В.Ф. Экология и дипломатия // Неделя. — 1991. — №2. — С.5.
13. Пиджаков А.Ю. Советская экологическая политика 1970-х-начала 1990 годов. — СПб.: Изд-во СПбУЭФ, 1994. — С.124.

ПРОБЛЕМЫ СОЦИОЛОГИИ

СУРМИН Ю.П. ОЧЕРК ТЕОРИИ БЕДНОСТИ

Бедность относится к числу наиболее распространенных явлений в жизни всех народов и на всех этапах существования общества. По всей видимости, хотя и с большим сожалением, её следует считать общечеловеческим, спутниковым явлениям, всегда сопровождающим развитие социума. Бедность нельзя уничтожить. А непримиримая борьба с нею, как неоднократно доказывал опыт многих стран и народов, оборачивается всеобщей бедностью.

В словаре русского языка С.И. Ожегова слово “бедный” имеет несколько этимологических смыслов. Оно трактуется как неимущий, имеющий недостаток и несчастный, жалкий.

Под бедностью понимается также несколько явлений. Во-первых, это состояние человека, его способ бытия. Во-вторых, она рассматривается как социальное явление, имеющее определенные контуры в социальном пространстве, институционально закреплённое соответствующими нравственными нормами и законами.

Научное понятие “бедность”, в отличие от обыденного, отражает абсолютный- на основе прожиточного минимума – или относительный как отставание от достигнутого в обществе стандарта потребления уровень удовлетворения минимальных жизненных стандартов (14, с. 35).

Проблемы бедности наука начала осмысливать с XV-XVI века. Практически до второй половины XX ст. развертывается первый этап в развитии научного знания о бедности. Он связан с именами А. Смита, Д. Рикардо, Т. Мальтуса, Г. Спенсера, Ж. Прудона, К. Маркса и др. Были сформированы реформистско-филантропические, эгалитарные, социал-дарвинистские, этические, социал-демократические концепции бедности. Они выступали методологической основой практического отношения к бедности: осуждения её, борьбы с ней, регулирования её, помощи, социально-психологической реабилитации и т.д.

Довольно многообразны объяснения бедности классиками социологической науки. Так, согласно К. Марксу, бедность возникает в обществе благодаря наличию частной собственности на средства производства и присвоению их собственниками производимого прибавочного продукта, стремлению капиталиста повысить уровень эксплуатации работника. Верная на первоначальных этапах индустриального развития, эта концепция обнаружила свою неспособность объяснить бедность для стран, находящихся в авангарде прогресса. Исторический прогноз К. Маркса относительно расширения масштабов бедности в Европе и Америке не подтвердился. В течение длительного времени здесь наблюдается устойчивый рост жизненного уровня населения, сокращение социальных масштабов бедности и её мутации.

Э. Дюркгейм связывает бедность с неценными для об-

*Сурмин Юрий Петрович
– заведующий кафедрой
философии, социологии
государственного
управления
Днепропетровского
филиала Украинской
академии
государственного
управления при
Президенте Украины,
доктор социологических
наук*

щества видами деятельности и бесталанностью людей. С точки зрения М. Вебера, бедность определяется не только отсутствием имущества, но и низким статусом индивида и отстраненностью его от власти. Довольно интересны взгляды на бедность П. Сорокина, который связывал всплески бедности, как и Н. Кондратьев, с циклами в развитии общества (12, с. 313, 334). Он обосновывал её неравенством и социальной стратификацией, подавлением базовых инстинктов (12, с.272-277), резко и убедительно критиковал концепцию бедности К. Маркса (12, с. 316 - 321).

Что касается современных международных организаций, то они объясняют бедность неэффективной моделью развития цивилизации, в основе которой лежат неблагоприятные экономические условия и расточительное с вредными последствиями для природы расходование ресурсов. На смену этой модели должна неизбежно придти модель устойчивого развития, которая позволит покончить с масштабной национальной и планетарной бедностью.

Если исследования бедности в XIX веке основывались на наблюдении, то её исследования во второй половине XX века уже опираются на данные социальной статистики, используют экономико-социальный, социологический, социально-психологический и компьютерный анализ. Бедность была признана закономерным явлением в обществе, которое, однако, предполагает для своей локализации государственное вмешательство, достаточно многообразную специальную социально-технологическую деятельность. Вместе с тем развитие статистического и технологического подхода к бедности нередко закрывало теоретическое её осмысление. Ибо цифры и социальные программы довольно часто создают иллюзию теоретической решённости проблемы. Однако серьёзный анализ бедности всякий раз показывал то, что разработанная ранее её концепция оказывалась неэффективной особенно на ключевых этапах истории. Дело в том, что бедность довольно сильно меняет свою природу от эпохи к эпохе. Тесно связанная со способом производства, бедность менялась вместе с ним. В аграрном обществе её основой выступала безземельность, отсутствие необходимых орудий труда, что и предопределяло голод и нищету. В индустриальном обществе бедность была обусловлена ненужностью человека на индустриальном рынке труда. В постиндустриальном, информационном обществе, в котором человек добывает достаточные средства к жизни интеллектуальным трудом, бед-

ность предопределяется необразованностью. Таковы исторические изменения лика бедности. Кроме того, на неё накладывает отпечаток множество факторов глобального и национального развития, а также конкретных судеб людей. Поэтому необходимость в теоретическом осмыслении бедности периодически обостряется, особенно в связи с происходящими переменами в обществе.

К настоящему времени в науке сложилось **несколько течений интерпретации бедности**:

1. Экономическое течение, объясняющее бедность нехваткой средств жизни, эксплуатацией одних людей другими, присвоением прибавочной стоимости, неэффективностью хозяйства.

2. Социологическое направление, считающее причиной бедности наличие социального неравенства между людьми, социальной стратификации, иерархически наполняющей социальное пространство и закрепляющей бедность в нижних её звеньях.

3. Политологическое направление, которое связывает бедность с неуспешностью деятельности институтов власти и, прежде всего, государства, которое и выступает главным виновником бедности его граждан.

4. Психологическое направление, понимающее бедность как психическое явление, сводящееся к деформации внутреннего мира личности, и, прежде всего, системы её ценностей, который получил название “синдрома бедности”.

5. Физиологическое направление, которое фиксирует тесную связь между бедностью и физиологическими дефектами личности, инвалидностью, болезнями и т.п.

Каждое из этих течений вносит свой рациональный вклад в объяснение бедности. Но не обладает самодостаточностью. Все эти течения могут быть использованы для построения целостной концепции бедности в соответствии с принципом дополнительности. Но заменить специальную теорию бедности они не смогут по той простой причине, что бедность как предмет исследования в своем полном объеме “вываливается” из зоны анализа отдельных наук. Так экономическая наука не осмысливает социальный контекст бедности, а социология нередко игнорирует её экономический аспект. То же свойственно и для других наук, взаимодействие которых в изучении бедности довольно часто было минимальным.

Интересен **функционально-институциональный подход** к бедности, который предпо-

лагает решение такой проблемы, как институциональные характеристики бедности, что такое бедность как некоторая социальная норма, в чем сущность культуры бедности, какие функции она выполняет в обществе?

Бедность, как и любое социальное явление, обладает значительным комплексом функций, которые выполняют как положительные, так и отрицательные роли в обществе. Так, **воспитательная функция** сводится к воспитательному воздействию бедности на самого бедного человека и его окружающих, когда бедность выступает живым примером следствия бездеятельности, безответственности, распущенности и т.п. Следует подчеркнуть, что эффект от воспитания бедностью может быть как позитивным, так, что чаще всего случается, и очень негативным. Не случайно французский моралист ХУ111-Х1Х веков Буаст писал: “Бедность сокрушает душевную силу, ожесточает сердце, притупляет ум”. Отсюда проистекает её **девиантная функция**, которая заключается в том, что бедность представляется той благоприятной средой, в которой возникает и развивается девиация. Бедность ограничивает возможности человека, разрушает его личность.

Экономическая функция бедности связана с выполнением бедными людьми низко квалифицированных и тяжелых видов деятельности. Несомненно, что бедность выполняет и **стимуляторскую функцию**, поскольку страх перед нею подталкивает, заставляет работника действовать. Тюрьма и сума у всех народов считались самым страшным наказанием судьбы.

Исследования бедности в Украине начались в 90-е гг. Однако, эти исследования носили весьма ограниченный характер. Это было связано с тем, что бедность является довольно значимой категорией, как во внешнем, так и внутреннем идеологическом контексте общества. Она представляется тем комплексным индикатором, который вскрывает основные проблемы общества. Идеологическая борьба в Украине между реформаторами и коммунистами на протяжении почти всего прошедшего десятилетия велась вокруг проблем бедности.

Следует отметить, что концепция бедности до сих пор не сложилась. Причины коренятся не только в идеологической борьбе, но и в том, что бедность относится к группе сложных многоплановых явлений. Её правильное понимание требует принципиального изменения методологической парадигмы. Суть этого изменения можно сформулировать так: переход от видения моносущности к видению многих взаимосвязанных

сущностей, от детерминизма к ситуативности. Но воспринять новую постмодернистскую методологию понимания бедности социологическая наука пока не может.

Другой немаловажной причиной выступает нестационарный характер бедности в перестроенном обществе, когда она меняет себя постоянно. Дополнительную трудность создает слабая обоснованность эмпирического материала, отражающего далеко не все параметры бедности, некорректность которого подвергается критике практически всеми социологами.

В социальном смысле бедность следует рассматривать в трех аспектах: во-первых, как свойство, образ жизни индивида – бедняка; во-вторых, как свойство социальных институтов, например, бедный город, школа и т.п.; в-третьих, как некоторый интегральный социальный феномен. Следует отметить, что культура, искусство и наука осмысливают личностные аспекты бедности. Но ощущается неразработанность институциональных срезов бедности, её индикации.

Для характеристики бедности используют многообразные социальные индикаторы. Среди них выделяются:

Масштаб бедности, под которым понимается доля населения, проживающего у порога или черты бедности. В наиболее развитых европейских странах (Швеция, Нидерланды) уровень бедности составляет 3%. Нормальный уровень бедности достигает до 10%. В настоящее время в России за чертой бедности находится не менее четверти городских семей и 60% сельских семей. Оценки масштабов бедности в России колеблются от 50 до 80%. (3, с.51). Около 10 % населения живет в ужасной нищете (4, с.117). По другим оценкам доля нищего населения в России (доход составляет 0,25 среднедушевого) составляет более 20% (14, с.38) В Украине этот показатель, отнюдь не меньше. По данным Т. Хупергарднера, В. Мандыбуры, н. Харченко и др., в 1995-1996 гг. бедность в Украине охватывала от трети до половины населения (10, с.65). Нищета превышает десяти процентный рубеж. Так в выборочном исследовании бюджетов домохозяйств за 1998 г. выявилась, что 15,7% населения имеют душевой доход до 60 грн. (7, с.35). По всей видимости, она в основном и составляет контингент нищего населения. Тогда лица с душевым доходом до 120 грн. относятся к бедным. Их доля составляет 67,7% (там же). Что касается среднего класса, то он расслаивается по сути дела на два подкласса: неустойчивых средних (остатки старо-

го советского среднего класса) с доходами до 180 грн. на человека (21,8%) и устойчивых средних (новые средние) с доходами до 300 грн. на человека (9,1%). Тогда богатые, т.е. лица с душевым доходом более 300 грн. составляют все-

детей, семьи, страдающие от систематических задержек заработной платы (“новые бедные”); 3) сверхнетрадиционная группа людей, пострадавшие от различного рода экономического мошенничества (“новейшие бедные”).

Таблица 1. Сравнительная характеристика структуры личности благополучного и бедного человека

Элементы структуры личности	Их характеристика у благополучного человека	Их характеристика у бедного человека
1. Потребности как изначальные побудители к деятельности	Развитые потребности, которые отличаются удовлетворением на нормальном уровне, отсутствие значительного числа неудовлетворенных потребностей, активность.	Потребности ограничены, удовлетворяются суррогатно, либо на низком уровне, значительное число основных жизненных потребностей откладываются до лучших времен, пассивность.
2. Интересы - формы проявления потребностей, обеспечивающие направленность личности.	Разнообразные интересы, развиты интересы к жизни и ее проявлениям	Ограниченность интересов, потеря главного интереса - к жизни.
3. Ценности как значения для личности предметов, способных удовлетворять потребности.	Развитая система ценностей и ценностных ориентаций.	Высшими ценностями выступают элементарные средства к жизни, иные ценности выступают как враждебные.
4. Цели как планируемые результаты удовлетворения потребностей.	Целью является полноценная жизнь, социальная самостоятельность, независимость.	Целью выступает выживание как физического существа, социальное иждивенчество, зависимость.
5. Мотивы как осознаваемые потребности личности, побуждаемые к деятельности.	Мотивы достижения, благополучия, продвижения.	Мотивы защиты, оправдания, агрессии.
6. Установки как готовности субъекта к определенной деятельности.	Готовность к нормальной созидательно-преобразовательной деятельности, полноценному потреблению	Готовность к бедствиям и лишениям, установки на защиту, на суррогатное потребление, склонность к девиантному поведению, конфликтность.

го 1,4% (там же). Что касается возможного уменьшения бедности за счет теневых доходов, то исследования В. Мандибуры доказывают, что доля теневых доходов у лиц с низкими доходами весьма незначительна (7, с.37).

Вторым наиболее важным индикатором является порог или черта бедности или прожиточный минимум, представляющий собой официально установленную величину минимального дохода, благодаря которой индивид или семья в состоянии приобрести продукты питания, одежду и жилье. Всемирный банк установил порог бедности для стран восточной Европы 1 доллар и 4 доллара для стран выходцев из СССР. По всей видимости, для Украины этот порог бедности находится в промежутке между этими величинами (10, с. 85).

Структура бедности носит многомерный характер. Она включает в себя несколько простых структур: социальную, демографическую, региональную. Так, социальную структуру бедности входит три группы: 1) традиционная группа, состоящая из многодетных и неполных семей, пенсионеров, инвалидов и безработных (“старые бедные”); 2) нетрадиционная группа, в состав которой входят работники бюджетных учреждений, имеющих двух или более

Демографическая структура бедности представляет собой совокупность половозрастных групп бедности. В этой структуре к бедным чаще относятся женщины, чем мужчины, люди старшего возраста, чем молодые. Хотя в ближайшие годы половозрастная структура бедности может значительно помолодеть и стать более мужественной. Региональная структура бедности предполагает выделение богатых и бедных населенных пунктов, районов областей, регионов страны. Дифференциация Украины на богатые и бедные регионы идет быстрыми темпами. В реальной жизни все эти группы всех структур пересекаются и взаимодействуют друг с другом.

Индивидуальная личностная бедность имеет два уровня своего выражения. Первый уровень охватывает материально-вещный мир индивида, которым человек владеет, распоряжается и использует для удовлетворения своих потребностей. Второй уровень представляет скрытую часть айсберга во внутреннем мире личности. Он получил название “синдрома” или “комплекса бедности”, согласно которому бедность выступает социально-психологическим свойством личности, накладывающему отпечаток на её структуру: ценности, ориентации, цели, мотивы,

Таблиця 1. Сравнительная характеристика структуры личности благополучного и бедного человека

Основание классификации	Основные разновидности бедности
1. Тип предмета	<p>6. Физическая, материальная бедность, характеризуется бедностью материально-вещного мира, средств жизни.</p> <p>2. Духовная бедность (нищие духом), отличается неразвитостью духовного мира (малограмотность, необразованность, бездуховность).</p> <p>3. Моральная бедность, проявляется в неразвитости моральных норм, принципов сознания и поведения.</p> <p>4. Чувственно-эмоциональная бедность, для неё свойственна неразвитость высоких чувств и эмоций.</p>
2. Тип субъекта-носителя	<p>1. Индивидуальная бедность, бедность во всех проявлениях одного индивида.</p> <p>2. Групповая бедность, т.е. бедность группы (бедная семья, девиантная группа, бедная часть некоторой социальной группы и т.п.).</p> <p>3. Социальная бедность, когда бедность выступает интегральным социальным явлением</p>
2. Способ выражения	<p>1. Абсолютная бедность, т.е. отсутствие необходимых средств жизни для удовлетворения базисных потребностей.</p> <p>2. Относительная бедность, т.е. невозможность поддерживать некоторый стандарт жизни, отклонение от него.</p>
2. Источник обнищания	<p>1. Ленивая бедность, т.е. бедность, обусловленная бездельностью, ленью индивида или общности.</p> <p>2. Разгульная бедность, расточительная бедность, т.е. причиной её выступает расточительный образ жизни, как считал французский писатель-моралист Лабрюйер: "Тот богат, кто получает больше, нежели тратит; тот беден, у кого расход превышает доход".</p> <p>3. Стихийная бедность (следствие пожара, землетрясения, наводнения, другого стихийного бедствия, несчастного случая)</p> <p>4. Мошенническая бедность (следствие либо своего мошенничества, либо мошенничества окружающих)</p> <p>5. Иждивенческая бедность (следствие содержания большого числа иждивенцев)</p> <p>6. Бедность по болезни или инвалидности (обусловлена болезнью и инвалидностью и связанной с ними потерей трудоспособности и потребностью в дополнительных средствах для поддержания здоровья)</p> <p>7. Скупая бедность, обусловленная крайней скупостью человека, это бедность, о которой Ж.-Ж. Руссо писал: "Иной богат десятиною земли, а другой беден среди куч своего золота".</p>
3. Время существования	<p>1. Краткосрочная бедность, характеризуется временностью.</p> <p>2. Длительная бедность, отличается длительным периодом времени, существенными изменениями личности, однако желание победить бедность может и не утрачиваться.</p> <p>3. Застарелая бедность, для неё свойственна утрата стремлений жить лучше</p>
4. Характер реакции на среду	<p>1. Смирная бедность, когда она переносится смиренно как некоторая кара или данность свыше.</p> <p>2. Гордая бедность, это такая бедность, о которой французский писатель Жан Франсуа Мармонтель говорил так: "Бедность иногда доводит до гордости".</p> <p>3. Обиженная бедность, отличается обиженностью на общество.</p> <p>4. Завистливая бедность, её также удачно охарактеризовал Мармонтель: "Бедность завистлива и недоброжелательна".</p> <p>5. Воинственная бедность, отличается агрессивностью к окружающим.</p> <p>6. Революционная бедность, ориентирована на свержение правящего режима, на революцию.</p>
5. Уровень обладания ценностями	<p>1. Нищета (отсутствие средств удовлетворения самых необходимых потребностей на самом низком уровне)</p> <p>2. Собственно бедность (потребление ниже уровня потребительской корзины)</p> <p>3. Фантомная бедность, т.е. кажущаяся бедность (средства к жизни есть, но они кажутся весьма незначительными)</p> <p>4. Вибрационная бедность (колебания неравномерности удовлетворения потребностей по причине стратификационной вибрации людей, "блеск и нищета куртизанок")</p>
6. Уровень бедности	<p>1. Бедность, т.е. удовлетворение потребностей ниже прожиточного уровня жизни.</p> <p>2. Нищета, т.е. крайняя бедность, при которой идет только биологическое выживание</p> <p>3. Обездолленность, т.е. бедность по причине судьбы (дрили), которая возникает по причине здоровья, многодетности и т.п.</p> <p>4. Депривация, т.е. ущемленность людей в некоторых правах.</p>

	5. Малообеспеченность, т.е. состояние некоторого промежуточного слоя, который находится в пограничной зоне, тяготеет к бедности.
6. Степень открытости	1. Открытая бедность, которая не прячется от внешнего мира. 2. Скрытая бедность, маскируется от внешнего мира
7. Формы существования	1. Хроническая безработица, бедность обусловлена длительной безработицей. 2. Сиротство, бедность по причине отсутствия родственников и их поддержки. 3. Нищенство, представляющее собой крайнюю бедность, образ жизни посредством подачек. 4. Бездомность, характеризуется потерей не только имущества, но и жилища. 5. Беспризорность представляет либо детей, либо психически больных людей, которые нуждаются в "презрении", уходе. 6. Беспомощность, представляющая собой форму нищеты благодаря отсутствию возможности пользоваться многими благами по причине физической и психической беспомощности
8. Степень управляемости	1. Неуправляемая, кризисная, массовая бедность, которая, как правило, носит либо лавинообразный характер, либо отличается застарелостью. 2. Плохо управляемая бедность, охватывает те социальные группы, которым не помогают специальные программы помощи и реабилитации в возвращении к благополучию. 3. Регулируемая бедность, т.е. сокращаемая специальными мерами, либо улучшением социально-экономического состояния общества.
9. Степень реальности	1. Реальная бедность, т.е. соответствие социально-экономического положения людей критериям бедности 2. Фантомная бедность, т.е. ощущение человека себя бедным, высокое значение субъективной оценки, расходящееся с объективными критериями бедности. 3. Ролевая бедность, при которой человек играет роль бедного для получения со стороны общества и окружающих сочувствия и дополнительной социальной помощи (американцы называют этих людей "королевами, королями пособий").

интересы, установки. Характер деформации внутреннего мира бедного человека можно представить следующей таблицей.

Будучи исключительно многообразным явлением, бедность, однако, недостаточно осмыслена в типологиях, которые носят весьма ограниченный характер. По нашему мнению, отсутствие в науке детальных классификаций бедности *отсутствие современной интегральной теории бедности*. Такой теорией может быть выдвигаемая нами *институционально-системная теория бедности, которая рассматривает бедность как сложное системное образование, как некоторый социальный институт общества, характеризующийся многообразной структурой и функциями*.

Таблица 2. Типология бедности с позиций институционально-системной теории.

Недостаточно исследованы и модели отношения общества и власти к бедности. В истории многовекового сожительства с бедностью человечество выработало *три варианта отношения к бедности*. Первый вариант представляет собой равнодушие по отношению к бедности, когда она считается фатальным свойством общества, чаще всего наказанием за грехи. Прав

Вольтер, который считал, что "каждая страна, где нищенство становится ремеслом, управляется дурно". Этот тип отношения практикуется в нравственно неразвитых обществах. Второй вариант отличается осуждением бедности, борьбой с нею. Воинственное отношение к бедности обычно приводит к нарушению прав людей. Оно свойственно для тех стран, где плохо развито гражданское общество. Третий вариант отношения предполагает оказание постоянной помощи бедным. Этот вариант отношения распространен в богатых и нравственных странах.

Современная цивилизация практикует два принципиально различных способа организации общества по отношению к бедности: *патерналистский и либеральный*. При патерналистской модели общества наблюдается уравнильное распределение социальных благ между всеми членами общества, которое осуществляется государством. Такая модель хороша на кризисных, экстремальных этапах жизни общества. Физическая нищета здесь минимальна, но небольшим является и средний класс, уровень удовлетворения потребностей людей и их разнообразие остается очень серьезной проблемой. Дополнительной сложностью выступает слабость стимулов к активной деятельности людей по причине уравнильного подхода к организации общественной жизни. В этом обществе отсутствует

физическая бедность, но происходит консервирование такого благополучия, которое представляется бедностью по сравнению с наиболее развитыми странами.

Либеральная модель ориентирует общественную организацию на индивидуальную свободу человека, согласно которой человек свободен в выборе жизненного пути и поиске средств жизни. Основная миссия государства сосредотачивается на защите прав и свобод личности и на адресной поддержке той части граждан, которые относятся к категории социально незащищенных. Социальные масштабы физической бедности здесь несколько выше, но зато гораздо шире средний класс и разнообразнее спектр потребностей людей.

В **патерналистском обществе**, декларирующем справедливость, бедность как имманентная характеристика, свойство и закономерность общества не признается, рассматри-

ми средствами. Патерналистское общество, которое не признает ни бедность, ни богатство, ведет борьбу с бедностью.

Внутри каждого способа борьбы с бедностью использовались соответствующие методы и приемы. В патерналистском обществе, в котором преследовалось богатство, бедность равномерно расплзалась по обществу. Она нередко преследовалась, не замечалась статистикой, подгонялась под стандартные образцы. В либеральном обществе серьезное внимание уделяется индивидуальному богатству, бедность рассматривается как неизбежное зло, социальные масштабы которого можно значительно сократить благодаря адресной социальной защите и программам борьбы с бедностью.

Как и всякое явление, бедность можно рассматривать с позиций статики, что чаще всего и делается статистикой, и в аспекте её динамики, с точки зрения изменения в пространстве

Таблица 3. Процессы, свойственные для бедности

Название процесса	Его развернутая характеристика
1. Расширение (сужение) социальных масштабов бедности	Этот процесс характеризует развитие бедности в социальном пространстве, её распространение на различные социальные группы, её увеличение или сокращение, представляет собой либо обеднение населения, либо его обогащение.
2. Углубление (преодоление) бедности	Представляет собой повышение или соответственно снижение уровня бедности индивидов и социальных групп
3. Структурирование (деструктурирование) бедности	Появление в бедности специфических типов и разновидностей или соответственно снижение её многообразия
4. Мотивация (демотивация) бедности	Появление мотивов бедности, формирование её синдрома или наоборот снятие синдрома бедности
5. Функционирование бедности	Проявление институциональных характеристик бедности (издание законов, принятие программ, получение пособий и т.п.)

вается только как результат некоторых недоработок государства либо в воспитании людей, либо охвате социальной поддержкой. При этом отношение к ней остается стыдливым, особенно в аспекте идеологической борьбы на мировой арене, которую постоянно ведет это общество. Специальные программы борьбы с бедностью не разрабатываются, благотворительная деятельность оказывается не развитой.

Особенно важно подчеркнуть то обстоятельство, что эти два противоположных типа общества отличаются противоположными отношениями к бедности. Либеральное общество, признавая бедность, работает с ней политическими, организационными, нравственными и ины-

и времени, т.е. как процесса. При этом можно выделить несколько процессов, которые определяют функционирование и развитие бедности.

Исследование динамики бедности имеет принципиальное значение для понимания её перспектив, что предполагает налаживание её систематического мониторинга. В настоящее время процессы бедности в украинском обществе исследованы очень плохо. Это создает условия для политико-идеологических спекуляций вокруг и по поводу бедности.

Одной из самых интересных социальных проблем бедности является определение **специфики национальной бедности**. Бедность не только конкретно исторична, но и географична.

На неї накладывает отпечаток множество факторов, начиная от состояния экономики, структуры потребления и, завершая особенностями истории страны, которая может рассматриваться историей бедности. Серьезное воздействие на бедность оказывает национальная и социальная ментальность. Это приводит к тому, что американская бедность отличается от итальянской, а последняя от российской. Что касается украинской бедности, то она значительно отличается от всех других национальных форм бедности.

Дело в том, что Украина, некогда наиболее благополучная и благодатная часть СССР, отличавшаяся общими довольно высоким жизненным уровнем населения и относительно небольшими масштабами бедности, превратилась в страну, в которой бедность стала ощутимым и довольно опасным явлением повседневной жизни. Переход Украины от патерналистской модели развития к либеральной идет довольно медленно и болезненно. При чем этот переход больше ощутим в системе изменений ценностных ориентаций людей, чем в практической жизни. Бедность не только постоянно нарастает, но и обретает все разнообразие своих форм, превращается в неприглядное свойство украинского общества, тот фактор жизни, который выталкивает из общества умелые рабочие руки и умные головы интеллигентов.

Украинская бедность отличается рядом **характерных особенностей**:

1. Для неё свойственны значительные масштабы в обществе. Она является **массовой**. По всей видимости, до 70% населения находится у черты бедности, либо за чертой бедности. Нисходящая социальная динамика в Украине в три раза превосходит восходящую динамику. По уровню бедности Украина одна из лидирующих европейских стран.

2. Украинская бедность отличается **застарелостью**. Пласты бедного населения как бы заляжались. Бедность носит стагнационный и устойчивый характер.

3. Её следует рассматривать как **бедность переходного типа**. Она соединяет в себе черты старой социалистической бедности, т.е. включает категории людей, которые были бедными и в “развитом” социализме, и новую бедность, которая сформировалась в условиях современного развития. Эта бедность относится к иному разряду по сравнению с бедностью в других частях мира как, например, в Африке, Азии, Центральной и Южной Америке. Это та

разновидность бедности, в условиях которой многие люди являются владельцами имущества и других активов, а уровень их образования значительно выше, чем тот, на котором находится общество других стран, имеющих сравнимые уровни доходов (1, с.9). Здесь наблюдается специфическое соотношение физической и психологической бедности с доминированием последней. С одной стороны, пост советская бедность не лишает человека надежд на будущее, но, с другой стороны, она подрывает его некогда высокий статус и вызывает мощный взрыв переживаний. Во многом бедность переходного периода, особенно для образованных социальных слоёв, представляется фантомной бедностью.

4. Бедность в Украине **основывается на значительном расслоении населения, на общем падении уровня жизни, на получении доходов от неформальной занятости, наличии в обществе некоторых бесплатных услуг, которые снижают её уровень.** (10, с.65).

5. Она отличается, с одной стороны, **высокой эмоциональностью переживаний** по поводу резкого падения уровня жизни семьи, а, с другой стороны, **завышенной психологической оценкой** бедности. Парадоксально, но эта завышенная субъективная оценка нищеты по доходам, представляющая собой индивидуальную оценку своего благосостояния индивидом, не превышает относительную нищету по доходам, под которой понимается разрыв в уровне доходов данного лица и средним (медианным) уровнем потребления.

6. Она является **традиционной**, ибо охватывает те социальные группы общества, которые обладают сугубо выраженным традиционным образом жизни, крайней неприспособленностью, неадаптивностью к жестким социально-экономическим условиям переходного периода.

7. **Бедностью в Украине поражена существенная часть базового социального слоя**, который некоторым характеристикам статуса следует отнести к среднему классу, т.е. в отличие от развитых рыночных стран украинская бедность существенно накладывает на средний класс, деформирует его, расхищает его интеллектуальный и профессионально-квалификационный потенциал.

8. Отечественная бедность почти всегда **соседствует с нищетой**, затрагивает базовые, по А. Маслоу, потребности в пище, одежде, жилище. У значительной части населения дохода хватает только на плохое питание, одежда приобретает из спасительного “секонд хенда”, значи-

тельны задолжности за коммунальные услуги.

9. Украина характеризуется *аграрно-промышленным типом бедности*, который обусловлен исторически отставанием страны на целые эпохи от развитых стран, которые вступили в эпоху пост-промышленного развития.

10. Если во всем несоветском мире для бедности свойственны низкое образование, то нынешняя украинская *бедность отличается образованностью*, нередко довольно высокой квалификацией. Она выступает средой, в которой бездарно утрачивается интеллектуальный потенциал общества.

11. В украинском обществе идет интенсивный процесс *формирования субкультур бедности и нищеты, которые начинают передаваться по наследству*.

12. *Бедными в Украине стали люди, которые в свое время, так же и сегодня честно работали (работают) на государство (6, с.28). Бедность формируется посредством нарушения социально-экономических прав людей*. Поэтому бедность дает им урок, заставляет, увы, изменить честный образа жизни на нечестный, и самим нарушать права других. Последствия от этого урока могут быть трагическими для общества, которое может утратить нравственную цивилизованность.

Далеко не во всем совпадают по своим характеристикам российская и украинская бедность. Эти отличия выражаются, прежде всего, в том, что порог российской бедности почти в два раза выше порога украинской бедности. Кроме того, украинская бедность оказывается более традиционной, носящей на себе отпечаток невысокой экономической активности населения, его не выветрившихся патерналистских ожиданий.

Бедность становится фактором национальной безопасности украинского государства и общества. Это требует изменения отношения к ней. Она должна рассматриваться как серьезная опасность на пути реформ, как основной фактор торможения процессов реформирования. Она требует внимательного изучения и выработки способов предотвращения. Прежде всего, для этого необходимо:

· *Всестороннее и реалистическое изучение бедности* с позиций различных отраслей науки, построение её концепции. Общество плохо знает, что такое бедность и плохо её понимает. Бедность продолжает оставаться некоторой абстрактной категорией. Особой проблемой представляется анализ причин бедности.

· *Статистический и социологический*

мониторинг проблем бедности, выяснение векторов и тенденций её развития. Это необходимо для того, чтобы выявить социальные масштабы бедности, нарисовать её социологический портрет, т.е. показать её социальную стратификацию, а также выявить основные тенденции развития. Изучение проблем бедности наталкивается на серьезные проблемы: необъективности и неразвитости статистики бедности. Как справедливо отмечает С. Кларк, российская статистика в лучших советских традициях демонстрирует стабильное улучшение (4, 110), кроме того люди утаивают уровень своих доходов и стыдятся обсуждать проблемы бедности. Подобная оценка вполне справедлива и для украинской статистики бедности.

· *Перейти к систематическому прогнозированию перспектив развития как бедности в целом, так и по отдельным социальным группам*. При этом необходимо сразрабатывать как поисковые, так и нормативные прогнозы, а также краткосрочные и долгосрочные.

· *Построить модели бедности на уровне личности, социального института, региона и общества в целом*. Эти модели призваны уловить многоликость бедности, выступить инструментарным базисом для выработки целостной политики по отношению к бедности.

· *Выработать меры по экономическому оздоровлению общества*. Следует подчеркнуть, что все узко специальные меры борьбы с бедностью эффективны только тогда, когда осуществляются на фоне экономического подъема. При этом труд – лучший способ самозащиты трудоспособных, и экономическая политика призвана дать ему возможность реализоваться (14, с.109).

· *Сформировать комплекс согласованных мер по локализации бедности*, которые по примеру развитых стран, например США должны включать в себя развитие страхования и системы социальной защиты, помощь неполным семьям с детьми, престарелым и нетрудоспособным, поддержку продовольственными талонами и субсидирование медицинской помощи, развитие благотворительности. (2, с.104 - 105)

· *Разработать систему программ по борьбе с бедностью* (формы поселения, регионы, страна). Основной проблемой здесь является необходимость конструирования стратегических программ, а также различного рода согласованных подпрограмм, регулирующих отдельные проблемы бедности. Важно и то, чтобы все виды программ по всем проблемам украинского общества формировались бы на единой

методологічній основі і були погоджені один з одним і, особливо в аспекті бідності.

- **Сформувати економічну, політичну, соціальну, психологічну інформаційну і др. інфраструктуру боротьби з бідністю.** Речь іде про різних фондах, системі соціальної захисту і суспільних роботах, про політичних партіях і суспільних рухах, несущих знамя боротьби з бідністю, про центрах психологічного тренінгу, об інформаційно-аналітичній системі комп'ютерного урахування бідності.

- **Спроективати і впровадити технологію підвищення соціальної захищеності основних груп суспільства, підвищення їх спроможності адаптації до змінюваних умов.**

- **Сформувати “портфель” соціальних технологій профілактики бідності,** диференційований по рівням соціального управління, а також по соціальним групам.

- **Політичне визнання наявності бідності в суспільстві як об'єкта політико-уп-**

равленчеської діяльності. Дело в тому, що по відношенню до бідності залишається до сих пор соромлива позиція її непризнання як спеціального об'єкта соціального управління.

- **Зміна моральної позиції по відношенню до бідності, котра повинна носити диференційований характер і уникати узагальнюваності.**

Таким чином, проведений аналіз показує, що бідність в українському суспільстві представляється достатньо складним і мало досліджуваним явищем. Вона стала суттєвим фактором суспільства, котрий уже сьогодні звужує можливості реформ, ставить під загрозу національну безпеку держави. Вона не зникне сама по собі. Вона надовго поселилася в українському домі. Вона ще не відчуває себе в ньому впевненою господинею. І основна місія учених і політиків заключається в тому, щоб зупинити її експансію, виробити шляхи оздоровлення суспільства, досягнення їм благополуччя.

Література :

1. Бідність перехідного періоду? Короткий зміст. Перегляд тенденцій в області розвитку людського потенціалу і бідності. - Нью-Йорк: Регіональне Бюро по країнам Європи і СНГ, 1988. - 12 с.
2. Белова В.Л. Введення в макроекономіку. Розподіл доходів: нерівність і бідність // Соціально-політичний журнал -№2, 1998. - с.94 - 107.
3. Волчкова Л.Т., Мініна В.Н. Стратегії соціологічного дослідження бідності // Соціс. - № 12. - 1999. - с.49 -56.
4. Кларк С. Бідність в Росії // ЕКО № 10 1998. - с.105-118.
5. Кравченко А.П. Основи соціології: Учебне посібник для студентів середніх спеціальних навчальних закладів. - Екатеринбург: Делова книга, М.: Логос, 1998. - 384 с.
6. Лібанова Е. Проблеми майнового розшарування населення України (аналіз, прогноз і можливі шляхи вирішення // Україна: аспекти праці. - №1. - 1999. - с. 24 - 30.
7. Мандибур В. Тінюва складова життєвого рівня населення України // Україна: аспекти праці. -№5. -1999. -с. 32 - 38.
8. Програма дій адаптована на Міжнародній Конференції з питань Народонаселення та Розвитку Каїр, 5-7 Вересня 1994 р. - К.:1997.-178 с.
9. Селзер Н. Соціологія: пер. з англ. - М.: Фенікс, 1994.-688 с.
10. Соколик М. Оцінка бідності в Україні в 1995 - 1996 гг. // Економіка України. - № 1 -1998.-с.64 -73.
11. Ринок праці і соціальна політика в Центральній і східній Європі. Перехідний період і подальше розвиток. - М.: ІКЦ “ДИС”. - 495 с.
12. Сорокін П.А. Людина. Цивілізація. Суспільство. / Общ. Ред., сост. і предисл. А.Ю. Согомонов: Пер. з англ. - М.: Політиздат, 1992.- 543 с.
13. Соціальні реформи в країнах з перехідною економікою. Проблеми і досвід. - М.: ІКЦ “ДИС”. - 221 с.
14. Ткаченко А. Бідність як соціальний феномен // Влада. -№ 9 -199 -с. 35 -43.

**НАРИЖНЫЙ Д.Ю.
НОВАЯ ПАРАДИГМА СОЦИАЛЬНОГО
ПОЗНАНИЯ**

В XX веке для многих исследователей стало очевидно, что политические и технологические революции, ознаменовавшие становление новой социальной организации, системы общественных связей привели к образованию общества принципиально нового типа. Постимпериалистическое и постколониальное устройство направило в новое русло энергию социальной интеграции, формируя единые мировые рынки, транснациональное производство, сближая жизненные и бытовые стандарты людей разных наций, осуществляя с помощью средств массовых коммуникаций более открытый информационный обмен. Общество стало терять свои национально-государственные очертания и превращаться в глобальную цивилизацию, мир как реальный новый объект.

Нарастающий темп социальных трансформаций, ускорение процессов видоизменения структуры современного общества, образование в нем новых подсистем, требуют совершенно нового подхода к изучению социальных процессов. Введение Томасом Куном в научный обиход понятия «парадигмы», стало не только одним из шагов по направлению определения характера научного познания и закономерностей его развития, но и попыткой связать, привести в соответствие развитие науки с генезисом социума. Однако, позднее употребление термина «парадигмы» вышло далеко за пределы «обобщенных представлений исследователей о характере каких-либо процессов». Понимание парадигмы стало значительно более широким: оно распространилось на все сферы жизни общества, предопределило характер понимания исторического развития, как процесса кардинальной трансформации старых и зарождения и становление новых представлений о человеке вообще, культуре, науке, искусстве, познании, обществе и т.д.

Кроме того, понимание процесса научного познания как смены научных парадигм дополнилось представлением о мультипарадигмальности или концепции множественности параллельно существующих в различных областях знания парадигм. В области социального познания долгое время доминировала парадигма линейного развития общества с её моноплоскостным представлением о характере социальных процессов и попытками найти ключевые, основополагающие факторы эволюции социума. Однако сущность современного общества оказалась непознаваемой в пределах этой парадигмы. Причина этого в том, что стационарность общества, стабильность процессов его развития на сегодняшний день становятся такой же редкостью, какой раньше были революции (ментальные, экономические, политические или научные). Модель нестабильного, нестационарного, неупорядоченного, строго не детерминированного в своем развитии общества стала реальностью, и именно это, в первую очередь, потребовало изменения подходов к его анализу. Опираясь на это положение, становится возможным сделать вывод о существовании «внешнего» или «социального» фактора зарождения новой парадигмы социального познания, которая была бы спо-

*Нарижний Даниил
Юрьевич — главный
специалист
информационно-
аналитического отдела
Днепропетровского
филиала Украинской
Академии
государственного
управления при
Президенте Украины*

собна виробувати концепції, інструменти і способи соціального пізнання, адекватні моделі сучасного суспільства.

Наука, як явище історичне, проходить в своєму розвитку ряд етапів. Згідно загальноприйнятої періодизації ці етапи такі: класичний (XVII-XIX вв.), некласичний (перша половина XX століття) і постнекласичний, або сучасний (друга половина XX століття). Опустив особливості розвитку двох перших етапів, зупинимось на процесах трансформації, що відбуваються в сучасній науці і в соціальному пізнанні в цілому. В якості таких можна назвати широке поширення ідей і методів синергетики — теорії самоорганізації і розвитку складних систем будь-якої природи і зміцнення парадигми цілостності, тобто усвідомлення необхідності глобального і всебічного погляду на світ.

В цій зв'язі в постнекласичній науці стали особливо популярні такі поняття як нелінійність, неопределенність, дисипативні структури, флуктуація, необоротність, бифуркація і т.п. Синергетика демонструє, що сучасна наука має справу з комплексом складноорганізованих систем різних рівнів організації, зв'язь між якими здійснюється через хаос. Кожна така система представляє як «еволюційне ціле». Синергетика дає нове уявлення про композиції, змінюючи його в напрямку суперпозиції, побудови складних розвиваючихся систем з простих. Вона утверджує, що об'єднання структур не зводиться до простого арифметичного складання їх складових, а має місце перекриття областей їх локалізації: ціле вже не рівно сумі частей, воно не більше і не менше сумми складових, а несе в собі якісно інший характер.

Один з основоположників синергетики Г.Хакен (пропонував і сам цей термін), поставив питання про загальність методологічних підходів до дослідження систем самого різного роду, як природних, так і соціальних, вивчаючи спонтанне формування структур, якісні зміни на макроскопічному рівні, емерджентне виникнення нових якостей, процеси самоорганізації в відкритих системах. Відмінність синергетичного погляду від традиційного наукового, по думці Хакена, полягає в переході від вивчення простих систем до складних, від закритих до відкритих, від уявлень про лінійність процесів розвитку до нелінійності, від їх розгляду поблизу точки рівноваги до делокалізації і нестабільності. Згідно його думки, в сучасній науці, що ґрунтується на положеннях синергетики, відбувається трансформація уявлень про системи як таких: системи стають нестійкими, їх поведінка стає малопредсказуваною, а основними напрямками дослідження

систем стають вивчення характеру їх стійкості і поведінки відносно точок рівноваги.

Важке методологічне значення в синергетиці мають наступні ключові ідеї, серед яких слід згадати:

а) Еволюційність, або уявлення про реальному світі, суттєвою характеристикою якого є історичний характер процесів розвитку і можливість вирішального впливу малих подій і дій на загальне перебіг подій.

б) Уявлення про множинність шляхів розвитку для цілих складноорганізованих систем (поліваріантність, альтернативність), не виключаюче, однак, можливості їх суворої кількісної заданості, а так само вибору найбільш оптимальних з них.

в) Неможливість нав'язати складноорганізованим системам шлях розвитку. Відповідно, здатність керувати ними тільки за допомогою впливу їх власними тенденціями завдяки використанню так званого «принципу кормчого». Реалізація цього принципу в управлінні вирішує проблему «самоуправляемого розвитку», оскільки людський розум ще далеко від здатності керувати світовим еволюційним процесом, який, однак, можливо зрозуміти і організувати систему впливів на природу і соціальні процеси таким чином, щоб досягти бажаних результатів в тенденціях його розвитку.

г) Предвизначеність або преддетермінованість розгортання процесу розвитку складноорганізованих саморозвиваючихся систем в точках розгалуження (бифуркації), зв'язана з вибором шляху розвитку.

д) Формування дисипативних структур, зв'язане з реакцією взаємодії системи з зовнішнім світом, з зануренням її в нестійке стан і становленням нових динамічних станів системи.

е) Поняття про флуктуації: «Вблизи точок бифуркації в системах спостерігаються значущі флуктуації. Такі системи як би «коливаються» перед вибором одного з декількох шляхів еволюції... Неблизька флуктуація може послужити початком еволюції в абсолютно новому напрямку, яке змінить все поведінку макроскопічної системи» [1].

ж) Уявлення про нестійкості і необоротності як про джерело порядку на всіх рівнях самоорганізації, породжуюче «порядок з хаосу», нове єдинство.

з) Розуміння хаосу як джерела створюючого початку, конструктивного механізму еволюції.

и) Уявлення про стохастичному (випадковому, ймовірністному) характері будь-яких природних, а тем

более социальных процессов, протекающих в условиях той или иной степени неопределенности. Поэтому, «если квантовая механика установила дуализм волновых и корпускулярных свойств микрообъектов, то нелинейная динамика открыла дуализм детерминированного и стохастического. Сложные структурные образования в природе являются одновременно и детерминированными, и стохастическими» [2].

ж) Отсутствие зависимости настоящего, а, следовательно, и будущего в точках бифуркации от прошлого, поскольку будущее состояние системы как бы организует, формирует наличное ее состояние.

к) Принципиальная непредсказуемость эволюции, соответственно необратимость времени.

л) Ускорение процессов развития и снижение уровня их стабильности по мере усложнения организации систем.

м) Возможность влияния действий каждого отдельного человека на макросоциальные процессы в любых состояниях неустойчивой социальной среды.

н) Представление о возможности управления эволюцией, ускорения или замедления, минования ее зигзагов, при наличии знания о тенденции развития и самоорганизации системы.

С одной стороны, одним из проявлений парадигмы целостности является представление о единстве и целостности общества, биосферы, ноосферы, мироздания и т.п. Но человек находится не вне наблюдаемого объекта, а внутри него. Он всегда лишь часть, познающая целое. С другой стороны, для конца XX века становится характерной закономерность, состоящая в объединении естественных наук, в усиливающемся сближении естественных и гуманитарных наук, науки и искусства. Естественное долгое время ориентировалось на постижение «природы самой по себе», а гуманитарные науки на постижение человека, человеческого духа, культуры. Для них приоритетное значение приобрело раскрытие смысла, не столько его объяснение, сколько понимание связи социального знания с ценностно-целевыми структурами.

Идеи и принципы, получившие развитие в синергетике все шире находят воплощение в гуманитарных науках. Однако имеет место и обратный процесс, в соответствии с которым освоение наукой «человеко-размерных» систем стирает прежние непреодолимые границы между методологией естествознания и социального познания. В связи с этим наблюдается тенденция к конвергенции научно-технической и гуманитарно-художественной культур, науки и искусства. Причем именно человек становится центром этого процесса.

В сфере социального познания согласно общему руслу развития науки так же происходят значительные изменения. Остановившаяся на сущности социально-

го познания, следует сказать, что в широком смысле предметом социального познания выступает сфера человеческой жизнедеятельности в самых разнообразных формах ее проявления. Эта сфера объединяет объективное — социальные законы и субъективное — индивидуальные интересы, цели, намерения и т.п. В этом понимании гуманитарное знание выступает знанием об экзистенциальных ценностях, образует целостный континуум субъективной реальности, составляющий достояние и внутреннее богатство индивида, воспроизводящего, творящего, сохраняющего и распространяющего культурные ценности.

Социальное познание ориентировано на постижение развития общественных явлений, на выявление закономерностей, причин и источников этого развития. Главным для него выступает динамика социальных явлений и поэтому особую значимость в социальном познании приобретает принцип историзма, или рассмотрения явлений как процессов, в их возникновении, развитии и преобразовании. Особая роль принципа историзма для познания социальных явлений обусловлена тем, что «общество почти лишено стационарных состояний», так и тем, что «происходящие в обществе процессы развития, благодаря присущей им стохастике и непрерывной череде бифуркаций, приобретают необратимый, малопредсказуемый и все более разнообразный характер» [3].

Характеризуя общие закономерности развития систем (социальных в том числе), И. Пригожин и И. С. Стенгерс пишут: «траектория, по которой эволюционирует система при изменении управляющего параметра, характеризуется чередованием устойчивых областей вблизи точек бифуркации, где перед системой открывается возможность выбора одного или нескольких вариантов будущего» [4]. Содержательно бифуркация представляет собой скачкообразное переустройство системы, изменение ее структуры благодаря изменению определенных параметров. В точке бифуркации невозможно предсказать дальнейшее направление развития системы, даже если известны изменения ее параметров. Спонтанный выбор нового состояния системы характеризуется принципиальной неопределенностью и подобная спонтанная структуризация характерна для всех социальных систем.

Для социального познания характерен акцент на выявление единичного, индивидуального, уникального на основе общего, закономерного. В гуманитарной сфере, как и в природе, существуют некоторые объективные законы, выявление которых является важнейшей задачей социального познания. Однако это «неточные», «расплывчатые» законы, которые достаточно сложно извлечь из предмета социального познания ввиду его исключительной сложности (внутренний мир человека, его духовная среда и т.п.). С

другой стороны, уникальность социально-исторических явлений не «отменяет» необходимости определения общего, закономерного в этой сфере, так как всякое единичное в той или иной мере является проявлением общего, а всякое уникальное включает элемент универсального. В чистом виде, само по себе уникальное не существует, всегда развиваясь в определенной системе взаимодействий.

Гуманитарный материал, являясь объектом социального познания, предельно индивидуализирован, поэтому достаточно слабо поддается структурированию и типологизации, формулированию в терминах «точного языка» науки, унификации и категоризации.

Важно то, что познающий субъект, человек постоянно включен в предмет социального познания. Поэтому оно не ограничивается областью субъект-объектных отношений, но и переходит в область субъект-субъектных, выступающих в сфере межличностного общения, коммуникационной сфере и т.п. Главной задачей этой формы познания становится стремление к пониманию чужого «Я» не в качестве некоего объекта, но как субъекта, как субъективно-деятельное начало.

Включение субъекта в предмет социального познания придает этому предмету исключительную сложность «культурно-значимой индивидуальной действительности» (М. Вебер). Необходимость учета постоянного включения субъекта во все объекты социального характера обусловлена также следующим важным обстоятельством, выявленным синергетикой: «В особых состояниях неустойчивости социальной среды действия каждого отдельного человека могут влиять на макросоциальные процессы. Отсюда вытекает необходимость осознания каждым отдельным человеком огромного груза ответственности за судьбу всей социальной системы, всего общества» [5]. Это обстоятельство по-новому освещает вопрос о роли личности в истории, развенчивая миф о недостаточности усилий одного человека для изменения исторического хода событий.

Роль субъекта в социальном познании является особенно важной еще и потому, что развитие познания имеет своим внутренним условием личностную самореализацию индивидов. Оно развивается на уровне совершенствования познавательных способностей индивида, благодаря которому осуществляется непосредственный личностный вклад индивидуального субъекта во всеобщий процесс познания.

Социально-гуманитарное познание — это всегда ценностно-смысловое освоение и воспроизведение человеческого бытия. В социально-гуманитарном познании вещи рассматриваются не просто в пространственно-временных параметрах, а как носители смысла, носители вне — и сверх-предельных значений, как знак, символ человеческих проявлений. А это значит,

что сознание в сфере гуманитарного знания апеллирует не к природной сущности вещи, а к ее смыслу, ибо здесь «... мир задан человеку не вещно-натуралистически, а духовно-смысловым образом как ценностная сущность, подлежащая пониманию и истолкованию» [6].

В связи с этим ряд авторов отличают предмет гуманитарного знания («мир человека») от его объекта. Последний и толкуется как смысл, «смысловая реальность», которая разворачивается при контакте с соответствующими фрагментами объективной реальности. Отсюда следует, что «... объект социального знания образует не пространство эмпирически-фактуальных данностей, а пространство человеческих значений, ценностей, смыслов, возникающих при усвоении и освоении культуры» [7]. Социальное познание осуществляется в постоянной связи с ценностями, мировоззренческими и смысложизненными компонентами.

Важное место в социальном познании занимает процедура понимания. Процесс понимания органически связан с процессом познания человеком окружающего мира, однако не сводится целиком и полностью только к познавательной деятельности человека. Процесс понимания чаще всего связывается с осмыслением, т.е. выявлением того, что имеет для человека какой-либо смысл.

Современные герменевтические поиски сущности понимания направлены в двух направлениях: во-первых, в направлении постижения механизмов смыслообразования и, во-вторых, в направлении приобщения к смыслам человеческой деятельности. Понимание как раз и связано с погружением в «мир смыслов» другого человека, постижением и истолкованием его внутреннего мира, мыслей, переживаний. Понимание собственно и есть поиск смысла, поскольку постичь можно только то, что имеет смысл. Таким образом, понимание является постижением смысла того или иного явления, его места в мире, его функций в системе целого, оно не сводится к объяснению, то есть подведению изучаемого явления под взаимосвязь закона и причины. В социальном познании невозможно отвлечься от конкретных личностей, их деятельности, мыслей, чувств и желаний. Вместе с тем понимание нельзя противопоставлять объяснению, а тем более отрывать друг от друга эти исследовательские процедуры, которые, взаимодополняя друг друга, действуют в любой области человеческого познания. Следует отметить, что в социальном познании предпочтение отдается понимающим методикам, и это обусловлено, в первую очередь, его собственной спецификой.

Социально-гуманитарное познание отличается сложным и весьма опосредованным характером взаимодействия субъекта и объекта познания. В нем про-

исходит своеобразное «отражение отражения», т.е. здесь имеют место мысли о мыслях, переживания переживаний, слова о словах, тексты о текстах. В частности, понимающие процедуры всегда связаны со специализированным изучением текстов, поэтому они являются методологически необходимыми, а не просто психологически желаемыми, и оказываются важнейшим признаком, указывающим на специфику гуманитарного знания.

Важнейшая роль, которую в гуманитарном познании, имеет работа с текстами самых разнообразных видов и происхождений, дает основание говорить о его «текстовой природе». В частности, В.Г. Кузнецов, считая гуманитарное познание специфической формой отражения действительности, отмечает, что его объектами могут быть общество и его история, естественный язык, литература, искусство и другие творения человеческого духа, выраженные посредством текстов. Последние — непосредственный предмет гуманитарного знания. «Текстом называется любая знаковая система, которая способна быть (или в действительности есть) носителем смысловой информации и имеет языковую природу. С этой точки зрения любой предмет, являющийся творением человеческого духа и имеющий знаковую природу, может быть возможным или является действительным текстом» [8].

Важная методологическая проблема социально-гуманитарного познания состоит в том, чтобы, понимая текст как «материализованное выражение духовной культуры», опредметить субъективные смыслы, объективированные в текстах. Любой текст — источник множества его пониманий и толкований, причем авторское понимание текста далеко не единственное. Как отмечал в этой связи французский структуралист Р.Барт, произведение содержит в себе одновременно несколько смыслов. Именно в этом состоит его символичность: символ это не образ, а сама множественность смыслов. И, таким образом, познание социокультурной реальности прежде всего предполагает воспроизведение мира человеческих значений и смыслов.

Вследствие текстовой природы социального познания особое место в гуманитарных науках занимает семиотическая проблематика. Семиотика (греч. — знак, признак) — наука, исследующая свойства знаков и знаковых систем. Под знаком следует понимать материальный предмет, явление или событие, выступающее в качестве представителя иного предмета, свойства или отношения и выполняющее функции приобретения, хранения или переработки информации, знания.

В качестве знаковых систем можно рассматривать «языки» изобразительного искусства, театра, кино и музыки, а так же любые сложные системы управле-

ния, анализируемые с позиций кибернетики и информатики, живые организмы и отдельные их подсистемы, производственные и социальные объединения и общество в целом.

Знак отражается в сознании человека в виде значения или символа. Мир культуры — это мир символических форм, а не мир «фикций» (А.Белый). Символ (греч. — знак, опознавательная примета) в науке предполагает то же значение, что и знак, а в искусстве — характеристику художественного образа с точки зрения его осмысленности, выражения некой художественной идеи. Символ — это идеальное содержание материальных вещей и процессов, представленное в виде знака или образа. Сущность символа не поддается однозначному определению в рамках формальной логики и представляет собой многозначную систему, рассчитанную на активную деятельность воспринимающего субъекта. Поэтому необходимо иметь в виду, что социокультурные явления нельзя полностью формализовать, полностью ввести в строгие рамки формальных знаковых систем. В этом смысле символ богаче и глубже формального знака, так как допускает многосмысленность, размытость, открытость, неопределенность и неоднозначность.

Ключевая роль «синергетического» мышления в социальном познании заключается в том, что, «если прогресс естественных наук определяется в основном совершенствованием техники наблюдения, то успехи социального исследования в такой же степени зависят от совершенствования логики абстрактного мышления» [9]. К тому же в историческом исследовании эксперимент фактически невозможен, а объекты познания и исследования разделены во времени и принципиально различны по качеству.

Социальное познание ориентировано преимущественно на качественную сторону изучаемой действительности. Социальные процессы и явления исследуются главным образом со стороны качества и единичного, а не количества и всеобщего. «Человеческая реальность» как предмет социального познания в силу своего исключительно своеобразного характера делает использование математического аппарата весьма затруднительным. Особенно «мешают» внедрению математических методов в эту сферу индивидуализированность и уникальность социальных объектов, постоянное присутствие субъективных, часто иррациональных факторов, обилие случайных отношений, не поддающихся контролю, трудность их локализации, диалогичность понимания, полифоничность и незавершенность смыслов, их постоянное переосмысление и т.п.

Применение количественных методов в гуманитарных науках, тем не менее, становится все более широким и эффективным. В одних из них, таких как экономика и социология, они уже внедрились прочно

и основательно, в другие, такие как история, искусствоведение и др., они только осторожно входят.

Для социального познания характерно особое сочетание эмпирического и теоретического компонентов. Возможности эмпирических методов в социальном познании, хотя и ограничены, но применяются во все более возрастающем масштабе. Это всевозможные опросы, анкетирование, тестирование, модельный эксперимент, нацеленные, прежде всего не на выявление чисто объективных свойств рассматриваемых явлений, а на изучение их в «человеческом преломлении», на выявление их человеческих характеристик, целостных, смысловых и иных экзистенциальных связей человека с миром. Очень велико в этом понимании значение методов вживания, сопереживания, понимающих методик и т.п.

Ключевой особенностью социального познания является отсутствие общепризнанной ее парадигмы. Наиболее четко эту особенность выразил выдающийся логик и философ современности Г. Х. фон Вригт. По его мнению «В социологии не существует **всеобщих** признанных парадигм, и это та особенность, которая отличает ее от естествознания... Следовательно, есть основания говорить о существовании параллельных типов социологии. Они отличаются не столько в том, что придерживаются противоречащих друг другу понимания фактов, сколько в принимаемых парадигмах, в рамках которых дается описание и объяснение фактов» [10].

Современная социология постмодерна совершенно особым образом решает проблему границ социального познания посредством допущения множества интерпретаций социального факта. Превращения этого множества в собственно эвристический механизм или инструмент познания иначе формулирует и цели социологии как науки:

* Давать множество объяснений, и многообразных, объяснений состоянию и развитию «объекта»;

* Синтезировать новые интерпретации и способы познания на основе раскрепощенного владения элементами всей предыдущей социологической

культуры;

* Качественно (творчески содержательно и инструментально мастерски) соответствовать все усложняющейся системе связей, которую мы именуем «современное общество» [11].

Отказ от традиционных жестких универсальных схем в социальном познании и признание принципиальной невозможности их построения ставит перед ним совершенно особую задачу: поиск «новых смыслов» культуры, постижение ее «языка» и осознание ее «символизма». Подобный постмодернистский дискурс, представляя собой многообразие способов постижения современного общества, становится одним из ключей к пониманию современных социальных процессов, происходящих в обществе совершенно нового — информационного типа.

Отсутствие общепризнанных парадигм означает неизбежность некоего «теоретического анархизма» в гуманитарных науках, ибо здесь не существует «единственно истинной теории». Поэтому множественность конкурирующих между собой концептуально-теоретических схем социальной реальности и возможность свободного выбора между любой из них является нормой, а не аномалией.

Процесс изменения и смены парадигм, наиболее заметным становится в эпоху зарождения общества постмодернистского типа. Современное информационное общество, развитие которого происходит в соответствии с принципами раскрываемыми синергетикой, порождает в социальном познании принципиально новые схемы и подходы, без которых может быть познана только «форма», а не «сущность» феноменов.

Новая парадигма социального познания все более напоминает мозаику множества научных интерпретаций, субъективных концепций и авторских взглядов, складывающихся в единую всеобщую картину. И хотя на первый взгляд может показаться, что это объединение является хаосом персональных изложений, а на самом деле это тот принцип становления «порядка из хаоса», на основании которого происходит развитие современного общества.

1. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. С. 140.
2. Сложные системы и нелинейная динамика в природе и обществе. // Вопросы философии. 1998. №4. С. 139.
3. Моисеев Н. Естественнаучное знание и гуманитарное мышление. // Общественные науки и современность. 1993. №2. С.71.
4. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. С. 227-228.
5. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным // Вопросы философии. 1992. №12. С. 5.
6. Ильин В.В. Теория познания. Введение. Общие проблемы. М., 1993. С. 80-81.
7. Ильин В.В. Теория познания. Введение. Общие проблемы. М., 1993. С. 81.
8. Кузнецов В.Г. Герменевтика и гуманитарное познание. М., 1991. С. 128.
9. Коршунов А.М., Мантатов В.В. Диалектика социального познания. М., 1988. С. 63.
10. Вригт Г. Х. фон. Логико-философские исследования. М., 1986. С. 238-239.
11. Волков Ю.Г., Мостовая И.В. Социология. М., 1998. С. 61.

ШУСТ Н.Б. ІННОВАЦІЯ ЯК ВИД ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Інноваційна діяльність є єдністю взаємопов'язаних сторін — її процесу та результату. Суттєвою стороною цієї єдності, що визначає якісну особливість цієї системи, є сам процес цієї діяльності.

Іншими словами, це — духовно-практична діяльність людей, і, отже, закони її розвитку, функціонування виступають у вигляді принципів та правил діяльності.

Сьогодні, коли людина починає виходити за межі власне матеріального виробництва в результаті науково-технічної та інформаційної революції, і коли починають складатися нові системи життєвих цінностей і взаємовідносин між людьми, дуже актуальним є питання про те, який тип активності приходить на зміну праці. Справа в тому, що зараз виникають явища, які не дозволяють задовольнятися загальноприйнятими теоретичними постулатами.

В сучасних умовах на перший план все більше виступає проблема творчої активності особистості. При цьому трактування терміну «творчість» виявляється дещо неоднозначним, і кожен автор вкладає в нього специфічний зміст. На прикладі досліджень вітчизняних учених можна виділити декілька визначень творчості, деякі з них зустрічаються і в західній літературі.

Відомий дослідник теорії творчості П. К. Енгельмейер порівнював творчу діяльність людини з дією магнітного поля на металеві стружки. «Змішайте на тарілочки стружки залізні і мідні, — писав він. — Ті та інші будуть байдуже лежати віки вічні. Візьміть тепер магніт і піднесіть його до тарілочки знизу. Тоді залізні стружки отримають спорідненість одне з одним, почнуть шукати одне одного і з'єднаються в найнезвичайніші гірлянди і складні узорі. Чи не наводить цей приклад на думку, що в душі творчої людини виникає такий потенціал («поле»), завдяки якому з'єднуються думки». І тут інтуїтивно помічено і в образній формі описано ті обставини, що творчий потенціал людини не є проста сукупність самих по собі його наявних властивостей. Але Енгельмейер дуже розширено тлумачить людську творчість. Вона, за його уявленням, складає одну з фаз розвитку ніде і ніколи неперервного життя.

Якщо Енгельмейер трактує творчий потенціал людини розширено, то французький психолог Полан, навпаки, його надзвичайно звужує і по суті зводить до волі, її напруженості і міри розвитку. Розвинена і цілеспрямована воля, яка протиставляє себе автоматичній пристосованості і яка несе нові починання, і є, як думає Полан, дійсний творчий потенціал людської особистості.

Таким чином, в історії науки творчий потенціал людини в одних випадках трактується дуже широко і невизначено, а в інших — дуже вузько, зводиться до однієї з психологічних

*Шуст Наталія
Борисівна — докторант
Національного
педагогічного
інституту ім.
Драгоманова, кандидат
політичних наук*

властивостей особистості.

«В загальнофілософському плані поняття творчого потенціалу виражає фонд, сукупність можливостей реалізації нових напрямів діяльності, — вказує філософ Овчинніков В.Ф. — Стосовно до індивідуальної людини — це синтетична властивість особистості, яка характеризує міру її можливостей ставити і вирішувати нові завдання в галузі своєї діяльності, яка має суспільне значення». [5].

Одним з перших в науці цю проблему розробляв С.Л. Рубінштейн. Він стверджував, що творчість — це діяльність людини, яка пізнає нові матеріальні і духовні цінності, які володіють суспільною значимістю. Подібний підхід з тих пір найбільш часто зустрічається в нашій літературі.

У «Філософській енциклопедії», наприклад, творчість визначається як «діяльність, яка породжує дещо нове, якого ніколи раніше не було», наукова творчість — як «діяльність, направлена на виробництво нового знання, яке отримує соціальну апробацію і входить в систему науки» [14]. Цей підхід відтворений і в «Філософському енциклопедичному словнику» і в багатьох інших навчально-довідкових і наукових виданнях.

Існує точка зору, прихильники якої розглядають творчість як форму створення нового, безвідносно до матеріальної форми такого об'єкта — чи то продукт чи знання. Деякі автори, в тому числі і західні, відмічають, що результат творчості відрізняється від результату, скажімо, «нововведення» принциповим характером своєї новизни. Позиція, що розглядається, має багато відтінків, але все ж залишається неясним, чим саме визначається новизна результату і чи представляється він якісно новим для самого суб'єкта, що творить, для його безпосереднього оточення чи для всього людства. Чітке визначення меж творчого процесу залишається в такій ситуації досить складним. Деякі дослідники трактують творчість як процес, в якому отримує свою реалізацію внутрішній спонукаючий мотив діяльності. Дана точка зору передбачає, що його головним моментом є не стільки речовий результат, скільки вдосконалення людських здатностей, а основні відмінності творчості від праці спостерігаються в внутрішніх мотивах і структурі діяльності, але не в її результатах. Таке розуміння творчого процесу передбачає, що для його аналізу можуть застосовуватись лише суб'єктивні оцінки, в той же час як праця і її результати в більшості випадків оцінюються об'єктивним чином. Прихильники подібної позиції

вважають, що творчий процес мотивований надутилітарно, що суб'єктивний характер самореалізації людини є основним моментом визначення творчого характеру.

Як відмічає відомий дослідник Г. Батищев, «міжсуб'єктивність є ключ до креативності». Такий підхід здається менш протиречливим і більш конкретизованим, ніж попередні.

Існує розуміння творчості як світогляду, як «нестандартного відношення людини до дійсності», при чому в такому аспекті творчість частіше всього розглядається як пізнавальна творчість.

Творчістю називають форму трудової діяльності. Прибічники такого підходу вважають, що елемент творчості присутній в будь-якому трудовому процесі, який здійснюється людиною, а історичні форми творчості залежать перш за все від історичних форм праці. Більшість дослідників, притримуються відповідного визначення, схильні до більш чи менш категоричного отожднення творчості і праці, до «розтворення» творчості в праці. Подібна позиція, недивлячись на всю її вразливість, є на сьогоднішній день найбільш розповсюдженою серед філософів і соціологів.

В літературі з проблем творчості автори все частіше намагаються звернути увагу на протиречиві моменти в процесі творчості і тим самим описати його внутрішній динамізм. Наприклад, А.В. Брушлинський, досліджуючи психологію творчого процесу, відмічає, що такою в своїй цілісності є, з одного боку, вибіркоче відтворення результатів минулого досвіду, а з іншого — перетворення і розвиток результатів минулого досвіду в світі нових завдань і досягнень [1].

У відомому змісті творчість є формою (механізмом) діяльності зв'язку репродуктивного і продуктивного. Відси слідує, що творчий процес — єднання репродуктивних і продуктивних дій, яке призводить до новоутворення, до виходу за межі відомого, нормативного. Цей висновок, як нам вважається, не може викликати сумніву. В порядку аргументацій слід вказати і на його філософсько-онтологічну основу.

Роль інноватики в розвитку людини можна правильно зрозуміти, розглядаючи її як фактор регулювання (і розвитку) оптимального співвідношення між репродуктивними і продуктивними діями діями в процесі праці, виробничої діяльності. Такий підхід до проблеми — філософсько-соціологічний, так як в даному випадку вона береться в цілому і розглядається в родовому, загально-історичному плані. По суті, мова йде про принцип діяльного підходу до

аналізу проблеми творчого потенціалу людини і його включеності в інноваційну діяльність.

Індикатором початку процесу становлення творчої діяльності вважається кардинальна зміна шкали життєвих цінностей людини. Для найбільш розвинених країн це прослідковується з кінця 60-х років. При цьому вказані зрушення в системі мотивації діяльності знайшли відображення в теорії постіндустріального суспільства з самого її зародження. Вже до середини 60-х років можливість самореалізації в професійній діяльності виходить на першу позицію в шкалі цінностей типового американця, тоді як фактор величини заробітної плати відходить на п'яте місце. Дослідження, проведені на початку 70-х років, показали явне підсилення даної тенденції.

З цього періоду прискіпливе вивчення проблем творчої діяльності знаходиться в центрі уваги багатьох західних філософів і соціологів. На першому етапі, в 70-х — першій половині 80-х років, аналізувались перш за все окремі аспекти творчого самовираження особистості.

На новому рівні досліджень, починаючи з 80-х років, була спроба узагальнити раніше висказані теоретичні положення. К.Бецольд і його прибічники ввели поняття «експресивізм», яке було визначене ними слідчим чином: «Експресивізм включає в себе такі цінності, як творчість, автономність, відсутність контролю (autharity), постановку самовираженості в діяльності вище соціального статусу, пошук внутрішнього задоволення, голод по новому досвіду, стремління до узагальнення, участь в процесі прийняття рішень, жага пошуку, наближення до природи, самовдосконалення і внутрішній ріст». У вітчизняній літературі висловлювались подібні положення. Найбільш повно така точка зору відображена у висунутому на початку 60-х років ствердженні Г.Батищева, що «діяльність цілісної особистості — це діяльність, соціальна необхідність якої виявляється в її власному вільному творчому стремлінні і вже не може виступити як зовні продиктована відповідність». Сьогодні більшість західних авторів приводять аналогічні положення і відмічають суттєві зміни мотиваційної системи сучасної діяльності, констатують швидко протикаюче знищення, подолання праці як виду людської активності.

Таким чином, розуміння творчого процесу неоднозначне. На наш погляд, найбільш комплексною і найменш протирічною є точка зору, згідно якої творчість трактується як процес, в якому отримує свою реалізацію внутрішній мотив діяльності. В даному випадку творчість ото-

тожнюється з діяльністю, мотивованою надутилітарним чином, з такою активністю, яка для людини є самоціллю, а результат її виявляється не більш ніж побічним ефектом. Така діяльність виключно індивідуальна як за її мотивацією і засобами впровадження, так і за результатами. Поняття несе тут дуже важливе навантаження: творчість сприймається як феномен, що визначається перш за все не матеріальними умовами існування індивідів, як праця, а більш високим спонукаючим мотивом. Цей підхід зводиться до того, що відкрита Б.Поршневим передпрацева інстинктивна діяльність, праці і творчість представляють собою завершену тріаду. Творчість успадковує від праці свідомий характер діяльності, являючись таким чином, синтезом в діалектичній тріаді, й представляючи собою найбільш досконалий з відомих сьогодні типів людської діяльності.

В умовах поступового розширення сфери творчості і витіснення останнім праці, розглядаючого як дію заради добування певного матеріального результату, виникають два явища, які не можна ігнорувати при аналізі сучасної економіки.

По-перше, продукти, які є результатом творчої діяльності, залишаються, як правило, невідтвореними. Під невідтвореністю ми розуміємо не тільки те, що творчість художника чи композитора унікальна, але також і те, що продукт творчої активності здійснює на різних людей неоднакову дію. Крім того, творча діяльність на відміну від праці не визнає чіткої залежності між витратами і результатами. Створення нової теорії набагато більше залежить від оригінальності мислення теоретиків, ніж від кількості поставлених дослідів і використання наукових приборів. Через це навряд чи можна говорити про адекватність оцінки вартості результатів творчої діяльності.

По-друге, творчість, як би підштовхує саму себе, і маючи джерело саморозвитку всередині особливого, унікального індивіда, не вписується у звичну систему категорій, справедливу для «економічної людини» А.Сміта. Навіть вилучення частини продукту людської діяльності може не роздвигатися самим суб'єктом як експлуатація, якщо тільки даний продукт не виступав головною ціллю виробництва. Між тим, така ситуація виникає постійно, коли ми маємо справу з творчою активністю.

Інноватика — це завжди людська творчість, характеристика людської діяльності. Але це зовсім не означає, що творчість виступає як якась абстракція. Об'єктивність творчості не в

її існуванні зовні і незалежно від людини, а в її соціальному характері.

Будь-який вид творчості — це соціальна творчість, оскільки мова йде про громадську сутність останнього. Будь-які можливості шукати коріння творчості зовні системи громадських відношень в принципі ведуть до визнання зовнішнього джерела, і тому — зрозуміло чи ні — виявляються дорогою, яка веде при послідовному розгортанні теорії до ідеалізму і релігії.

Внаслідок цього, недостатньо співставляти особистість і творчість. Таке співставлення може носити абстрактний, пасивн-споглядний характер. Діалектичний підхід до пізнання, на рівні з багатьма іншими, включає в себе і вимагає конкретності істини. Ця конкретність в творчості задається громадськими відношеннями. Людина в системі громадських відношень виступає як представник соціальної групи, класу, нації, активно впливаючого на всю систему. Свою діяльність людина або закріплює, або відкидає дану систему громадських відношень, замінюючи її другою. Однак, зв'язок людини з системою громадських відношень сильно відрізняється від зв'язку людини з людиною, людини з другими людьми, так як вона не є прямою, а опосередковується соціальною структурою даної системи.

Між природою і людиною з'являються опосередковані ланки, дія яких збільшується по мірі розвитку людства. Таким чином, і творчість визначає не природа, а соціальна сутність, не предметна, а соціальна (чи соціально предметна) діяльність, не біологічні (індивідуально біологічні), а соціальні фактори розвитку.

Основу творчої діяльності особистості в системі громадських відношень складає матеріально-виробнича діяльність людей, виступаюча одночасно і як початковий момент, і як процес, і як результат відновлення діяльності.

Неохідно відмітити, що «творча діяльність — це соціально сильна характеристика діяльності, яка різко може призвести до складних, протиречливих, достатньо парадоксальних результатів. Сила творчості в сучасних умовах багатократно збільшується процесом модернізації людства. Через це форма творчості нерозривно зв'язана в наш час з проблемою відповідальності людини за свою діяльність.

Одним із важливих напрямків дослідження проблем інноватики є інноваційна підприємність. Вчені стокгольмської школи економіки запропонували в 1981 році модель інноваційного процесу: від виникнення ідеї до

її реалізації на ринку. Спираючись на дану модель, вони дають також визначення: «Предприиматели — это люди, которые используют идеи других людей, когда видят возможности их применения».

Одним із видів інноваційної діяльності людини по розробці нових технічних об'єктів, комплексів, виробів являється його науково-технічна діяльність.

Науково-технічна діяльність направлена на розвиток багатопланових науково-технічних проблем, забезпечення функціонування науки, техніки і виробництва, розробка комплексів взаємопов'язаних, взаємодоповнюючих соціальних, економічних, технічних параметрів нововведень, які можуть забезпечити дійсний гуманізм науково-технічного прогресу.

Науково-технічна діяльність людини служить інтегруючим фактором системи «наука-техніка-виробництво», яка об'єднує і відображає не тільки техніко-економічні вимоги, але й соціальні, гуманістичні цінності нової техніки і технології. Особливо в процесі науково-технічної діяльності людини закладаються соціальні параметри функціонування нової техніки і технології, технічних об'єктів, комплексів, виробів, які грають важливу роль в утворенні умов життєдіяльності людей. Гуманістичні вимоги соціальних критеріїв науково-технічного прогресу повинні бути внутрішнім принципом розвитку науково-технічної діяльності.

Було б помилково представити науково-технічну діяльність як гомогенний процес. Даний вид діяльності має свою структуру і зміст. Традиційно прийнято вважати, що у зміст науково-технічної діяльності входять відносно самостійні напрямки, такі як фундаментальні і прикладні дослідження, дослідно-конструкторські роботи і, накінець, серійне виробництво і експлуатація, які в цілому, знаходять своє вираження в системі «наука-техніка-виробництво».

В даній системі прослідковуються інтеграційні процеси взаємодії і взаємозалежності, де соціальні критерії нової техніки і технології знаходять своє вираження в конкретних видах технічних об'єктів, комплексів, виробів в процесі їх утворення і впровадження у виробництво.

Благоустрій країни вимірюється не тільки ресурсами, національним прибутком, курсом валюти на світовому ринку. Інтелектуальний потенціал — це поки що важко врахований, але все ж таки більш цінний фактор економічного і соціального прогресу. Винаходи, знахідки, передовий досвід балатується зараз на рівні, а то й і

вище, ніж нафта, руда і інші природні ресурси. Доводиться сьогодні засвоювати урок, що орієнтація на минулі, навіть і більші, джерела прибутків є неперспективною. Останні десятиліття нагадували людству, як ненадійне збагачення за рахунок природних ресурсів, яким би воно не здавалось в конкуренції з новизною.

Подібно фабрикам і заводам, виробленій продукції, продовольчим запасам і т.д., весь масив створеної перспективної новизни повинен бути поставлений на державний облік в якості матеріального носія інтенсифікації виробництва. Уміло розпорядитись цим багатством, знати, що ми маємо і що не використовуємо — потреба нашого часу. Необхідно вводити підготовку відповідних спеціалістів у вузах, інститутах підвищення кваліфікації, розширити тематику наукових робіт по проблемах активізації нововведень, прискорити встановлення нової спеціальності.

Таким чином, інноваційна діяльність, за своєю суттю — це особливого типу творча діяльність, що об'єднує в єдиний процес всю сукупність різнотипних операцій і дій, направлених на отримання і реалізацію нових знань, технологій систем управління, а також способів реалізації сутнісних сил людини. Відносно до нашого дослідження необхідно відмітити таку її особливість, як взаємозв'язки двох її сторін: пізнавальної, гносеологічної — отримання нових знань про природу, людину, суспільство і перетворювальної (соціальної) — розширення людиною своїх можливостей перетворення природи, суспільства, самого себе. Єдність гносеологічної і соціальної природи інноваційної діяльності проявляються у взаємопроникненні, взаємодії соціокультурних і внутрішньонаукових факторів. Особливо це у вирішальній ступені визначає своєрідність формування особистості в процесі інноваційної діяльності.

Список літератури

1. Брушинский А.В. Психология мышления и кибернетика. — М., 1970. С. 83-84.
2. Жуганов А.В. Творческая активность личности: содержание, пути формирования и реализации. — Свердловск: УГУ, 1996. — 94 с.
3. Нильс Бор. Жизнь и творчество. — М.: Наука, 1967. — 344 с.
4. Инновационный процесс в странах развитого капитализма (методы, формы, механизмы). — М.: МГУ, 1991. — 143 с.
5. Никифоров А.А. Деятельность, поведение, творчество // Деятельность: теории, методология, проблемы. — М.: Политиздат, 1990. — 368 с.
6. Овчинников В.Ф. Научно-технический прогресс и развитие творческого потенциала работника производства. — Л.: ЛГУ, 1974. С. 6.
7. Пазенок В.С. Соціальна культура і соціальна творчість. — К.: Т-во «Знання», 1990. — 41 с.
8. Пригожин А.И. Нововведения: стимулы и препятствия (социальные проблемы инноватики). — М.: ИПЛ, 1989. — 271 с.
9. Санто Б. Инновация как средство экономического развития: Пер. с вен. — М.: Прогресс, 1990. — 296 с.
10. Соціальна творчість мас / М.О.Тарнюк, О.О.Лисенко, Н.І.Мельникова та ін.; Редкол.: М.О.Тарнюк та інші /. — К.: Політвидав України, 1981. — 167 с.
11. Творчество и созидательное познание / Сб. статей. Под ред. А.М.Коршунова, С.С.Гольдентрихта. — М.: МГУ, 1982. — 256 с.
12. Уотермен Р. Фактор обновления. — М.: Прогресс, 1988. — 363 с.
13. Энгельмейер П.К. Теория творчества. Спб. 1910. С. 16.
14. Філософська енциклопедія: в 5 т. — М., 1970, т.5. С. 185.

НИКОЛЕНКО В.В.
СОЦИАЛЬНЫЙ КОНСЕНСУС :
ТЕОРЕТИКО —
МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ
ОПЕРАЦИОНАЛИЗАЦИИ ПОНЯТИЯ

Современные социальные процессы и отношения общественной жизнедеятельности ставят проблему создания единого блока сил, ориентированных на перемены глобального характера. Речь идет о создании определенной целостности социальных отношений, призванных обеспечить новое для нас направление общественных изменений — к гражданскому обществу и правовому государству. Движение в этом направлении невозможно без консенсуса между противостоящими политическими, социальными, национальными силами относительно основных ценностей. Без такого согласия и обеспечения благодаря ему социальной стабильности не может быть и речи об успешном осуществлении радикальных структурных реформ.

Необходимость социального консенсуса на современном этапе трансформации нашего общества очевидна. Для подтверждения актуальности данного социального феномена необходимо отметить следующее.

Анализируя законодательные документы, относящиеся к социальной сфере общественной жизнедеятельности, создается впечатление, что они разработаны не в государстве которое страдает от глубокого системного кризиса, а в стабильном процветающем обществе, где необходимы только поверхностные изменения. Следует отметить, что страна находится в трудных политических, экономических и социальных условиях, из которых не имеет воли выбраться, люди оказались перед лицом новых, резко изменившихся условий, когда меняются привычные стереотипы, формируется новый стиль жизни. Это привело к тому, что несостоятельными оказались не только прежние условия существования, но и связанные с ними ценности и человеческие привычки.

Полностью можно согласиться с Ю. И. Саенко, который анализируя социально — экономическую и политическую ситуации в нашем обществе, говорит, что создается впечатление о неких трех параллельных мирах существующих в Украине. Первый мир — научный где пишутся статьи, отчеты проводятся семинары по вопросам того, что необходимо сделать для улучшения человеческой жизнедеятельности. Во втором мире «живут» управленцы, которые создают новые программы дальнейшего развития и процветания страны. Однако данная деятельность практически не отражается в реальных позитивных изменениях. Наконец, третий мир — мир быденной жизни, где увядает рядовой гражданин, где увеличивается поляризация общества [1, 6]. Следствием представленных социальных процессов является создание и разрастание различных очагов социальной напряженности

Основная же проблема Украины в том, что между этими «тремя» мирами, существуют громадные разрывы, тогда как в нормаль-

*Николенко Вадим
Викторович — аспирант
кафедры социологии
Днепропетровского
государственного
университета.*

ном демократическом обществе такие разрывы минимальны.

Это только один из примеров проявлений общественного кризиса, затрудняющих формирование социального консенсуса.

Однако в рамках одной статьи невозможно полностью раскрыть и проанализировать основные препятствия на пути формирования социального консенсуса. Содержание данной работы призвано подвести теоретическую научную базу под определение понятия социальный консенсус, проследить его генезис и логику развития, обозначить основные методологические подходы в рамках которых операционализуется данный социальный феномен. Это необходимо сделать прежде всего для того, чтобы избежать спекулятивных, произвольных представлений о сущности социального согласия. Анализируя и дополняя имеющийся научный опыт, мы тем самым формируем определенный «общий знаменатель», в соответствии с которым практические исследования, посвященные проблемам формирования социального согласия в современных условиях, приобретают научный статус.

В свою очередь это позволит более конструктивно вырабатывать практические рекомендации, способствующие стабильности, предсказуемости общественных отношений и локализации различных очагов социальной напряженности.

В классической социологии связь между проблематикой коллективной жизни людей и вопросом о консенсусе осознавал еще О. Конт, употреблявший понятие консенсус как согласие (гармонию) в самом широком смысле. Ранее эту связь, так или иначе, фиксировали едва ли не все социальные мыслители, принимавшие идею «общественного договора», начиная с Локка. Однако вплоть до начала XIX в. механизм консенсуса не был предметом социального анализа, так как в поле зрения социальных мыслителей находились скорее когнитивные и психологические факторы консенсуса.

Впрочем, одним из первых подходов к антипсихологическому анализу, оказалась гегелевская постановка вопроса о механизме обеспечения взаимного «признания» людьми друг друга, что согласно Гегелю и является наиболее общим условием возможности общества как такового.

Этот подход, учитывающий возможность принудительного консенсуса, решительно противостоял подходу французских просветителей, воспринятому затем французскими социологами (вплоть до Э. Дюркгейма и его последователей), согласно которому консенсус — это рационально осознанная солидарность, последняя же есть органическое свойство «нормальной» социальной жизни людей (так что дело оставалось за немногим: выяснить, что же та-

кое эта «нормальная» жизнь).

В свою очередь М. Вебер создает своеобразную «конфликтную модель» консенсуса. Он стремится понять консенсус не как атрибут «нормального» состояния общества, но как неотъемлемую характеристику любого человеческого общества, коль скоро оно существует и не распадается, а, следовательно, обладает элементарной гармонией его элементов. Он решительно противопоставляет консенсус солидарности, будучи убежденным, что поведение, основанное на консенсусе, вовсе не обязательно предполагает ее в качестве условия, поскольку не исключает также и борьбу интересов, конфликт разнонаправленных тенденций. Фактически, М. Вебер стремится придать понятию консенсус более четкий социологический смысл, отграничив консенсус от соседствующих с ним понятий, представлений и ассоциаций. У него консенсус — это объективно существующая вероятность («шанс») того что, несмотря на отсутствие предварительной договоренности («общественного договора» или иных интеллектуальных способов выяснения взаимных отношений), участники той или иной формы человеческого взаимодействия отнесутся к ожиданиям друг друга как значимым по своему смыслу для их поведения [2, 138].

Преодолевая психологическое толкование консенсуса М. Вебер утверждает, что «эмпирически значимый» консенсус может быть вызван самыми разнообразными мотивами, целями и внутренними состояниями участников данного конкретного взаимодействия (которые могут поддерживать «порядок» этого взаимодействия по самым различным причинам) — в качестве некоторой общей «равнодействующей» этого процесса. Так что суть дела не в том, как переживает каждый из участников взаимодействия свои ожидания, а в том, находятся ли они в определенной субъективной «корреляции» со смыслом ожиданий других его участников или нет. Если находятся, значит, есть и возможность, есть «шанс», что участники взаимодействия согласятся принять поведение каждого из партнеров в качестве правомерного и отреагируют на него соответствующими действиями. Иначе говоря, консенсус связывается не с определенными психическими переживаниями, а со смыслом, указывающим за пределы этих переживаний — на то, по поводу чего имеет место согласие.

В 50 — 60 гг. понятие социальный консенсус конкретизируется и анализируется, выделяются новые его аспекты. Э. Шилз рассматривает проблематику социального консенсуса в макросоциологическом контексте взаимоотношения центра и периферии социальных систем, связывая ее с вопросом об уважении к центру системы, включающему личность,

ролі, інститути, веровання і норми. Он вважає, що консенсус як стан «афективної солідарності» по питаннях загального порядку (розподіл авторитету, доходу, престижу) може бути досягнуто і між «секторами соціальної системи», що знаходяться в «диссенсусі» (відсутності згоди) один з одним по окремим питанням. При цьому загальний консенсус для якого згода по всім навіть суттєвим питанням не вважається обов'язковим, буде зберігатися до тих пор, поки розбіжності окремого порядку не розростуться до ступеня, руйнуючої «афективний елемент» солідарності. Акцентуючи значення консенсусу як необхідної складової «макросоціологічного порядку», здатної встановити співпрацю людей в розв'язанні загальних завдань системи, Е. Шилз в той же час враховує, що це не єдиний фактор забезпечення «порядку» і його значення взагалі не передбачає «повного» консенсусу. Тут цілком достатньо «умереної» згоди між правлячими групами, олицетворяючими центр системи, і «субстанціонально релевантною» частиною керованих. Повною асиміляцією громадян в єдиний консенсус, поширюючийся на все суспільство, протистоять «відносно солідарні» підсистеми класів, етнічних груп, релігійних спільнот і т. д. Їх виключають і суперечності, що існують між людьми, що належать до центральної інституціональної і культурної системи і представниками «периферійних країн». Нарешті повний консенсус виявляється практично неможливим для всіх «великих суспільств» в силу органічної «недостаточності» комунікативних процесів, що зв'язують центр і периферію. Тим не менше звичайно багато суспільств володіють «достаточним» консенсусом відносно розподілу авторитету, доходу, і престижу достатньо тривалий період, що характеризується відсутністю громадянських воєн і революцій, які, серед іншого свідчать про радикальне порушення консенсусу.

В 60 — 80-х рр. проблематика консенсусу розробляється в межах неомарксистської соціальної філософії. Її займає центральне місце в теоретичних побудовах Ю. Хабермаса, який під ім'ям «неіскаженого дискурсу» перетворив, по суті справи, поняття консенсусу в фундаментальну категорію, вихідний пункт своєї соціальної філософії (т. н. теорії комунікативного дієвості).

В цілому, можливо сказати, що соціальний консенсус — це наявність між двома або більше індивідами схожих пізнавальних і практичних орієнтацій, що дозволяють їм встановити взаєморозуміння і (або) взаємодію в якійсь — або відносині. В більш вузькому, специфічно соціологічному сенсі соціальний консенсус — це згода значимої більшості будь-якої спільноти відносно найбільш важливих аспектів його соціального порядку, що виражається в згодованих діях людей, що обумовлюють існування і функціонування даної спільноти [2, 137].

Як ми можемо переконатися, проблема забезпечення соціальної згоди розуміється з різною глибиною і по-різному вирішується в залежності від вихідних передумов дослідника цієї соціолога. Також необхідно відзначити, що мікро- і макроуровні в житті соціума розділити важко, але соціологія це робить постійно, все більш і більш розгалужуючись теоріями і концепціями, які, як правило, відносять або до одного рівня, або до іншого.

Підводячи короткий підсумок сказаного, слід відзначити наступне. Одна з основних завдань сучасного дня, заключається в просуванні до певного компромісу, прийнятному для більшості громадян (як по питаннях інтеграції в європейську цивілізацію, так і по питаннях прийнятності соціального порядку всередині українського суспільства). Необхідність його формування очевидна.

К сожалению, до недавнього часу, в вітчизняній науковій літературі проблемам соціального консенсусу приділялося недостатньо уваги. Ще залишаються суттєві прогалини в межах соціологічного і філософського осмислення представленої соціального феномена. Для просування в бік заданого напрямку, необхідно враховувати як теоретичні напрацювання класиків соціології, так і сучасні аспекти проблем соціальної згоди. По нашому думанню, саме така постановка питання, повинна принести максимальний ефект в області раціонального і гармонічного конструювання суспільних відносин. Необхідно черпати з дуже різних джерел, щоб набратися сил для прокладання власного шляху.

Список використаної літератури:

1. Ю. І. Саєнко. Соціальна політика в період трансформації суспільства. // Соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення / Збірник наукових статей — Київ: НВФ «Студцентр» / Ніка — центр, 1998. — 204 с.
2. Политология. Энциклопедический словарь. — М.: Изд-во PUBLISHER, 1993. — 431 с.

**СЕМКО Л. І.
ЗАЙНЯТІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ЯК
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА
ПРОБЛЕМА
(ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ТА
РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТИ)**

Зайнятість та соціальний захист безробітних — одна з найважливіших соціально-економічних проблем ринкової економіки. Загальна її тенденція — збільшення безробіття і послаблення державою соціального захисту тих, хто втратив роботу. Ще зовсім недавно, у 1992-1993 роках рівень соціального захисту зареєстрованого безробіття України не перевищував 0,3-0,4 відсотка від загальної кількості працездатного населення, що становило приблизно 22 мільйони чоловік. Однак, через три роки ринкових перетворень кількість «зайвих людей» зросла утричі, а потреба підприємств і організацій в робочій силі знизилася в 2,5 рази і на 1 січня 1997 року становила всього лише 35,2 тисячі чоловік. У цьому ж році рівень безробіття зафіксувався вже цифрою більшою на два відсотки. А конкретна картина потреби в робочій силі була такою: на одне робоче місце в середньому по країні претендувало близько 14 чоловік. Понад 600 тисяч безробітних зареєструвалися у Державному центрі зайнятості Міністерства праці та соціальної політики. За соціальним становищем серед незайнятих перше місце посіла інтелігенція, у Києві майже 80% безробітних становили жінки[1].

Ще через два роки (1999 року) рівень повного безробіття обчислювався в 11,3% від усього працездатного населення. На обліку у центрах зайнятості перебувало майже 2 мільйони чоловік, однак далеко не кожний безробітний реєструвався. За прогнозними розрахунками ріст безробіття настільки стрімкий, що на кінець 1999 року очікується контингент повністю незайнятих чисельністю в три мільйони чоловік. Скорочення робочих місць набуло загрозливих темпів. Виникла ситуація, коли 100 працездатних громадян утримують в середньому 71-го непрацездатного, а в деяких районах України — до 90[2].

Та офіційно зареєстрований рівень безробіття — це далеко не точний показник процесів у сфері зайнятості, бо «український» варіант цього явища містить у собі і свідоме неробство, і так зване «неповне безробіття» (неповна зайнятість) і зникання робочої сили з офіційно зареєстрованого ринку праці.

«Неповна зайнятість» виявляється по-різному. Це, наприклад, впровадження неповного робочого тижня або переведення на роботу на пів— чи чверть ставки або ж надання кількомісячної чи безстрокової безоплатної відпустки.

Наприклад, протягом 9 місяців 1996 року у такий спосіб скорочено працювали і водночас тривало «відпочивали» в

*Семко Людмила Іванівна
— директор
Миколаївського
Навчально-наукового
центру Одеського
державного
університету, пошукач
Інституту соціології
НАН України.*

різного роду вимушених відпустках майже три мільйони працівників (20,5% зайнятих). Як пояснюють експерти, значна кількість цих напівзайнятих — напівбезробітних людей використовує цю ситуацію як можливість займатися незареєстрованою діяльністю, маючи офіційне місце роботи. Це дає змогу не переривати трудовий стаж, що має певне значення для отримання відповідної пенсії[3].

Спеціалістами помічено, що тільки за п'ять років (1993-1997 рр.) з ринку праці «зникло» понад два мільйони чоловік. Частина з них виїхала за межі України, а тому продають свою робочу силу іншим країнам або ж зовсім вийшли із складу робочої сили, або ж перейшли в тіньовий сектор економіки (який зараз перевищує легальний)[4].

Отже, динаміка зайнятості в Україні характеризується, по-перше, прискоренням тенденції до безробіття. Сьогодні проблема роботи і відповідно заробітної плати дуже гостра для більшості українських громадян, вона вийшла на перше місце їхніх повсякденних турбот. По-друге, динаміка зайнятості реалізується через дію двох ринків безробіття: фіксований і нефіксований (реальний, латентний), що значно занижує рівень незайнятості і розмиває, маскує характер самих динамічних процесів у цій сфері. Загальна картина безробіття стане більш прозорою тоді, коли ці два ринки почнуть зближуватися і взаємодіяти спільно під впливом відповідної державної політики, що має поступово розблокувати стримуючі або маскуючі безробіття чинники. Тоді й фіксований рівень безробіття значно підвищиться. Він більш точно вкаже на реальні параметри цієї суспільної проблеми. Чим же пояснюють такий стрімкий ріст безробіття в Україні? Як правило, різними причинами. Наприклад, у третьому розділі «Основних напрямків соціальної політики на 1997-2000 роки», де йдеться про реформування трудових відносин, відмічається: «За останні роки захист трудових прав громадян значно погіршився. Збільшується кількість випадків незаконного звільнення з роботи працівників, має місце несвоєчасна виплата заробітної плати та надання працюючим безоплатних відпусток. На багатьох підприємствах недержавної форми власності трудові відносини не оформляються відповідно до законодавства. В цілому це пов'язано із змінами соціально-економічних умов, невідповідністю чинних форм трудового законодавства новим суспільним і економічним відносинам, з послабленням державного нагляду і контролю за дотриманням

законодавства про працю»[5].

Отже, як впливає з наведеного фрагменту, збільшується кількість порушень трудових прав працездатних громадян і знижується їх соціальний захист внаслідок послаблення державного нагляду і контролю за дотриманням відповідного законодавства. Це — одна з вагомих причин безробіття, однак не головна. Головною його причиною виступає ринковий тип економіки і її невдале впровадження в умовах трансформації українського суспільства. Навіть соціальна ринкова економіка не рятує від безробіття і країни з цією економікою прагнуть підвищувати рівень зайнятості кожна по своєму.

Як відомо, існують два основні стратегічні підходи до вирішення цієї проблеми: шляхом створення нових робочих місць і збереження і реконструкція наявних підприємств; шляхом досягнення загальноекономічної стабільності через подолання інфляції, скорочення додаткових витрат та посилення конкурентоздатності власного товаровиробника. Макроекономічна стабілізація неодмінно підвищує рівень зайнятості як своєрідний ефект оздоровлення економіки.

Для України важливими є обидва ці підходи, однак жоден з них не може бути реалізованим без відтворення виробництва. Саме вирішення цієї проблеми є найкращим способом боротьби з безробіттям в Україні. Слід «оживити» насамперед ті робочі місця, які вже були створені, але які в силу зупиненого виробництва не функціонують.

Отже, характерною особливістю вітчизняного безробіття є, по-перше, те, що спричинене руйнівними процесами в економіці, воно виступає як дисфункціональне явище, як деструкція найбільш перспективних кваліфікованих трудових ресурсів, як абсурдний феномен «зайнятості» людського фактору взагалі, і, по-друге, значна перевага в ньому напівбезробіття як кінцевий наслідок невдалих спроб за допомогою монетаристського варіанту реформ вирішувати водночас економічні і соціальні проблеми.

Практика сьогодення засвідчує неефективність пасивного захисту безробітних з боку держави, про що свідчить насамперед впровадження досить складної процедури встановлення статусу безробітного, отримання останнім мізерної допомоги. Щодо активного захисту, розрахованого на стимулювання внутрішніх потенцій безробітного, то соціальна підтримка виступає тут виключно в формі діяльності центрів

зайнятості.

Звісно, що політика зайнятості включає широке коло соціально-економічних і соціально-психологічних проблем, рішення яких визначає як життєдіяльність суспільних груп, так і окремих його індивідуумів. Матеріально-речовим чинником життєдіяльності є робоче місце. Тому стан і кількісний ріст зайнятості знаходяться в прямій залежності від кількості робочих місць.

Схема створення і зберігання робочих місць повинна сполучати принципи і пріоритети політики зайнятості з пріоритетами структурної і інвестиційної політики, що включає насамперед виявлення пріоритетів у створенні нових і зберіганні існуючих перспективних робочих місць, стимулюванні ефективної структури зайнятості, зберіганні унікальних передових виробництв і накопиченого трудового потенціалу[7].

Якщо розглядати регіональний аспект політики створення і зберігання робочих місць, то слід зазначити різке посилення нерівномірності економічного розвитку регіонів і загострення в ряді них соціально-економічних проблем, і в першу чергу зайнятості і прибутків населення. Критерієм економічного розвитку можуть служити показники знову створених робочих місць. Найбільше число їх створено у Дніпропетровській (25,4%), Луганській (20,8%), Одеській областях (15%). У депресивних регіонах, до числа яких можна віднести Миколаївську область, ці показники мінімальні[8]. Особливістю Миколаївського регіону є також моноструктурна економіка, що додатково створює критичну ситуацію на ринку праці і низький рівень життя населення області.

Слід зазначити, що успіх в області політики зайнятості досягається тоді, коли враховується зв'язок зайнятості зі структурою економіки і динамікою її науково-технічного рівня. Тому метою цієї роботи є вивчення зайнятості в комплексі зі структурними змінами в розвитку промисловості Миколаївської області, вираженими в змінах обсягів виробництва та обсягів капіталовкладень.

Відповідно до статистичних даних чисельність зайнятих у народному господарстві Миколаївської області склала в 1998 р. 521,8 тис. чоловік. Розподіл зайнятого населення по секторах економіки такий:

	(тис. чол.)
промисловість	115,1
сільське господарство	162,8

будівництво	27,6
торгівля та харчування	39,8
сфера послуг	54,5
транспорт і зв'язок	27,7

Як очевидно, у галузях промисловості працює досить значна частина зайнятого населення області. Це в першу чергу пов'язано зі структурою народногосподарського комплексу, де промисловість є головною галуззю регіону. На її частку припадає майже половина валового продукту всього народногосподарського комплексу області, у зв'язку з чим питання забезпечення зайнятості в регіоні тісно пов'язані з реформованістю і прогресивними структурними змінами в промисловому секторі економіки. На жаль, процеси економічного реформування виявилися досить суперечливими. За період 1990-1998 рр. обсяги промислового виробництва зросли тільки в одній галузі — у електроенергетиці (у 1,384 рази або майже на 40%). Темпи виробництва, близькі до одиниці, зберегла кольорова металургія. Головна галузь регіону — машинобудування і металообробка — зменшила обсяги виробництва приблизно в два рази. Але найбільш істотне падіння обсягів виробництва спостерігається в таких галузях як промисловість будматеріалів і харчової промисловості.

Зменшення частки галузей машинобудування і металообробки, легкої та харчової промисловості в загальному обсязі промислового виробництва спостерігається не тільки в Миколаївській області, але й в цілому по Україні[9].

Причинами падіння обсягів виробництва стали невідповідні якості продукції рівню витрат виробництва, неконкурентоздатність національних товаровиробників, товарна експансія закордонних країн, зменшення внутрішнього платоспроможного попиту населення. Поряд із перерахованими вище, для галузі машинобудування і металообробки характерна така серйозна хиба як застарілий виробничий апарат.

Що стосується Миколаївської області, то нестабільне положення даної галузі посилено ще й тим, що галузь у регіоні представлена в основному підприємствами суднобудування, що були орієнтовані в попередні роки на потреби військово-промислового комплексу колишнього Радянського Союзу. Втрата замовлень стало головною причиною значного спаду обсягів виробництва даної галузі.

Настільки істотна галузева зміна у промисловому секторі економіки Миколаївської області створює драматичну ситуацію на ринку

праці. У абсолютних одиницях кількість зайнятих у промисловості скоротилося з 1990 по 1997 рр. на 50%. Відбувся відтік зайнятих з промисловості в інші сфери економічної діяльності: у торгівлю, транспорт, зв'язок, сферу послуг. Визначена частина звільнених застосувала себе у власному підприємстві на регламентованих або нерегламентованих засадах.

Якщо питома вага зайнятих у машинобудуванні і металообробці в загальній кількості зайнятих у промисловості в 1990 році складала 60%, а в 1998 році — 50%, тобто частка зайнятих у галузі за роки реформ зменшилася усього на 10%, у той час, як питома вага обсягів виробництва впала з 40% до 20%, тобто в два рази. Цей факт свідчить про те, що держава за рахунок держкредитів і інфляційного джерела фінансує не основні фонди, а існуючі робочі місця, накопичуючи високий потенціал схованого безробіття. Про це свідчать надзвичайно низькі темпи інвестування в галузі, тому створення нових робочих місць найближчим часом у галузі «машинобудування і металообробка» малоймовірно.

Стимування безробіття за рахунок інфляційних джерел і фінансування часткової зайня-

тості без істотних змін структури виробництва дають продовження стагнації виробництва, відсутність прогресивних структурних змін у сфері зайнятості, низького рівня мотивації і прибутків. І незважаючи на те, що безробіття буде наростати помірними темпами, у великих масштабах збережеться недовикористання робочої сили, невідповідність її галузевого розподілу реальним потребам економіки. У зв'язку з цим, регіональна влада Миколаївської області передбачає проведення реструктуризації провідної галузі регіону — суднобудування, застосовуючи при цьому нетрадиційні підходи.

Одним з таких підходів є створення спеціальної економічної зони (СЕЗ) на базі трьох суднобудівних заводів Миколаєва. Створення СЕЗ покладе початок відродженню суднобудування в регіоні. Реформування галузі дозволить оптимізувати структуру та чисельність зайнятих в суднобудуванні, ліквідувати приховане безробіття й зайняти тих, хто звільняється внаслідок реструктуризації в нових виробництвах, створення та розміщення яких передбачається на значних вільних виробничих площах заводів.

Література

1. Ринок праці: як вижити у сучасних умовах // Урядовий кур'єр. — 1997. — № 230-231. — 11 грудня. — С. 1.
2. У боргах: без роботи // Голос України. — 1999. — № 68. — 15 квітня. — С. 1.
3. Ворона В.М., Суїменко С.І., Сакада М.О. Безробіття в Україні як проблема модернізації соціального захисту // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття / Під ред. М.О.Шульги. — К., 1999. — С. 144-157.
4. Петюх В.М. Ринок праці. — К., 1999. — С. 233-245.
5. Основні напрями соціальної політики на 1997 — 2000 роки. Схвалені указом Президента України від 18 жовтня 1997 р. № 1166/97 // Вісник уряду України. Додаток до газети «Сільські вісті». — 1997. — 31 жовтня.
6. Срохін С. Динаміка й ефективність структурних трансформацій економіки України // Економіка України. — 1998. — № 10. — С. 22-33.
7. Семенов А. Пріоритети політики зайнятості в Росії // Проблеми теорії і практики керування. — 1998. — № 3. — С. 72-76.
8. Кузнєцова Р. Створення нових робочих місць: організаційний і економічний механізм стимулювання // Економіка України. — 1998. — № 11. — С. 82-83.
9. Павленко Ф., Новицький Ф. Тенденції структурних змін і промислова політика в країнах СНД // Питання економіки. — 1999. — № 1. — С. 105-124.

**НАВРОЦКИЙ А.И.
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНЫЕ
ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ВЫСШЕГО
ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ**

Высшая школа Украины является мощным и сложным социальным институтом, включающим в себя 165 университетов, академий, институтов, 746 заведений «послесреднего» образования I-II уровней аккредитации, 546 государственных учреждений последипломного образования и 129 высших учебных заведений, основанных на негосударственной форме собственности. В высших учебных заведениях страны I-IV уровней аккредитации обучается более 1,5 миллиона студентов (в том числе в вузах III-IV уровней аккредитации более 1000000), около 14000 аспирантов и докторантов, занято около 140 тысяч преподавателей (в том числе в вузах III-IV уровней аккредитации около 80000, 57% из числа которых имеют ученые степени и звания), около 20000 штатных работников — исполнителей НИР [1, с. 10-11; 2, с. 3-5, 20].

Вместе с тем существует ряд острых проблем, ограничивающих ее развитие. Подавляющее большинство из них (если не все) является развитием тех проблем, которые наметились в сфере высшего образования еще в период существования СССР и получили новое качественное развитие в условиях финансового и промышленного кризиса, гиперинфляции 1992-1993 гг., катастрофического уменьшения ВВП.

В первую очередь, это проблема финансирования высшего образования. Мы уже говорили о том, что еще в СССР наметилась пагубная тенденция отставания от принятых в развитых странах мира темпов увеличения затрат на высшее образование. Так, например, в США в 1970-1975 гг. на высшее образование расходовалось 2,1% от ВВП, в Канаде — 2,6% от ВВП, во Франции — 0,6% от ВВП, в Японии — 0,4%, в Великобритании — 1,1% от ВВП. СССР и тогда по этому показателю отставал от развитых стран мира, затрачивая на высшее образование 0,7% от ВВП. В 1980-1985 ситуация еще более ухудшилась. В США в эти годы на высшее образование государством выделялось 2,6% от ВВП, в Канаде — 2,1% от ВВП, во Франции — 0,8% от ВВП, в Японии — 0,6% от ВВП, в Великобритании — 1,2% от ВВП, то есть ассигнования на высшее образование во всех этих странах значительно увеличились. В СССР — уменьшились до 0,6% от ВВП [3, с. 107].

Бюджет всех государственных вузов США в 1986 г., составлял 65,6 млрд. долларов (бюджет всех вузов 100,9 млрд. долларов) и формировался в основном за счет средств штатов (45%); примерно 10% в бюджете составляли взносы от федерального правительства; от вспомогательных предприятий и средства из других источников (больницы, научные центры и т.п.), а также плата за обучение приносили доходы в размере 40% бюджета государственных вузов; все остальное (примерно по 3%) составляют взносы местных органов власти и частные дары [4].

В СССР же в 1986 г. бюджетное финансирование было единственным источником поступления средств в высшую школу. В

*Навроцкий Алексей
Игоревич — кандидат
социологических наук,
доцент кафедры
социологии Харьковского
национального
университета им.
В.Н.Каразина*

абсолютных цифрах ассигнования на высшее образование составили 4,2 млрд. рублей [5].

Таким образом, реальные расходы на одного студента высшей школы в год в середине 80-х годов в США были в 6,4 раза, в Великобритании — в 4,8 раза, в Японии — в 4,7 раза, в ФРГ — в 3,4 раза больше, чем в СССР.

За время существования независимой Украины эта пагубная тенденция еще более усилилась. По данным международного центра перспективных исследований, бюджетные затраты на высшее образование в Украине составили в 1991-1992 гг. 0,7-0,8% ВВП, в 1994 г. — 1,2% от ВВП, в 1995 г. — 1,0 от ВВП; в 1996 г. — 0,9% от ВВП; в 1997 г. — 1,0 от ВВП, в 1998-1999 гг. — по 0,6% от ВВП. [6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16].

В этот период в развитых странах мира средней являлась цифра государственного финансирования высшей школы 1,7-2,2% от ВВП. Однако и эти цифры не в полной мере отражают пагубность государственной политики Украины в финансировании высшего образования, поскольку не учитывают ни катастрофического снижения самого ВВП (по ряду данных, его объем в 1996-1997 гг. составлял около 50% от объема ВВП Украины в начале 90-х гг. [17, с. 32-33]), ни того, что государство за годы независимости Украины разучилось четко выполнять свои финансовые обязательства перед высшей школой (конечно, не только перед высшей школой).

Падение ВВП привело к тому, что реальные бюджетные затраты на одного студента высшей школы в Украине постоянно уменьшаются: в 1991 г. они составляли \$869, в 1992 г. — \$772, в 1998 г. — уже около \$200. И это на фоне постоянного роста накладных расходов высших учебных заведений, стоимости коммунальных услуг.

не только думать о реформе высшего образования, его дальнейшем развитии; невозможно сохранить даже сегодняшний, весьма невысокий его уровень.

Проблема недостаточного и нестабильного финансирования высшего образования имеет и ряд прямых негативных следствий. Первое из них касается углубления структурных диспропорций в использовании средств.

Бюджетное финансирование является в Украине главным источником финансирования высшего образования. Поскольку этих средств катастрофически не хватает, расходуются они большей частью на зарплату и стипендии (до 50% всех средств), покрытие социальных гарантий, текущие платежи (коммунальные, расходные материалы, ремонт и т.п.). Практически не вкладываются средства в развитие библиотечных фондов, приобретение нового оборудования, оргтехники, издание учебно-методических материалов. На капитальные затраты расходуется 3-4% средств (данные за 1994 г. [17, с. 34]). Вследствие этого материально-техническая база большинства вузов ухудшается: разрушаются здания и системы их обеспечения (как учебные корпуса, так и студенческие общежития), выходит из строя научное и учебно-методическое оборудование (оставшееся пригодным к эксплуатации при нынешних темпах научно-технического прогресса зачастую напоминает музейные материалы, иллюстрирующие жизнь далекого прошлого), нет новых поступлений в библиотечные фонды, отсутствуют современные виды связи, из-за нехватки средств свернуто научное общение. Негативные тенденции в расходовании бюджетных средств прекрасно иллюстрируют данные Министерства образования Украины о структуре затрат на содержание высших учебных заведений [2, с. 7].

Таблица 1. Основные направления финансирования высших учебных заведений

Статьи расходов	1991	1994	± %
Ст. 1.+ Ст. 2. Зарплата и начисления на нее	40,6	47,2	+ 6,6
Ст. 8. Стипендии	31,0	21,1	- 9,9
Ст. 12. Оборудование	4,8	0,6 (!)	- 4,2
Ст. 16. Капитальный ремонт	4,3	3,3	- 1,0
Ст. 18. Прочие расходы (включая коммунальные платежи, выплаты по социальным гарантиям и т.п.)	19,3	24,1	+ 4,8

Таким образом, проблема финансирования высшей школы является уже не просто острой и актуальной. Без принципиального изменения ситуации в лучшую сторону в ближайшее время невозможно

Дальнейшее действие этой тенденции неизбежно приведет к тому, что финансирование высшей школы вообще потеряет экономический и социальный смысл: проще и дешевле (хотя ой как не про-

сто!) окажется создать новую, чем восстанавливать годами разрушающуюся прежнюю материальную базу (скупой всегда в итоге платит больше), а безнадежно отставшие в массе своей преподаватели не смогут соответствовать требованиям времени.

Вторым следствием недостаточного финансирования высшего образования в независимой Украине явилось абсолютное и относительное (по сравнению с другими отраслями экономики) снижение зарплат преподавательских кадров высокой и высшей квалификации. Достаточно вспомнить, что в 1992 г. должностной оклад доцента, профессора вуза составлял сумму, эквивалентную \$12-15 в месяц, в 1994 г. — \$30. С 1995 г. положение в стране несколько изменилось в лучшую сторону; снизились темпы инфляции, несколько более стабильным стало финансирование высшего образования, и месячная заработная плата вузовского профессора выросла к 1997 г. до суммы, эквивалентной \$100-120 США*. Однако, по-прежнему, в нарушение Закона Украины «Про освіту», их месячный доход значительно меньше, чем в среднем в промышленности.

Следствием этого стало еще большее падение престижа преподавательского труда. Молодежь после окончания высших учебных заведений предпочитает карьеру в сфере бизнеса, государственного управления, политики академической карьере. Препо-

Тем же, кто остался на преподавательской работе в государственных высших учебных заведениях, пришлось существенно интенсифицировать (зачастую до предела) свой труд. Очевидно, что будучи вынуждены, чтобы как-нибудь свести концы с концами, постоянно подрабатывать, большинство вузовских преподавателей не могут это делать иначе как в ущерб качеству своей основной работы — педагогической и научной.

Все это в целом, как уже отмечалось, служит фактором отрицательной селекции преподавательских кадров в высшей школе.

Вторая по счету, но отнюдь не по значению проблема — это падение (еще большее по сравнению с предыдущим периодом) престижа высшего образования в сегодняшней Украине.

Насколько далеко зашли эти процессы, свидетельствуют данные социологического исследования, проведенного Восточнукраинским фондом социальных исследований в 1998 году в г. Харькове в рамках совместной программы EU TACIS и Харьковского горисполкома по изучению социальных последствий реструктуризации социальной сферы**.

Респондентам было предложено оценить, что из предоставленного набора факторов определяет положение человека в обществе, его социальный статус сейчас и что определяло его 10 лет назад.

Таблица 2. Динамика значимости факторов, определяющих положение человека в обществе (1987-1997 гг) в %.

№	Факторы, определяющие социальный статус человека	1997 г.		1987 г.		± %
		%	Ранг	%	Ранг	
1	Занимаемая должность	32	IV	47	I	-15
2	Уровень дохода, материальное положение	72	I	13	IX	+59
3	Личные связи	43	II	26	IV	+17
4	Уровень образования	10	VII	35	III	-25
5	Принадлежность к ...	33	III	39	II	-6
6	Уровень квалификации	8	VIII	21	V-VI	-13
7	Деловые качества	21	V	16	XIII	+5
8	Профессия	6	IX	21	V-VI	-15
9	Нравственные, человеческие качества	12	VI	19	VII	-7
10	Затруднились ответить	2	-	2	-	-

Сумма по столбцу превышает 100%, т.к. респонденты могли выбрать до 3-х суждений.

даватели с опытом работы в высшей школе вынуждены задумываться о смене места работы (в первую очередь по материальным причинам). К сентябрю 1995 г. высшие учебные заведения III-IV уровней аккредитации покинули 180 профессоров, докторов наук и около 1100 доцентов, кандидатов наук [18, с. 16].

* К сентябрю 1999 г. заработная плата доцента, профессора вуза IV уровня аккредитации в результате инфляционных процессов 1998-1999 гг. снизилась до экв. \$50-60.

Весь комплекс факторов, связанных с образованием (собственно уровень образования, уровень квалификации, профессия), по мнению харьковчан, существенно потерял свое статусобразующее значение. Особенно резко упала, по мнению населения, значимость уровня образования в качестве фактора, определяющего положение человека в обществе: только 10% харьковчан считают, что в

** Исследование проводилось в масштабах г. Харькова по репрезентативной общегородской выборке (n = 1500).

настоящее время уровень образования имеет какое-либо значение.

Лишь немногим выше оценивают влияние уровня образования на социальный статус человека в сегодняшней Украине сами учащиеся высших учебных заведений: лишь 16% из их числа считают, что уровень образования определяет положение человека в обществе сегодня, 13% говорят о том, что статусоформирующим фактором является уровень квалификации, 7% — профессия, тогда как по их мнению, 10 лет тому назад эти цифры составляли соответственно 38%, 23% и 20%.

Работники системы образования еще более пессимистично, чем в среднем по массиву, оценивают перспективы образованных людей в сегодняшней Украине: только 7% из их числа говорят о связи между уровнем образования и положением человека в обществе, 6% утверждают, что на социальный статус влияет квалификация. В немалой степени, вероятно, формированию такого общественного мнения способствовал тот факт, что

приходилось 219 студентов высших учебных заведений, в 1984 г. — 192 студента, то в Украине в 1991 г. — только 170. Если в 1971 г. по этому показателю СССР занимал 2ое место в мире, уступая только США, в 1988 г. — уже 11 место, то в 1991 г. Украина занимала уже 49-50 место в рейтинге ЮНЕСКО [17, с. 33].

За время независимости Украины ситуация несколько улучшилась. В 1995 г. на 10 тысяч населения приходилось 184 студента, в 1996 — 195, в 1997 — 222*.

Третьей, важнейшей, на наш взгляд, проблемой высшей школы Украины является превращение ее в институт, воспроизводящий социальную структуру с углубляющимся социальным неравенством, в механизм, воспроизводящий и усиливающий социальную стратификацию в обществе. Об этом убедительно свидетельствуют данные двух социологических исследований, проводившихся с интервалом в 19 месяцев в 1996 и 1998 гг. в г. Харькове**.

Сравнительная таблица содержит данные о при-

Таблица 3. Представленность групп с различным уровнем материального положения среди студентов харьковских вузов и населения г. Харькова в целом

Группы по материальному положению	1996 год			1998 год		
	Студенты вузов доля из страты %	Население г. Харькова в целом, %	%±	Студенты вузов доля из страты %	Население г. Харькова в целом, %	%±
"Нищие" (денег не хватает даже на еду)	24	46	-22	21	49	-28
"Бедные" (все доходы расходуются на питание и недорогую одежду)	34	37	-3	34	35	-1
"Средние" (в основном денег хватает, но дорогостоящие покупки позволить себе не можем)	24	12	+12	25	10	+15
"Обеспеченные" (живем обеспеченно, есть современная техника, автомобиль, некоторые сбережения)	15	4	+11	17	5	+12
"Богатые" (можем позволить себе практически все)	3	1	+2	3	1	+2

наиболее квалифицированная часть работников умственного труда — вузовская профессура, работники науки — за период с 1986 года превратились в экономических аутсайдеров.

Эти цифры в полной мере отражают и тот факт, что в массовом сознании проблемы образования (в том числе и высшего) являются по меньшей мере второстепенными.

Неудивительно, что при столь существенном падении престижа высшего образования в Украине, невнимания к ее проблемам высшая школа значительно сокращала масштабы своей деятельности. Если в СССР в 1980 г. на 10 тысяч населения

надлежности населения г. Харькова и студентов харьковских вузов к различным слоям общества, выделенным по критерию материального положения.

Чтобы обеспечить большую обоснованность данных для формирования типологии групп с различным уровнем материального положения, мы использовали следующий методический прием.

* Україна в цифрах у 1998 році. — с.166.

** Мониторинг: Социальные последствия реструктуризации социальной сферы. Совместный проект EU TACIS, Восточноукраинского Фонда социальных исследований и Харьковского горисполкома.

Была сформирована таблица сопряженности распределения ответов на два вопроса: «Как Вы оцениваете материальное положение Вашей семьи?» и «Вспомните, часто ли были случаи за последний месяц, когда Вам не хватало денег на покупку необходимых продуктов питания?». На основе этой таблицы, используя принцип логического квадрата, мы объединили респондентов в пять групп, различающиеся по уровню благосостояния семьи. Тем самым оценка материального положения стала носить более обоснованный (валидный) характер.

К беднейшим слоям населения г. Харькова в 1996 г. принадлежало 83% жителей, причем 46% к «нищим», той группе, для которой проблема удовлетворения потребности в пище является актуальной каждый день. Доля этой страты, составляющей подавляющее большинство населения, в высшей школе была 58% тоже весьма внушительна, но все же существенно, в 1,4 раза, меньшая. К 1998 г. доля наиболее обездоленных слоев населения практически не изменилась — 84% (отклонение статистически не значимо). Также незначительно, на 3%, уменьшилось число студентов высших учебных заведений из этой страты, однако их доля стала уже в 1,5 раза меньше, чем в целом по городу. Еще более показательны такие цифры: самые обездоленные, составлявшие в 1996 г. 46% населения г. Харькова, в высших учебных заведениях были представлены только 24% студентов — в 1,9 раза меньше, чем доля этой группы среди жителей города. В 1998 г., по нашим данным, они, составляя 49% жителей, были представлены в вузах г. Харькова 21% студентов в 2,3 раза меньше, чем доля этой страты в составе населения. И наоборот, средне- и выше среднего обеспеченные харьковчане составляют 16-17% от общего числа населения, но представлены в высших учебных заведениях 42% в 1996 г. и 45% в 1998 г., соответственно в 2,5 и в 2,8 раза больше, чем доля этой страты в составе населения. Более того, самые обеспеченные харьковчане, представленные в структуре населения 5-6%, в числе студентов высших учебных заведений г. Харькова составляли 18% в 1996 г. и 20% в 1998 г. (в 3 с лишним раза больше, чем доля этой страты в составе населения). Не имея, к сожалению, таких данных, осмелимся предположить, что эта тенденция общая для всей Украины. Таким образом, высшее образование не равно доступно (или в силу тех же материальных причин не равно желаемо) для представителей различных социальных слоев. Высшая школа репродуцирует сложившуюся социальную структуру, уменьшая в 1,5 раза шансы неимущих слоев населения на социальный успех и увеличи-

вая в 2,5 раза шансы средне- и высокообеспеченных слоев населения.

Стремительное обнищание основной массы населения Украины породило еще один вид неравенства территориальный. Высшие учебные заведения расположены по территории страны неравномерно: в Винницкой области, где проживает 3,6% населения Украины, расположено 2% всех высших учебных заведений, в Волынской (2% населения) — 1%, в Днепропетровской (7,5% населения) — 7%, в Донецкой (10% населения) 9%, в Житомирской (3% населения) — 2%, в Закарпатской (2,4% населения) — 1%, в Запорожской (4% населения) 4%, в Ивано-Франковской (2,8% населения) — 2%, в Киевской (8,8% населения) — 12%, в Кировоградской (2,4% населения) 1%, в Луганской (5,5% населения) — 3%, в Львовской (5,3% населения) — 7%, в Николаевской (2,6% населения) 2%, в одесской (5% населения) — 8%, в Полтавской (3,4% населения) — 4%, в Ровенской (2,3% населения) 2%, в Сумской (2,7% населения) — 2%, в Харьковской (6% населения) — 14%, в Херсонской (2,4% населения) 2%, в Хмельницкой (2,9% населения) — 2%, в Черкасской (3% населения) — 2%, в Черниговской (2,6% населения) 4%, в Черновицкой (1,8% населения) — 1%, в Республике Крым (5,7% населения) — 4%. Ранее это не играло столь уж существенной роли, поскольку уровень жизни в стране позволял большинству населения учиться не по месту жительства. Сейчас для подавляющего большинства населения Украины это по материальным причинам невозможно, и жители таких областей, как Винницкая, Закарпатская, Ивано-Франковская, Луганская, Сумская, Хмельницкая, Черкасская и др., жители сельской местности оказались ограничены в доступе к высшему образованию. Поначалу думалось, что если не решить, то, по крайней мере, сгладить остроту этой проблемы поможет развитие негосударственного высшего образования, что более гибкие негосударственные высшие учебные заведения смогут заполнить сложившийся в силу ряда политических и социокультурных причин, традиций вакуум, способствуя более полному удовлетворению образовательных потребностей населения тех регионов, где ощущается нехватка государственных высших учебных заведений. Этого, по вполне понятной причине не произошло: негосударственные высшие учебные заведения в первую очередь стали возникать в крупных вузовских центрах с устойчивыми традициями развития высшего образования, крепкими связями со структурами министерства образования, выдающими лицензии на этот вид деятельности, высокой степенью концентрации квалифицированных профессорско-преподава-

тельських кадрів і опытных администраторов. Так, к 1996 г. в Киевской области было расположено 29% всех лицензированных высших учебных заведений Украины, основанных на негосударственной форме собственности. В Донецкой и в Харьковской областях — по 9%, в Запорожской — 5% [1, с. 10-12]. Исключение из этой тенденции составляет лишь Автономная Республика Крым, где расположено всего 4% государственных высших учебных заведений Украины и 10% — негосударственных (это, по-видимому, объясняется украи-

ноязычной политикой Министерства образования Украины и высокой долей этнических русских, проживающих в Крыму, а так же экономическими особенностями данного региона).

Конечно же, это далеко не все проблемы, высшего образования, требующие настоятельного решения в Украине. Однако, по мнению автора, по масштабности возможных отдаленных последствий, именно рассмотренные проблемы являются наиболее актуальными.

Литература :

1. Бабак В.П. Стан та перспективи розвитку вищої освіти в Україні // Структура освіти в регіоні: проблема оптимізації. — Харків, 1996. — С. 10-11.
2. Статистичні дані до засідання колегії міністерства за підсумками 1994 р. (вищі навчальні заклади). — К., 1995.
3. Тарапов И.Е. Интеллектуальный труд, наука и образование. Кризис в Украине. — Харьков, 1994. — С. 107.
4. Чернецкий Ю.А. Высшее образование в рыночной экономике. — М., 1991.
5. Образование в СССР. Статсборник. — М., 1988.
6. Бойко С.М. Сучасний стан і напрямки реформування системи вищої освіти // Фінанси України. — 1999. — №9. — С.46-49.
7. Закон Украины о внесении изменений и дополнений в Закон Украины «О государственном бюджете Украины на 1994 год» // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — №50. — С.1287-1293.
8. Закон Украины о внесении изменений и дополнений в Закон Украины «О Государственном бюджете Украины на 1995 год» // Там же. — 1995. — №45. — С.900-903.
9. Закон Украины о Государственном бюджете Украины на 1995 год // Там же. — 1995. — №16. — С.353-365.
10. Закон Украины о Государственном бюджете Украины на 1996 год // Там же. — 1996. — №16. — С.151-163.
11. Закон Украины о Государственном бюджете Украины на 1997 год // Там же. — 1997. — №33. — С.591-603.
12. Закон Украины о Государственном бюджете Украины на 1998 год // Там же. — 1998. — №21. — С.330-348.
13. Закон України про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 1999 рік» // Урядовий кур'єр. — 1999. — 5 жовтня (№186).
14. Закон України про Державний бюджет України на 1992 рік // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — №35. — С.1194-1201.
15. Закон України про Державний бюджет України на 1993 рік // Голос України. — 1993. — 21 квітня.
16. Закон УССР о республиканском бюджете Украинской ССР на 1991 год // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — №5. — С.117-119.
17. Освіта України у перехідний період. Міжнародний Фонд Відродження. — К., 1997.
18. Доповідна записка про початок 1995/1996 навчального року у навчально-виховних закладах України // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. — С. 16.

СОЦІУМ І ПОЛІТИКА

ГОРОДЯНЕНКО В.Г. КОНСОЛИДАЦІЯ УКРАїнСКОГО ОБЩЕСТВА : ПРОБЛЕМЫ, ТЕНДЕНЦИИ, ЗАДАЧИ

Президентские выборы 1999 года вызвали целую гамму мыслей, рефлексий, аналитических оценок у многих политиков и ученых. На основе их итогов, почти все они довольно убедительно говорят о необходимости консолидации и согласия в обществе. Однако, у каждого из нас возникает вопрос — кого с кем? Народа с властью? Востока с Западом? Левых с правыми? Или речь идет только о консолидации трудящихся масс вокруг президента?

Сам факт выборов в два тура уже говорит о расколе общества по отношению к базовым ценностям. Во второй тур вышли не просто два лидера, борющихся за президентское кресло, а зримые символы двух кардинально противоположных путей развития Украины. Тем более, что победивший президент был избран меньшинством избирателей. За Л.Кучму проголосовали только 42,5 % избирателей от общего числа внесенных в списки. Ни одного из кандидатов не поддержали 3,44 % электората, более 9 млн. избирателей отказались голосовать вообще.

Раскол общества имеет и явные региональные признаки. Восток и Запад Украины опять дали пример зеркальной политической симметрии. После итогов голосования у регионов все меньше доверия друг к другу, все больше перспектив для сохранения своеобразной ментальности людей, развития региональных ценностей и норм поведения.

Состоявшиеся выборы показали также, что в самой политической культуре нашего народа есть черты, несущие угрозу демократии. Ведь это избиратели в своем большинстве выбрали диаметрально противоположные позиции. Кроме присутствующей конфронтационности мышления электората, приведших во второй тур ярких антагонистов, следует обратить внимание и на тот факт, что избиратели определились между нынешним и прошлым, но не стали искать альтернативного будущего. Ведь если учесть «прирост» электората Л.Кучмы, то окажется, что многие голосовали не за него, а против П.Симоненко. Впрочем, то же можно сказать и о лидере КПУ — голосовали не за коммуниста, а против Л.Кучмы. То есть — выбор от противного.

Таким образом, современное состояние украинского общества пока не дает надежды на стабильное развитие. После выборов еще острее стал обостряться конфликт президента с парламентом: угрозы о досрочных парламентских выборах, стремление изменить Конституцию и т. п. В этой связи у переизбранного на второй срок президента сохраняется прежняя цель — избежать раскола в обществе, разделенного скальпелем предвыборных технологий имиджмейкеров на реформаторов и реваншистов. Конфликт между обществом и властью не просто остался, а болезненно обострился: уже сегодня олигархи, которые вложили деньги в выборы, начали битву за престижные места и сферы влияния.

*Городяненко Виктор Григорьевич —
заведующий кафедрой
социологии
Днепропетровского
государственного
Университета, член
Правления
Социологической
ассоциации Украины,
доктор исторических
наук, профессор
социологии.*

Сможет ли победивший социальный слой в обществе предложить сегодня пути преодоления конфронтации и достижения национального согласия? Во имя какой цели может произойти консолидация? Возможен ли вообще сегодня консенсус украинского общества? Если да, то при каких условиях? На все эти вопросы ответить не просто.

Вот уже восемь лет мы говорим о необходимости гражданской консолидации, однако, из этого пока ничего не выходит. Сама по себе идея консолидации народа, нации, элиты, власти и т.п. является позитивной, так как она направлена на самосохранение общества. Сам термин «консолидация» расшифровывается как сплочение, укрепление, объединение различных социальных групп, слоев, организаций для преодоления кризисной ситуации, упрочения могущества государства.

Принимая во внимание и то, что сегодня Украина переживает один из тяжелейших кризисов в своей истории, задача консолидации нашего общества приобретает особое значение. Решение этой задачи невозможно без достижения определенного уровня социальной интеграции украинского социума. Однако, как показывают исследования Института социологии НАН Украины, в последнее время в стране стремительно усиливается негативная тенденция социальной дезинтеграции и отчуждения людей от общества. В 1998 г. 77,5 % населения страны выразили неудовлетворение своим положением в обществе, 77,3 % не были удовлетворены социальным вознаграждением, полученным от общества, а 35,9 % признали свою социальную невостребованность, ненужность [1, 88].

Что же в первую очередь мешает нашему обществу успешно функционировать. Основное препятствие — кризис доверия масс к властным структурам. Нет доверия — нет и условий консолидации. До тех пор, пока Президент, Председатель Верховного Совета, Премьер-министр не разрешат проблему взаимодоверия между собой, и не сделают свою политику открытой консолидация в обществе не состоится. Преобразования возможны лишь при установлении доверия со стороны населения к государственным институтам. Остается только надеяться, что избрание Л.Д.Кучмы произошло на основе народного доверия. И если интересы людей, стремление обеспечить им достойную жизнь будут реально присутствовать в действиях президента, народ обязательно обеспечит обратную связь и поддержит все его идеи и действия. А пока под идею консолидации не заложена необходимая теоретическая и практическая основа. Ни властью, ни оппозицией не организован процесс разработки общих целей и ценностей, норм и механизмов, которые могли бы обеспечить гражданскую стабильность.

Формированию процесса консолидации общества серьезно мешает и то обстоятельство, что наша страна не знает демократических традиций, что у наших людей, по сути дела, отсутствует чувство личной ответственности за происходящее в стране. Это и не удивительно, ведь здесь на протяжении веков от позиции рядового человека абсолютно ничего не зависело, зато всегда насаждался культ вождя, самодержца, чья воля была высшим законом. Не секрет, что большинство из нас до сих пор ориентируется на сильную личность.

Беспорно, негативное влияние на процесс консолидации также оказывают имеющие место этнические расслоения и противоречия, противостояния между Западной и Восточной Украиной, между истинными украинцами и не украинцами. Некоторые политики пытаются заменить коммунистическую идеологию идеологией национализма. Во всем мире, говоря о нации, подразумевают весь народ страны, всех граждан. У нас же предпочитают рассматривать нацию как этнос, а такое понимание украинской нации существенно затрудняет процесс формирования гражданского общества, так как создает ощущение неравенства у людей неукраинского этнического происхождения. А их в Украине согласно последней переписи населения около 30 % [2, 87]. Этому же способствует и практика ограничения возможностей использования родного языка в различных сферах социальной жизни, для той части населения Украины, которая говорит по-русски, а это не менее половины всех наших граждан.

Среди других консолидирующих факторов особое место занимают социально-психологические характеристики, анализ которых позволяет рассматривать проблему структуризации населения в соответствии с доминирующим типом социальных переживаний. Результаты социологических исследований свидетельствуют, что сегодня в обществе доминируют два типовых переживания ситуации, которые связаны, с одной стороны — с чувством веры и надежды, с другой — с тревогой и страхом. По данным всеукраинского опроса населения, респонденты, отвечая на вопрос «какие чувства у Вас преобладают, когда думаете о своем будущем», поделились на две основные группы. Приблизительно половина (52,0 %) отметила, что ощущает надежду, и почти столько же (50,6 %) отметили, что чувствуют тревогу. Аналогичные чувства возникают у людей и тогда, когда они думают о будущем Украины — 56,55 и 48,3 % соответственно [3, 46].

Социальная напряженность, присутствующая в обществе подтверждает мнение о том, что государство не выполняет своих главных функций: не обеспечивает занятость населения, контроль над сбором налогов, правопорядок, не защищает пенсионеров,

больных, безработных, людей интеллектуального труда, не контролирует чиновников, бюрократию, которая довольно часто осуществляет властные функции не в интересах народа или даже государства, а в собственных интересах. Разве можно в такой ситуации реализовать гуманную идею, когда само государство не является социальным полем и рычагом консолидации? Если нет общей цели, если декларируемое объединение не в интересах различных социальных групп общества — призыв к консолидации не сработает. Например, идея консолидации во имя проведения реформ не работает, так как цена за реформы слишком высокая: рост безработицы, повышение цен на продукты, резкая социальная поляризация, расширение бедности и т.п. Такая политика реформ порождает только серьезную социальную напряженность.

Одним из наиболее показательных проявлений субъективного фактора в консолидации украинского общества являются быстротекущие процессы в политизированной части общества. Казалось бы, эта социальная группа по своей сути, миссии должна быть нацелена на объединение разновекторных движений, инициатив, устремлений в единый поток прогрессивного развития. Но как раз этого и не происходит. Ни в одной цивилизованной стране в XX столетии общество не продвигалось к консолидации через размножение политических партий. Социально-психологические, организационные и иные составляющие процесса консолидации, если так можно сказать, воспитывались и продвигались за счет развития многочисленных, в том числе предельно широких общественных организаций и движений. Союзы, лиги, общества, движения все вместе существуют, как известно, сотнями в каждой из индустриально развитых стран. Именно они, благодаря количеству и разнообразию, охватили практически все общество и приближали народы этих стран занять определенную гражданскую позицию в той или иной сфере жизнедеятельности. Одновременно, эти массовые организации затем давали человеку шансы проявить эту гражданскую позицию в позитивном солидарном действии. Наше же общество на уровне политической элиты и даже на индивидуальном

срезе охвачено пока протестными настроениями.

Идеологические разногласия и разнообразие политических взглядов существовали и будут существовать в обществе, пока есть политические партии разного толка и различные интересы социальных групп. Но всегда есть и объединяющие идеи, на которых зиждется гражданское общество. Идеология «левых» или «правых» такую роль в Украине выполнить не сможет. Поэтому следует переходить от идеологического противостояния к здоровому прагматизму, вытекающему из реального положения вещей и базирующегося на решении проблем, общих для большинства. Восемь лет назад была надежда, что объединяющей станет национальная идея. Но она не только не сработала, а и была обезображена так называемыми «государственниками» в сговоре с бывшей партноменклатурой, для которых собственное обогащение и доступ к «кормушке» оказались выше интересов народа. Поэтому сегодня предстоит задача выбора новой объединительной идеи с учетом интересов всех политических партий и различных социальных групп общества

Завершая, можно отметить, что утверждение о наличии процесса общегражданского согласия еще преждевременно, но добиваться определенной координации усилий различных политических сил и социальных групп общества крайне необходимо. Эти усилия в первую очередь должны быть направлены прежде всего на отказ поисков врагов, отказ от проведения политики конфронтации между «правыми» и «левыми», между законодательной и исполнительной властями, между президентом и парламентом.

Ключ к консолидации, украинского общества, на наш взгляд, лежит в плоскости поиска качественно новой интегральной идеи, способной стать центром общественного сознания и привлечь на свою сторону большинство населения. Такая идея сможет успешно выполнить свою функцию только в том случае, если она аккумулирует в себе духовные ценности и ориентации, доминирующие в обществе. По нашему мнению, приоритетное место в этой идее могут занять социальная справедливость и личное благополучие граждан, в основе которого лежит добросовестный труд на благо всего общества.

ЛИТЕРАТУРА :

1. Паніна Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994 — 1998 рр.). Соціологічні показники (Таблиці, ілюстрації, коментар). — К.: Інститут соціології, 1999. — 152 с.
2. Розподіл населення Української РСР за національністю і мовою // Політика і час. — 1991. — № 1. — с. 87 — 90.
3. Шляхи консолідації громадянського суспільства в Україні. Матеріали круглого столу (23 липня, 1999 рік) — К. — 1999. — 74 с.

**НАРИЖНЫЙ Ю. А.
ДЕМОКРАТИЯ И АВТОРИТАРИЗМ
(синергетический подход)**

В последней трети XX века в философии науки и техники накопился значительный исследовательский материал, который дает основания сделать вывод о том, что современная наука находится в стадии радикальной трансформации, переживает качественно новый этап своего развития, который может быть назван «**постнеклассическим**». Это относится к науке в целом, в том числе к гуманитарным и социальным наукам, а не только к естественным или техническим. Существенными характеристиками науки нового этапа являются, по всей видимости, изменение объектов исследования: ими становятся сложноорганизованные, многоуровневые, эволюционирующие, открытые, нелинейно развивающиеся системы, обладающие многовариантностью возможных сценариев развития. Радикально меняется и место познающего (и действующего) субъекта: он не может больше рассматриваться как независимый, автономный агент — носитель универсальных общечеловеческих потенций, единого типа рациональности, общей ментальной структуры и т.п. Познающий и действующий субъект должен исходить из предпосылки органической включенности в познаваемую и изменяемую им природную, техническую, социальную, политическую или культурную систему, из наличия неразрывного единства между собой и миром, как сложноорганизованной открытой системой, в которой сам он предстает не более как сознающий себя элемент самоорганизующегося целого.

Именно активные нелинейные среды, в которых развертываются процессы самоорганизации, находится в центре внимания нового, возникшего в 70-х годах междисциплинарного направления, именуемого **синергетикой**, и обычно связываемого с именами И.Пригожина и Г.Хакена. В русле этого направления было совершено революционное открытие детерминированного хаоса («порядок из хаоса»), существенно меняющее фундаментальные представления об Универсуме, его элементах и уровнях организации.

Постнеклассическая наука открывает и исследует мир нестабильных явлений, предсказуемость и управляемость которых весьма ограничена. Философская интерпретация нового типа объектов и нового статуса субъекта привела к обновлению философского языка, к появлению целого ряда понятий и категорий, с помощью которых стало возможным приближение к более адекватному постижению реальности. Сегодня невозможно анализировать сложные процессы и явления, не используя язык синергетики. «Нелинейные активные среды», «порядок и хаос», «неравновесность», «неустойчивость», «необратимость», «бифуркация», «флуктуация», «диссипативные структуры», «коэволюция», «глобальный эволюционизм», «нелинейность», «открытая система», «спонтанность» — стали

*Нарижный Юрий
Алексеевич — кандидат
философских наук.
Начальник кафедры
социально-
экономических
дисциплин
Днепропетровского
юридического
института МВД
Украины.*

опознавательным знаком, своеобразным паролем не только нового метода познания, но и нового типа мышления, нового типа ментальности. Новые понятия обнаруживают мощный эвристический потенциал, и потому активно используются в самых различных областях знания, начиная с изучения экономических, социо-культурных и политических систем, и заканчивая математическим моделированием сверхсложных естественных процессов, включая создание искусственного интеллекта.

Для современных представлений о самоорганизации и эволюции, разрабатываемых как в отдельных научных дисциплинах, так и на уровне междисциплинарного научного синтеза, характерна тенденция к максимально широкой экспансии этих представлений на новые области. Представления, выработанные в рамках синергетики, реализуются не только в новых понятиях, прочно вошедших в научный и философский обиход, но и в новых принципах — принципе самоорганизации, открытости систем, нелинейности развития, коэволюции микро-, макро— и мегаобъектов, человека и биосферы, необратимости развития, глобальном эволюционизме, антропном принципе.

Социальное познание: постмодернистская парадигма

В последнее время острые дискуссии о характере философского знания развернулись на страницах научных журналов посткоммунистических государств. Четко обозначилось размежевание между теми, кто философское знание трактует в русле гегелевской (декартовской) или позитивистской традиции как кумулятивный процесс поэлементного накопления истинного знания и приближения к абсолютному знанию, рассматривают философию как разновидность науки, и теми, кто понимает философию как специфический вид знания, как рефлексированный опыт бытия человека в мире, как специфическую форму самоопределения, и который в силу этого не может быть изложен в виде законченной «научной» системы, но может быть «пережит» самостоятельно или с помощью «учителя». Опыт индивидуального и коллективного постижения сущности бытия мира и человека, рефлексированный в философских текстах, в таком случае, выступает инструментом самоопределения.

Первый подход является выражением классической фундаменталистской методологии, основанной на принципах монизма, линейного детерминизма, редукционизма, коррелятами которой являются рационализм, историцизм (в Попперовском понимании) и объективность.

В XX веке целый ряд социальных процессов не могут быть вписаны в классическую модернистско-просветительскую парадигму. Сегодня фундаменталистские и глобальные социальные концепции в значительной степени утратили свои познавательные-эвристические функции, превратились в «великие иллюзии». Все большее число исследователей приходят к парадоксальному выводу: «мир, в котором истина одна, а заблуждений много, утратил свое бытие». Обнаруживаемая в социуме нестабильность, неравновесие, спонтанность требует новой — постклассической или постнеклассической, если следовать аналогии естественных наук, методологии социального познания. Новый тип мышления исследователей руководствуется такими императивами, как новый холизм, полифундаментальность, дополненность, синергетизм (интегратизм).

Поиск выхода из кризиса современного социального познания ведется на пути интеграции и ассимиляции классических, неклассических и постнеклассических теоретико-методологических принципов. Ни одна социально-философская теория универалистского типа не способна охватить социум в целом, поскольку обнаружилось, что он является целостной, открытой, самоорганизующейся системой. Эпистемичное задание в русле новой стратегии заключается в отыскании социальным философом как общего, так и уникального в социальных процессах, соединении прошлого с будущим, в раскрытии смысла существования различных поколений и поколений, в обосновании идеалов социального устройства, в осмыслении альтернатив социального развития.

В среде историков все чаще звучат голоса критики в адрес позитивистской историографии, все острее ставится вопрос о необходимости изучать не только «объективные исторические законы», но субъективный опыт предшествующих поколений, создавать историю ментальных структур.

Отказ от традиционных подходов к социальным феноменам приводит к новому пониманию исторического времени и исторического бытия. «Конкретная и живая действительность, необратима в своем стремлении. Время истории — это п л а з м а, в которой плавают феномены, это как бы с р е д а, в которой они могут быть поняты», — писал М.Блок в книге «Апологии истории или ремесло историка» (М., 1973, с. 19). И в этом смысле история, так долго перегруженная вымыслами, еще дольше прикованная к событиям наиболее непосредственно доступным исследователям, история как серьезное аналитическое занятие только начинает создаваться. Мощным

подспорьем в ее становлении выступает синергетическая парадигма.

К концу XX века синергетический подход получил достаточно широкое распространение, в том числе и в социологии. Анализируя новые методологические принципы исследования социальных явлений, возникающие различные теоретические модели социума, становится ясно, что социология вступила в эпоху Постмодерна. Стратегии социологии Модерна, заложившие фундамент социологии как научной дисциплины на рубеже XIX-XX веков, сегодня подвергаются уничтожающей критике. Социология Модерна в лице своих самых видных представителей поставила задачу сконструировать некие схемы социальной жизни, а также выявить формы отклонений от этих схем.

Социология к концу XX века все в большей степени освобождается от влияния законодательного разума и его претензий на постижение универсальной истины о социальной реальности. Крайние выводы социологов Постмодерна сводятся к тому, что она должна сконцентрироваться на новой задаче, к которой она к тому же лучше всего подготовлена: к информированному, систематическому комментарию повседневной жизни, комментарию, расширяющему знание этой жизни и одновременно включающемуся в нее.

Действительно, современный мир раскололся на множество микросистем, поэтому невозможно установить универсальные «правила», определяющие смысл традиций и культур. Но и в дезинтегрированном мире происходит навязчивый поиск сообщества, солидарности, что находит выражение в понятии «неотрайбализм». Как известно, племя — плотно структурированное и интегрированное социальное образование, с упорядоченным и контролируемым членством. Быть внутри или снаружи племени не являлось функцией индивидуального выбора: за этим следили определенные племенные органы, действующие в соответствии с традицией.

«Неотрайбы» эпохи Постмодерна — племена современного мира — создаются принципиально иначе: посредством множества индивидуальных актов самоопределения. Органы управления, призванные руководить теми, кто на это согласен, регулировать членство и т.п. не являются постоянными, не обладают всей полнотой полномочий, слабо контролируют приемы исключения членов. Само «подданство» плохо обозначено и эфемерно. «Племя» разваливается так же быстро, как и формируется. От «членства» легко отказаться, оно не связано с долговременными обязательствами. Оно не предполагает специальной

процедуры приема, строгих правил. Сообщество легко может быть распущено без какого-либо разрешения или предупреждения. «Неотрайбы» существуют исключительно в силу индивидуальных решений продолжать носить символы племенной принадлежности. «Неотрайбы» — это средство и «ментальный осадок» индивидуального самоопределения, результат индивидуальных спонтанных поисков.

Подобные новые социокультурные феномены свидетельствуют о том, что современное общество представляет собой сложноорганизованное самоорганизующееся целое, познание которого уже не может осуществляться позитивистскими методами, но требует адекватной методологии, в основе которой лежит теория самоорганизации.

Демократия и авторитаризм: порядок из хаоса

Рассматривая упорядочение социальной сферы в исторической перспективе нетрудно заметить, что авторитаризм (деспотия, тоталитаризм) и демократия являются формами порядка, структурирующего социальный хаос. Двадцатипятивековая история демократии, развивавшейся в рамках техногенной цивилизации, показывает, что институт демократии во многом сходен с теми феноменами, которые И. Пригожин назвал «диссипативной структурой».

Демократия, в русле подобных размышлений, выступает метафорой открытой системы, нестабильности, неравновесия, особым способом упорядочивания социальной сферы. Авторитаризм, чаще всего появлявшийся в рамках традиционной цивилизации, можно уподобить «точечному аттрактору» — метафоре жестко детерминированной, устойчивой и относительно равновесной системы.

Особенность форм социального порядка непосредственно связана с типом ментальности, типами ценностных установок, возникающих в рамках той или другой социально упорядоченной формы. Если для традиционных обществ характерны замедленные темпы социального развития, инновации не становятся общезначимой ценностью, (а если и допускаются, то лишь в рамках апробированной многими поколениями традиции), прогресс в рамках такой системы не только неприемлем, но может восприниматься как проявление вырождения социальной и политической системы, деградации социума и человека. Канон, традиция, апробированная модель действия, поведения, мышления, чувствования, отношения к миру (природному, социальному, историческому,

политическому, культурному) составляет фундамент социального порядка в традиционном обществе и представляет основу авторитарных политических режимов. Принципы дисциплины и социального порядка составляет основу генотипа ментальности человека традиционного общества.

Техногенная цивилизация, напротив, отличается крайней неустойчивостью, динамизмом, постоянными революциями в самых различных сферах, взрывами, скачками, интенсивностью роста, постоянными новациями, спонтанностью, неканоничностью, нестандартностью, нетрадиционностью, прогрессом. Смена исторических форм жизнедеятельности, способов материального и духовного производства, типов техники и технологии, типов рациональности и ментальных структур, активное обновление предметной среды и духовной сферы — лишь внешнее проявление некоего имманентного свойства, определяющего фундаментальные характеристики генотипа техногенной цивилизации.

Техногенная цивилизация — это цивилизация инфицированная «вирусом нестабильности». Ранние формы социума принадлежат к традиционному типу цивилизации (древние Индия, Китай, Египет, государства майя, славянский мир, арабский мир в средние века и др.), очевидно, в «осевое время» (согласно К. Ясперсу, это VIII — III вв. до н.э.) они подверглись мутации, к наиболее важным из которых следует отнести:

— доминирование субъект-объектного отношения к миру (заложенное еще в традиции иудаизма, а впоследствии унаследованное христианством);

— возникновение товарно-денежных отношений, формирование рынка, как самоорганизующейся системы экономических отношений;

— возникновение нового типа рациональности, реализовавшегося в зачатках науки, теоретического уровня рефлексии, формировании философской рефлексии (античная Греция);

— демократические формы организации социального тела, зачатки политической самоорганизации (античная Греция);

— доминирование личностного начала, приоритетное значение автономии и индивидуальной свободы, личной активности и творчества, культивирование демиургических потенций человека, ценности самодеятельности (христианство), признание самоценности будущего.

Если рассматривать ценностный инвариант «вируса нестабильности» зрелой техногенной цивилизации, то его можно сформулировать следующим образом:

* человек — деятельное активное существо,

противостоящее в своей преобразующей деятельности внешнему миру;

* отношение к миру резюмируется прежде всего в его преобразовании, во владении, властвовании над природой;

* природа — пассивный объект приложения человеческих сил, она — материал, ресурс, средство самоценного человека;

* новизна, прогресс — необходимое условие самовозрастающего господствования;

* открытость миру (экстравертность, по К.Юнгу), выраженная в активности, творчестве, преобразовании;

* фундаментальная трансформация ментальных структур, реализующаяся в смене типов рациональности.

У современной демократии многовековая биография. Демократия сегодня выступает одним из полюсов гомогенного, полицентричного, многомерного мира, в котором утрачивают значение практически все значимые прежде дихотомии: капитализм — коммунизм, Восток — Запад, Север — Юг и другие. Механизм нестабильности в современных условиях обеспечивается двумя фундаментальными структурами — «рынком» и «демократией».

Демократия и авторитаризм представляют собой различные способы социальной организации. Демократия — сложный, самоорганизующийся в ходе исторического развития, социальный институт, прошедший ряд этапов и трансформаций: от идеи о возможности народного самоуправления, возникшей в античной Греции, идеи «естественных прав человека» и идеи правового государства (Европа, XV—XVIII вв.) — до организационного воплощения этих доктрин в XX веке, реализации принципов правового режима (таких как конституционализм, верховенство права, разделение властей, наличие гражданского общества, зрелого правосознания, равенство граждан, защита прав человека, гарантированное права на достойное существование и др.). Ее история представляет собой нелинейный процесс, ее историческая судьба неоднократно менялась в точках бифуркации под влиянием многих разнообразных, в том числе и «малых», воздействий (флуктуаций). Поэтому неверно представлять процесс развития демократии как «естественноисторический», по крайней мере, вкладывать в это понятие смысл, который оно имеет у Гегеля и Маркса.

Демократия — социальный институт, благодаря которому без внешнего принуждения и насилия происходит упорядочение сложной и вместе с тем постоянно усложняющейся социальной структуры, придается динамическое равновесие

гетерономному соціальному телу, погодяться різноманітні інтереси, враховується різноманітність соціальних потребностей. В дійстві механізмів демократическої організації проявляються особливості детермінації складних самоорганізуючихся систем.

Погодження інтересів, координація і співпраця різноманітних елементів соціума здійснюється демократією як історически досконалішимся політическим механізмом посередством системи сдержек і протирівесів, реалізуючої рух від «демократії для народу» до «демократії самого народу». Взаимов'язування інтересів різних соціальних шарів і окремих осіб відбувається при допомозі балансування і прийняття компромісних рішень. Відсутність жорстко детермінованої структури, з однієї сторони, робить інститут демократії динамічним, здатним до розвитку і досконаліванню, з другої, робить його крихким, а майбутнє непередбачуваним. Існування в умовах демократії має моду «негарантованого», а, відповідно, «небезпечного». Демократія завжди нестійка, схильна до краху і навіть катастроф, особливо в точках бифуркації.

Демократія — спосіб упорядкування гетерономного, поліцентричного, складноорганізованого, динамічного, самоорганізуючогося соціума, і в силу цього, вона неспроможна вирішити всі протиріччя. Не випадково, що обидві світові війни виникли саме в межах демократически організованих соціальних організацій. Подібний масштабний історический крах стався неможливим в межах авторитарних режимів, існуючих в традиційних цивілізаціях.

Авторитарно-деспотическа влада спроможна організувати, систематизувати, упорядкувати відносно просту соціальну систему, що складається з нединамічних систем. Найважливішим «геном» авторитарної структури є інтенція до гомогенності, до спрощення, до своєрідної «соціальної прозорості» і «закритості». Як тут не згадати антиутопію Дж. Оруелла і Е. Зам'ятіна?! Тому взагалі не випадково П. Струве називав В. Леніна «геном спрощення».

Демократія як специфіческий спосіб упорядкування соціальних відносин не гарантує «абсолютної» свободи, хоча є найважливішим інструментом її захисту, і в силу цього, вона має свої межі. Всеобщее підкорення нормам права, проголошених вищою цінністю, в той міру, в якій живі індивіди «автоматически» слідує тим нормам, неминуче при-

водять до формалізації, уніфікації і стандартизації їх відносин. Встановлений і добровільно обираємый порядок дій позбавляє індивідів ініціативи, може гасити їх творческі потенції. Іншими словами, демократія також несе в собі небезпечність уніфікації і відчуження, як це глибоко і основательно показав в своїх останніх роботах А. Зинов'єв, але їх масштаби, глибина і соціальна ціна не можуть іти ні в яке порівняння з тим, що відбувається в авторитарно (деспотически) організованому соціумі.

Інформаційна революція, руйнівна багато старі межі і рамки, зробила соціум передельно «безмежним», бо універсальне інформаційне поле повідомляє соціуму «прозорість», розмикає дискретні сфери, перетворює соціо-культурну сферу в якийсь континуум, робить його складноорганізованою відкритою системою. Тому демократія виступає найбільш адекватною формою соціальної організації постіндустріальної, інформаційної цивілізації.

Авторитарні режими з їх імманентною потенцією зберігати сепаратизм, жорстку демаркацію і детермінацію окремих соціальних сфер, закритість, жорсткий контроль, монополізм в сфері інформації і ідеології не можуть протистояти інформаційному і ідеологіческому «облученню». В нових умовах їх жорстка структура, забезпечуюча порядок і стійкість, вступає в різке протиріччя з інформаційним і ідейним «хаосом» і не витримує навантаження. В інформаційному суспільстві для відтворення тоталітарних режимів виникли потужні протиріччя, однак перемога демократії не гарантована, боскільки західні цінності — індивідуалізм, автономія особи, права людини, лібералізм, ринок, свобода, рівність — не знаходять відгук в незахідному світі — в ісламській, конфуціанській, індуїстській, християнській фундаменталістській середі.

Соціум як складноорганізована, багаторівнева, відкрита, розвиваюча нелінійна система, породжує і нові проблеми. Як зазначає один з німецьких дослідників Постмодерна Г. Рормозер, в політическій сфері сучасної Німеччини відбуваються симптомачні зміни: складність, перед якою стоять партії, заключається в тому, що їм стає все важче визначити своє самоусвідомлення і свою політическу ідентичність. Ця проблема стосується всіх партій, в результаті чого во все більшій міру наноситься шкода їх спроможності до дій. Вони вже не в стані обес-

печить внутреннее согласие и идентичность. Их внутренний упадок приводит к тому, что и государство, в значительной мере представляемое и поддерживаемое этими партиями, а значит, и конституционная и государственно-правовая субстанция вовлекается в эту засасывающую и прогрессирующую эрозию доверия к легитимности. Налицо кризис политической идентичности, который, являясь проявлением кризиса индивидуального сознания, находит отражение в сфере глобальных социально-политических процессов.

Современность как открытая система

Один из наиболее авторитетных современных американских социологов, ведущий представитель феноменологической социологии П. Бергер демонстрирует мощные эвристические возможности социального анализа, опирающегося на новую — синергетическую парадигму. Ему принадлежит одна из пионерских попыток рассмотреть в качестве открытой системы не отдельный фрагмент социальной реальности и не целостный социальный организм, но нечто, на первый взгляд, совершенно неуловимое — современность. Для этого он использует понятие «символический универсум», понимая под ним субъективное восприятие мира людьми, переживание «жизненного мира», совокупность субъективных значений, интерсубъективность, объективируемую в процессе социализации и институализации.

Он убедительно показывает, что очередной этап модернизации, переживаемый современным миром, характеризуется «плюрализацией жизненных миров» индивидов. Досовременные общества обладали большей степенью интеграции по сравнению с современным. Их жизненные миры были более или менее унифицированы, у них существовал единый символический универсум. Функцию унификации и интеграции здесь выполняла религия (национальная или мировая). Человек предшествующей эпохи, какую бы социальную роль он не выполнял, в какой бы сфере не проявлял активность (в семье, на работе, в церкви, в политике), остается в рамках одного и того же жизненного мира. Это обеспечивает ему психологическую защиту, дает ощущение «дома». Постепенно произошел раскол на частную и публичную сферы, впоследствии плюральной стала и публичная сфера.

Современному человеку приходится постоянно сталкиваться в различными, порой взаимоисключающими жизненными мирами. Современность характеризуется «расщепленностью» жизненных миров, их хаотическим нагромождением.

Человек по-прежнему стремится к интеграции личной жизни, но осуществить ее уже практически невозможно: браки распадаются из-за «непонимания» друг друга супругами, поколения конфликтуют, ибо они обитают в разных «смысловых универсумах», представители различных субкультур находятся в конфронтации, ибо каждый живет в ином мире значений.

Религия все в большей мере становится приватным делом, она не способна больше выполнять интегрирующую функцию на макроуровне, не может больше претендовать на роль общезначимого мировоззрения и не дает больше возможность человеку чувствовать себя во вселенной как дома. Ее место теперь — в «культурных нишах». Чувство «бездомности» в наибольшей мере характеризует мироощущение современного человека.

«Набьем пролетарский обруч на бочку мира», говорил в свое время Лев Троцкий. Коммунизм должен был стать таким обручем — политическим средством, призванным упростить мир, укротить процесс прогрессирующей социальной и культурной плюрализации.

Современность освобождает человека от жесткого контроля, но достигается это дорогой ценой — ценой утраты корней, потерей ориентиров, разрушением ценностной иерархии. Современный человек похож на путника, который в кромешной тьме лишился возможности ориентироваться по звездам, но зато для него открылись «все пути». Многие сферы человеческой жизни, прежде считавшиеся predetermined судьбой, теперь воспринимаются как зависящие от выбора индивида или социальной группы. Модернизация привела к умножению выборов. Традиция больше не воспринимается как священная и незыблемая, люди вправе выбирать новые пути, будущее — открытый горизонт.

Традиционное общество освобождает индивида от необходимости выбирать, чем создается относительный психологический комфорт. Современность обостряет напряжение, делает болезненной процедуру выбора, часто ведет к разочарованию. Коллективная и индивидуальная жизнь делается все более неустойчивой и неопределенной, появляется страх перед бездной неизвестности, ужас перед хаосом. Демократия, как уже отмечалось, представляет собой хрупкий механизм социального упорядочивания, способный лишь временно укрепить стабильность социальных институтов. Социальный порядок становится все более ненадежной вещью.

П. Бергер, вслед за Э. Фроммом, утверждает, что существует два идеала освобождения, кото-

рые реализуются в строго определенной исторической последовательности: освобождение — как выбор (т.е. освобождение индивида от судьбы), и освобождение от выбора («бегство от выбора», «бегство от свободы»). Первый идеал реализовался в рамках западной цивилизации в эпоху Модерна, второй реализуется в современную эпоху — эпоху Постмодерна.

В эпоху динамической неопределенности минимум стабильности может обеспечить лишь религия. Стремление жить в осмысленном и предельно надежном космосе, или, как называл эту потребность М.Вебер, «потребность в теодицее» — неустранимая интенция человеческого существования. Однако по дороге к Современности люди во многом потеряли связь с трансцендентным, утратили глубину религиозного чувства, погасили религиозный огонь пророков и апостолов. Тем не менее, восстановленные общности, спасающие людей от отчуждающей силы современности, плодятся, крошатся, делятся, институализируются в секты, деноминации, сообщества, духовные братства, выступающие под флагом могучего духовного движения, именуемого — неорелигии.

На всем протяжении истории основная масса людей жила небольшими компактными группами, которым были присущи полнокровные личные контакты, высокий уровень солидарности и морального единства. Институциональный порядок, коллективные представления и индивидуальная идентичность были надежно интегрированы в порядок, освященный и защищенный религиозной традицией. Современность отмечена бездомностью. Силы модернизации, подобно гигантскому молоту, обрушились на старые социальные институты. Основные механизмы модернизации — рыночная экономика, централизованное бюрократическое государство, новые технологии, рост населения, урбанизация и средства массовой коммуникации — окончательно разрушили старый единый, удобный, закрытый целостный мир.

И если на ранних этапах модернизации два социальных института — семья и церковь — противостояли полной и окончательной плюрализации социума, то в современных условиях эти два института практически утратили свои консервативные интегрирующие функции. Таким образом, современность с предельной ясностью обнажила главную черту техногенной цивилизации — интенцию к инновациям и революциям.

Итак, наш анализ показывает, что синергетическая парадигма вполне пригодна для исследования как природных, так и социо-культурных феноменов. Радикальные преобразования научной картины мира на основе достижений неравновесной термодинамики и концепции саморазвития (динамического хаоса) существенно изменяют методологию научного поиска, трансформируют стиль научного мышления и, тем самым, оказывают огромное воздействие на всю современную культуру. С полной уверенностью можно констатировать возникновение контуров грандиозного научного синтеза знаний о неорганической природе, жизни и человеке, об Универсуме как живой самоорганизующейся открытой суперсистеме, философско-мировоззренческое значение которого сопоставимо с последствиями фундаментальных научных, культурных и ментальных революций.

«Наше видение природы претерпевает радикальные изменения в сторону множественности, темпоральности и сложности. Долгое время в западной науке доминировала механическая картина мироздания. Ныне мы создаем, что живем в плюралистическом мире», — писали И.Пригожин и И.Стенгерс в своей уже теперь знаменитой книге «Порядок из хаоса. Новый диалог «Человека с природой» (М., 1986.с.34). Синергетика — выдающееся достижение человеческого разума, замечательный инструмент познания, дающий возможность человечеству проникать в тайны Универсума и более глубоко постичь собственную сущность.

**СТОЯКИН В.А.
ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПАРТИИ КАК
ЭЛЕМЕНТ СИСТЕМЫ
СОЦИАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ В
ТРАНСФОРМИРУЮЩЕМСЯ
УКРАИНСКОМ ОБЩЕСТВЕ
(основные тенденции в развитии
политических партий в Украине в период
перед президентскими выборами октября
1999 года)**

Политические партии безусловно являются одним из основных институтов гражданского общества в его традиционном понимании. Однако сейчас в политической науке все чаще встречаются утверждения об упадке традиционных политических институтов, в т.ч. — самих национальных государств. Это относится и к политическим партиям, которые в последнее время уступают место массовым движениям. По сути, гражданское общество в США и Европе представляет из себя систему общественных организаций, движений и инициатив, в которой политические партии занимают достаточно скромное место.

В трансформирующихся обществах (в т.ч. — украинском) ситуация несколько иная и скорее соответствует положению в Европе XVIII-XIX веков, хотя и несколько «модернизирована». Фактически, большинство украинских политических партий находятся в состоянии формирования и служат реализации личных политических амбиций отдельных политиков. Об этом, в частности, говорит существование почти 80-ти партий, в т.ч. столь оригинальных, как «прогрессивно-автомобильная» или «радикального прорыва». Следует напомнить, что и в Европе партии первоначально возникали как клиентельные группировки.

К сожалению, в современной украинской научной литературе вопросы деятельности политических партий (особенно — в смысле социального управления) рассмотрены мало. Судя по всему, единственной работой монографического характера, написанной профессиональными социологами, является изданная фондом «Демократические инициативы» брошюра «Політичні партії та рухи у світлі «ситуації постмодерну»[1]. В большинстве же случаев это либо компиляции иностранного опыта либо анализ результатов частных социологических исследований без их теоретического обобщения. К первому типу относится весьма интересный сборник статей немецких авторов «Політичні партії в демократичному суспільстві», изданный при поддержке фонда К. Аденауэра Й. Тезингом и В. Гофмайстером в 1997 году[2]. Ко второму же типу относятся многочисленные публикации Е. Головахи, А. Вишняка, А. Толпыго и других социологов-практиков и политологов. В большинстве случаев они касаются вопросов, связанных с предвыборной кампанией 1998 года и имеют «текущий» характер в том смысле, что в них как правило не делаются теоретические обобщения. Отдельную группу представляют публикации «технологического

*Стоякин Василий
Александрович —
руководитель
департамента центра
социологических и
политических
исследований и
технологий
«СОЦИОПОЛИС».*

характера», в которых (среди прочих тем) анализируются возможности партий в смысле социального управления в первую очередь — электоральным поведением. К этой группе относятся публикации О. Петрова и В. Полторака[3] и, в какой-то степени, статья автора в сборнике «Украина сегодня»[4].

Прежде чем приступить к рассмотрению основных тенденций отношения избирателей к политическим партиям, рассмотрим систему взаимодействий между политическими партиями и обществом в контексте социального управления. В основном она приведена на рисунке 1.

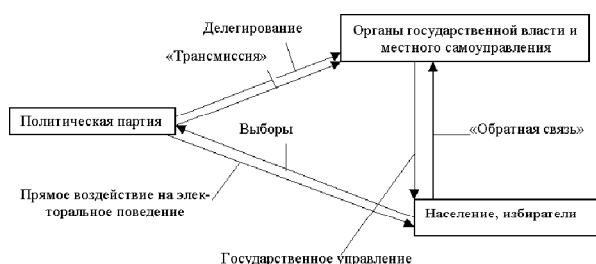

Рисунок 1. Взаимоотношение между политическими партиями, населением и органами власти и самоуправления в контексте социального управления

Некоторые «элементы» представленной схемы имеет смысл прокомментировать. В демократическом обществе взаимодействие между этими тремя представленными на схеме блоками протекает примерно следующим образом.

Политические партии проводят избирательные кампании, «понуждая» граждан отдавать за них свои голоса, при этом (особенно — в случае пропорциональной избирательной системы) представительство получается как-бы «опосредованным». Фактически интересы граждан в органах государственной власти и местного самоуправления представляют, трансмиссируют, политические партии или точнее — их представители, связанные партийной дисциплиной. Специфическое отношение между населением и партией отражено стрелками «выборы» и «делегирование»: население избирает на выборах представителей политических партий, а партия «делегировать» их в органы власти, которые и осуществляют управление. Причем, формирование органов исполнительной власти может осуществляться прямо (как в США — избрание руководителем исполнительной власти члена партии) или опосредованно через орган представительной власти (как в ФРГ, где правительство формируется парламентским большинством).

Однако эти направления «загружены» еще и другой информацией — через партии осуществляется и часть «обратной связи». Советский исследователь Б. Курашвили отмечал, что под хорошим управле-

нием как правило понимаются «не «командные способности» государственного аппарата (...), а искусство «оперировать стимулами — управлять интересами»[5]. Собственно говоря, одной из функций партий и является информирование властных структур о наличных в обществе интересах и желательных для него стимулах.

Связь населения с органами власти чаще бывает прямая (прямые обращения, жалобы), но бывает и косвенная, в виде депутатских наказов, обращений в партийные инстанции и т.п. Специфическая разновидность «обратной связи» — ситуация, когда партия не в силах оказать существенного влияния на органы власти и организует прямое воздействие населения на власть — через митинги, обращения и т.п. Разумеется, что конкретные особенности взаимодействий устанавливаются действующей политической системой.

Для украинских условий характерно то, что политическая система практически является «беспартийной». В соответствии с Конституцией и основными законами партии практически не принимают участия в формировании органов исполнительной власти. Кабинет Министров и главы местных администраций назначаются Президентом, который независим от деятельности даже тех партий, которые его поддерживают. Фактически, даже если Президент будет членом партии, при нынешнем политическом устройстве влияние партий на формирование исполнительной власти может осуществляться только «подпольно», посредством личных отношений с главой государства. Наличие любого влияния в представительных органах власти никак не гарантирует партии влияние на власть исполнительную.

Поэтому, представленный на рисунке 1 набор связей в наших условиях не может быть реализован до конца. В первую очередь практически отсутствует прямая «трансмиссия» в органы исполнительной власти от партий — все «воздействия» идут косвенным образом, через представительные органы. Причем правительство может прислушиваться, но может и игнорировать пожелания парламента (что неоднократно случалось в истории современной Украины). Поэтому более мощная в современной Украине система связей — «против часовой стрелки».

Разумеется, что такого рода усложненная зависимость отражается на ситуации со степенью доверия населения к политическим партиям, числом их сторонников. Гипотетически можно предположить, что по сравнению с ситуацией марта 1998 года, число сторонников партий должно существенно сократиться. Это предположение основывается на том, что партии фактически не оказывают влияния на ситуацию в стране и регионах, поскольку «работают» только через представительные органы,

которые могут только отправить в отставку, но не могут существенно повлиять на назначение руководителя исполнительной власти. Таким образом, особенно полезных акций со стороны партий люди не замечают, а представительные органы вообще пользуются более низким доверием. Кроме того, сами партии оказались довольно слабы — ведь у нас даже не принят закон о политических партиях.

Попытаемся установить, действительно ли подтверждается такая тенденция?

Вначале сравним число сторонников различных политических партий Украины, выявленных на выборах марта 1998 года и в ходе исследований общественного мнения, проводимых Центром социологических и политических исследований и технологий «СОЦИОПОЛИС» под руководством проф. В.А. Полторака в январе, апреле, июле, сентябре 1999 года (см. Рис. 2). Во всех исследованиях по общенациональной квотной выборке опрашивалось 2198 (в сентябрьском — 2199) человек.

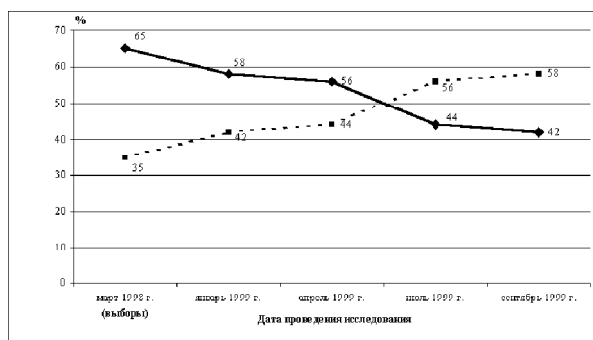

Рисунок 2. Динамика отношения избирателей к политическим партиям Украины (в % ко всем опрошенным; цельная линия на рисунке означает сумму сторонников всех политических партий, прерывистая — процент людей, не являющихся сторонниками партий)

Разумеется, что данные результатов выборов и опросов и не могут быть полностью сравнимы в связи с разной структурой «опросного листа». На выборах граждане голосовали за 30 политических партий и избирательных блоков, мы же предлагали для оценки 9-12 наиболее крупных и влиятельных политических партий. Тем не менее, на рисунке мы видим подтверждение выдвинутой нами гипотезы — прослеживается тенденция к постепенному снижению числа сторонников и росту — доли людей, не поддерживающих политические партии. Причем весной-летом 1999 года число сторонников стало меньше числа людей, не являющихся сторонниками партий.

Хотя общенациональных съемов информации на протяжении 1998 года нами не делалось, мож-

но предполагать, что в этот период поддерживался достаточно высокий уровень общественного интереса к политическим партиям.

Существенным является то обстоятельство, что падение интереса к партиям происходило в основном за счет мелких и мельчайших партий, а также «правой» части политического спектра, чему безусловно «поседействовала» серия расколов в ряде правых и центристских партий. Например, если на мартовских выборах 1998 года КПУ получила более 17% голосов (от общего числа избирателей)*, то по данным сентябрьского 1999 года исследования Центра «СОЦИОПОЛИС» было выявлено 16% сторонников партии (от всех опрошенных). В то же время, для ПЗУ и ПРП выявлено снижение числа сторонников. В особенности же сильный ущерб понес НРУ. Если в 1998 году за единую тогда партию проголосовали почти 7% всех избирателей, то в сентябрьском исследовании обе фракции «набрали» всего менее 4%.

Теперь вновь вернемся к рисунку 1. Снижение популярности политических партий объясняется в том числе и сравнительно слабым их «прямым воздействием на электоральное поведение» (т.е. — имиджмейкерской деятельностью). Проблема, очевидно, состоит в том, что в традиционной политической системе (где партии имеют прямое воздействие на органы исполнительной власти) имиджмейкерская деятельность партий осуществляется с двумя целями: 1) непосредственное создание такого имиджа политических организаций или деятелей, при котором становится вероятным их избрание на выборные должности; 2) установление в государственном масштабе таких отношений между руководителями и руководимыми, которые бы повысили эффективность государственного управления. Отчасти, невнимание к имиджмейкерской деятельности объясняется непониманием ее роли, но нельзя не отметить, что партии и объективно не заинтересованы в высоком имидже власти. С одной стороны, чиновники довольно редко являются членами партий и в любом случае практически от них независимы, с другой — чем слабее влияние власти, тем больше вероятность, что предложения партий о сотрудничестве (в особенности — предвыборном) будут восприняты положительно. В качестве «платы» же за такое сотрудничество партии могут получить некоторый «властный ресурс» — определенное число людей, назначаемых на государственные

* В ходе социологических исследований вопросы о партийной поддержке задавались для всех опрошенных, а не только для намеревающихся принять участие в выборах. Поэтому данные по итогам голосования *пересчитаны* по отношению ко всем избирателям.

посты.

Рассмотрим также ситуацию в региональном разрезе и выделим те регионы, которые по данным сентябрьского исследования Центра «СОЦИОПОЛИС» более и менее «склонны» к доверию партиям, чем население Украины в целом.

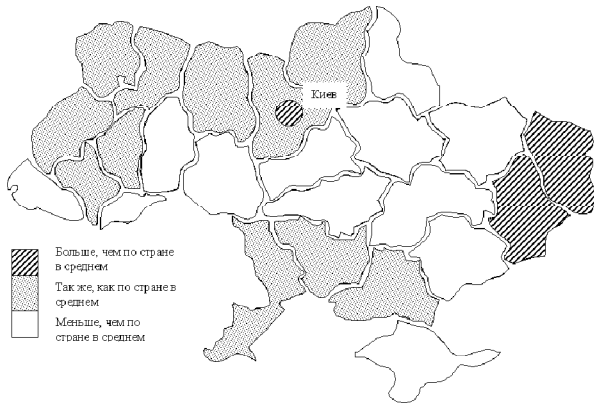

Рисунок 3. Представленность сторонников партий в различных регионах страны

По данным последнего исследования можно заметить, что относительно политизированными являются Киев и Восточный регион. «Среднеукраинскими» по отношению к партиям являются регионы северо-запада и юга страны, центральные же регионы и Крым отчетливо «департизированы».

Разумеется, что такая ситуация не могла не отразиться и на другом интересном моменте. А именно — на отношении избирателей к многопартийной системе. В ходе трех последних исследований Центра «СОЦИОПОЛИС» выяснялось отношение граждан к наличию в стране нескольких партий. В таблице 1 приведены результаты исследований по этому вопросу.

	апрель 1999 г.	июль 1999 г.	сентябрь 1999 г.
Одна партия	31	34	36
Две или более партий	51	50	45
Все партии надо запретить	6	5	7
Затруднились ответить	13	11	13

Таблица 1. Ответы на вопрос: «Сколько политических партий должно быть в Украине?» (в % ко всем опрошенным)

Результаты исследований показывают довольно слабую, но устойчивую тенденцию к уменьшению числа сторонников многопартийной системы и увеличению — однопартийной. Причем, в последнем исследовании число сторонников недемократических моделей практически сравнялось с числом «демократов».

Теперь перейдем от оценки общей ситуации к анализу проблем отдельных политических партий. Вначале, представим динамику числа сторонников (фактически — активных избирателей) наиболее крупных украинских партий (см. таблицу 2).

Хотя предложенное сравнение не вполне корректно, из таблицы все же можно сделать вывод о негативных тенденциях, характерных для большинства политических партий Украины. Особенно это характерно для мелких и мельчайших партий, которые с «исчезновением» их из «бюллетеня» перестали замечаться гражданами вообще.

Впрочем, тут надо обратить внимание и на особенности функционирования общественного мнения в данном вопросе — судя по результатам изменений списка предлагавшимся нами респондентам партий, если партии нет в списке, то ее, очевидно, отмечают только те респонденты, которые являются ее членами. Причем относится это даже к сравнительно крупным организациям. Так, удалив из списка в ходе апрельского исследования АПУ и ПСПУ (которые до этого вместе «набирали» около 4%), мы не обнаружили изменений в количестве людей, считающих себя сторонниками «других» партий.

Объясняется это тем, что численность украинских партий традиционно невелика. Хотя большинство партий заявляют об огромном числе членов, граждане об этом как правило не подозревают. Даже численность КПУ, по утверждениям ее руководства, составляет всего около 160 тыс. человек, т.е. — менее полупроцента избирателей. Поэтому в рамках общенациональных социологических исследований специально выделить членов даже крупнейших политических партий практически невозможно.

Для большинства выделенных нами партий тенденции неутешительны: имея вообще малое число «голосов», они продолжают их терять и далее, хотя и не «исчезают» вообще в массовом сознании. Особенно тяжелый «срыв» коснулся НРУ, который в результате раскола потерял около половины сторонников, которых партия сохраняла с момента выборов.

Среди наиболее крупных партий обращают на себя в первую очередь те, изменения в численности сторонников которых практически отсутству-

Таблица 2. Доля избирателей, проголосовавших за основные политические партии Украины в марте 1998 года и доля их сторонников по данным исследований Центра «СОЦИОПОЛИС» (в % ко всем опрошенным)

Политические партии	03.98 (выборы)	01.99	04.99	07.99	09.99
Аграрная партия Украины	3	2	-	1	1
Всеукраинское объединение "Громада"	3	2	1	1	1
Коммунистическая партия Украины	17	18	18	18	16
Народный Рух Украины	7	8	10	4	3
Народный Рух Украины (Ющенко)				1	1
Народно-демократическая партия	4	5	5	5	5
Партия зеленых Украины	4	6	4	2	3
Партия "Реформы и порядок"	2	4	4	1	1
Прогрессивная социалистическая партия Украины	3	2	-	1	1
Селянская партия Украины	-	3	3	3	2
Социал-демократическая партия Украины (объединенная)	3	4	6	3	4
Социалистическая партия Украины	6 *	3	4	3	4
Другие партии	13	1	1	1	1
Не являются сторонниками партий	35	34	39	49	51
Затруднились ответить		8	5	7	7

* Результаты блока СПУ-СелПУ.

ют. Это: КПУ, НДП, СДПУ(о), СПУ и СелПУ. Очевидно, что предположение о том, что в Украине существуют всего две партии (КПУ и НРУ) в последнее время подвергается некоторой корректировке. Однако корректировке неполной.

Существует метод, позволяющий достаточно объективно оценить, насколько политическая

партия является «партией для себя». Метод (по сути своей — историко-статистический) основывается на сравнении результатов в одномандатных округах партийного списка и конкретного представителя данной партии. Представляется вероятным, что если большинство представителей данной партии получают в одномандатных округах боль-

Таблица 3. Результаты выборов марта 1998 года в некоторых избирательных округах Украины (в % к принявшим участие в голосовании)

Политические партии	03.98 (выборы)	01.99	04.99	07.99	09.99
Аграрная партия Украины	3	2	-	1	1
Всеукраинское объединение "Громада"	3	2	1	1	1
Коммунистическая партия Украины	17	18	18	18	16
Народный Рух Украины	7	8	10	4	3
Народный Рух Украины (Ющенко)				1	1
Народно-демократическая партия	4	5	5	5	5
Партия зеленых Украины	4	6	4	2	3
Партия "Реформы и порядок"	2	4	4	1	1
Прогрессивная социалистическая партия Украины	3	2	-	1	1
Селянская партия Украины	-	3	3	3	2
Социал-демократическая партия Украины (объединенная)	3	4	6	3	4
Социалистическая партия Украины	6 *	3	4	3	4
Другие партии	13	1	1	1	1
Не являются сторонниками партий	35	34	39	49	51
Затруднились ответить		8	5	7	7

ше голосов, чем сам список, значит люди голосуют преимущественно за личность партийца, а не за его партийную принадлежность. Надо, конечно, учитывать, что этот момент в значительной степени связан с избранной партией и отдельными кандидатами предвыборной стратегией.

Методика сравнения выглядит следующим образом: по спискам партий выделялись первые пять депутатов, победивших в одномандатных округах и их индивидуальные результаты сравнивались с результатами партии (блока) в данном округе. Если у партии или блока не было пяти депутатов от одномандатных округов, то брались кандидаты, занявшие второе место. Источником сведений о результатах выборов в округах послужила книга «Як голосувала Україна» [6]. Результаты сравнения приведены в таблице 3. Кандидаты, отмеченные знаком «*» заняли второе место в своих округах.

Разумеется, что в определенной степени результаты выборов зависят от общих настроений населения региона, где находится округ, и стратегии проведения избирательной кампании («раскручивает» кандидат свою партию или нет). Однако, даже с учетом этого обстоятельства, из материалов таблицы можно проследить определенные тенденции в соотношении роли личностей и партий в ходе выборов.

Для КПУ характерно постоянное и зачастую значительное превышение числа голосов, поданных за партию, над числом голосов у кандидата-партийца. Среднее превышение по приведенной пятерке составляет 12,1%. Характерно, что превышение наблюдается во всех случаях. Тут можно совершенно определенно говорить о том, что кандидаты от партии воспринимаются избирателя-

ми как «приложение» к ней. Для избирателей в этом случае партийная принадлежность кандидата важнее личности кандидата.

Для НРУ ситуация отнюдь не столь однозначная — в трех случаях из пяти наблюдается сравнительно незначительное превышение числа голосов, поданных за кандидата, над голосами, поданными за партию. Однако в среднем для данной пятерки число голосов поданных за партию несколько выше, чем за отдельных кандидатов. Похожая ситуация и «за пределами» этой пятерки. Например, в 4-м округе за партию подано на 3% больше голосов, чем за кандидата; в 147-м — на 1,4%; в 164-м — на 14,2% и т.п. В среднем же по «пятерке» число голосов поданных за партию превышает голоса кандидатов на 1,7%. Цифра эта достаточно неубедительна и скорее показывает, что партия ориентируется на «раскручивание» личностей своих лидеров, но в реальности ее сторонники скорее предпочитают голосовать за нее саму.

НДП имеет ситуацию значительно худшую, чем любая из других партий. Среднее превышение числа проголосовавших за личности, над проголосовавшими за партию составляет 21,3%. Это отражает не только соответствующую стратегию самих представителей партии, которые, очевидно, не особенно подчеркивали свою партийность, но и относительную слабость позиций НДП в украинском обществе.

Положение СДПУ(о) в этом отношении также довольно слабое, среднее превосходство голосования за лидеров превышает голосование за партию на 15,7%.

Для партий блока «За правду...» ситуация несколько легче, чем для НДП и СДПУ(о), но все

Таблица 4. Распределение сторонников крупнейших партий в регионах (% опрошенных в каждом регионе)

Регион	КПУ	НРУ	НДП	ПЗУ	СДПУ(о)	СПУ
Украина	16	3	5	3	4	4
Киев	5	7	10	3	6	7
Северный	18	2	1	2	4	8
Центральный Восток	14	2	4	2	3	8
Центральный Запад	11	2	7	2	3	4
Северо-Восточный	18	0	7	3	2	6
Северо-Западный	4	6	1	2	6	5
Юго-Восточный	15	1	4	4	4	3
Юго-Западный	3	1	4	2	11	7
Восточный	31	0	4	3	3	4
Западный	2	12	8	5	2	0
Южный	18	1	4	4	4	4
Крым	29	0	3	0	4	1

же хуже, чем у НРУ. Для СПУ средний процент превышения голосов, поданных за лидеров, над поданными за партию составляет 4,3%, для СелПУ — 6%.

Интересно, что в обоих случаях лидеры партий получили **меньше** голосов, чем сами партии в их округе (на 1%). Очевидно, дело тут в том, что лидеры были однозначно уверены в своей победе в «родных» округах и все усилия направили на популяризацию своих партий.

Вернемся к данным, приведенным в таблице 2. Говоря о сторонниках крупнейших украинских политических партий (всего их можно выделить шесть), имеет смысл обратить внимание на два вопроса: специфику распределения сторонников этих партий в регионах и возраст сторонников партий в соответствии с данными сентябрьского исследования Центра «СОЦИОПОЛИС». Следует отметить, что эти особенности украинской политической географии фиксируются с другими исследовательскими организациями в исследованиях, проводимых с 1991 года[7].

Вначале рассмотрим схему распределения партий в регионах. В таблице 4 мы представляем данные по поддержке наиболее влиятельных украинских партий в регионах. В целях наглядности выделены шрифтом цифры, свидетельствующие о том, что партия лидирует в регионе.

Коммунистическая партия лидирует в восьми регионах из 12-ти, причем наибольшее число сторонников наблюдается в Восточном регионе (Донбасс) и в Крыму. Также, довольно сильными выг-

различия в отношении к КПУ в значительной степени связаны с одной из существующих в Украине субкультур.

Народный Рух Украины* имеет преимущественную поддержку в Западном регионе и в Киеве. В Северо-Западном регионе НРУ «делит» первое место с СДПУ(о). Помимо этих трех регионов существенной поддержки НРУ более нигде не имеет. Таким образом, «регионализацию» представительства этой партии можно расценить как более сильную по сравнению с КПУ.

НДП имеет наибольшее число сторонников в Киеве (где она вообще лидирует), а также в Западном, Центральном-Западном и Северо-Восточном регионах. По сути, эта модель регионализации совпадает с расположением крупнейших местных организаций НДП — Киев, Львов, Винница, Харьков. Заметно, что эта партия также в основном имеет поддержку в западной части страны.

ПЗУ имеет примерно равную поддержку в разных регионах. Отмечены только два относительных «всплеска» — отсутствие сторонников в Крыму и несколько больший процент сторонников в Западном регионе. Интересно, что в областях Галичины ПЗУ как таковой практически нет — большая часть партийных организаций вошла в состав Зеленой партии Украины.

СДПУ(о) опирается преимущественно на Юго-Западный регион (Закарпатье и Буковина) и в меньшей степени — на Северо-Запад и Киев. «Фиксированная» популярность партии в небольших областях Юго-Запада позволяет предполагать,

Таблица 5. Распределение сторонников крупнейших партий по возрастным категориям (% опрошенных в каждом регионе)

	НУ	НРУ	НДП	НРУ	СДПУ(о)	СПУ
18-29 лет	8	24	31	42	33	14
30-50 лет	28	36	35	36	36	39
Старше 50 лет	64	40	34	22	31	47

глядят ее позиции на юге, в Северо-Восточном и Северном регионах. Таким образом, регионы сильной поддержки КПУ охватывают Украину «подковой» от Полесья до границы с Молдавией. Характерно, что речь идет о регионах тесно связанных с Россией либо территориально (Север, Северо-Восток, Восток), либо исторически (Юг и Крым). Можно предположить, что региональные

что эта партия все же не вполне «законно» занимает место одной из наиболее влиятельных. По сути СДПУ(о) сильна авторитетом и финансовыми возможностями своих руководителей.

Социалистическая партия имеет наиболее сильную поддержку в Центральном-Восточном, Северном, Восточном регионах и в Киеве. При этом, ни в одном из регионов она не лидирует четко, опережая большинство других партий.

Последнее, что хотелось бы сказать о специальных характеристиках партий — это соотношение в составе их сторонников различных возраст-

* Под этим названием всюду в тексте имеется в виду партия возглавляемая Г. Удовенко. Основанием для этого служит то, что именно эта партия зарегистрирована Минюстом под таким названием.

ных категорий населения (см. таблицу 5).

При анализе этой информации следует обратить внимание на следующие существенные (на наш взгляд) детали:

1. Электораты только двух партий (НДП и СДПУ(о)) имеют относительно сбалансированную возрастную структуру, для остальных из рассматриваемых характерны достаточно существенные диспропорции в представительстве различных возрастных групп. Некоторое исключение составляет правда НРУ.

2. Левые партии несколько старше по возрасту, право-центристские же — существенно моложе. Особенно специфично выглядят избиратели НРУ, которые четко ориентированы на правый фланг, но имеют наиболее старший возраст по сравнению с другими правыми партиями.

Можно предположить, что эта особенность является следствием отражения на группе сторонников особенностей экономических предпочтений партий. Умеренно-реформистская ориентация НДП (более правая, либеральная) и СДПУ(о) (более левая, социал-демократическая) делает их позицию более приемлемой для разных возрастных групп общества. Люди старшего поколения более склонны к социалистической модели. Молодежь же, очевидно, считает экономику делом «скучным» (ведь в подавляющем большинстве перед молодыми людьми еще не стоит проблема поддержки семей), а потому предпочитает ПЗУ. Рух же сравнительно далек от экономических вопросов.

Исходя из этих двух особенностей можно про-

гнозировать, что наиболее перспективными являются именно НДП и СДПУ(о), которые могут составить основу отечественного варианта двухпартийной системы (конечно, если она будет сформирована). Левые партии скорее всего «вымрут», утратят лидирующие позиции. Для молодежи же свойственно взрослеть, поэтому если ПЗУ не предъявит доказательств осмысленности своего существования, то ей придется распрощаться с большинством своих сторонников.

* * *

Вышеизложенное показывает, что в демократическом обществе политические партии выступают как важный элемент системы социального управления. В первую очередь они связаны с механизмами представительной демократии и трансмиссии мнений. Такие механизмы формируются в настоящий момент в украинском обществе.

Понятно, что становление демократической системы, возрастание роли партий в социальном управлении связано с необходимостью усилением политической структурированности украинского общества. К сожалению, приведенные данные отнюдь не свидетельствуют об этом. Скорее наоборот — нами выявлена тенденция к уменьшению доли сторонников политических партий и демократической политической системы. Однако сейчас еще нельзя сказать, насколько устойчивой является эта тенденция и означает ли она неприятие украинцами партий как механизма социального управления или всего лишь «сезонную» (до следующих выборов или до повышения активности партий) смену общественных настроений.

1. Танчер В., Карась О., Кучеренко О. Політичні партії та рухи у світі «ситуації постмодерну». — К.: Фонд «Демократичні ініціативи», 1997.

2. Політичні партії в демократичному суспільстві. — К.: б.в., 1997.

3. Петров О. Социологические избирательные технологии. — Днепропетровск: Арт-пресс, 1998.; Петров О., Полторац В. Проблемы стратегического планирования президентской избирательной кампании. // Социология: теория, методы, маркетинг. — 1999. — №3. — С. 41-62.

4. Стоякин В. Особенности выборов 29 марта 1998 года в Днепропетровской области. // Украина сегодня. Хроника — анализ — прогноз. — 1998. — №15. — С. 107-117.

5. Курашвили Б. Очерк теории государственного управления. — М.: Наука, 1987. — С. 162.

6. Як голосувала Україна. — К.: «КІС», 1998.

7. См. напр.: Головаха Є. Партії очима виборців. // Сучасність. — 1992. — №7. — С. 67-72.; Толпыго А. «Красные» на Украине. // Полис. — 1999. — №4. — С. 93-107.

ШАПОВАЛ В.М. СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ЛЕГІТИМНЕ ОБМЕЖЕННЯ СВОБОДИ

Очевидно, можна вважати загальним правилом те, що люди в процесі своєї діяльності в переважній більшості випадків ставлять лише ті питання, які вони, хоча б частково, у змозі вирішити. Проблема справедливості в цьому ряду займає особливе місце. З'явившись чи не на початку людської історії, вона завжди продовжувала залишатися гострою і злободенною. Маючи величезний евристичний потенціал, будучи потужним спонукальним мотивом масових соціальних дій, вона продовжує збуджувати розум і душі окремих індивідів і цілих народів. Причина такого положення, можливо, є в тому, що дуже великий і різномірний той масив соціальних явищ, які розглядаються з використанням цього поняття, а також у тому, що занадто важливі, життєво необхідні відношення залежать від того, який зміст вкладається в поняття справедливості. Соціальні протиріччя та прямі конфлікти, які постійно виникають, ситуації, що вперто не бажають вписуватися в старі пояснювальні схеми, потребують нового тлумачення фактів соціальної реальності, нових ідей і концепцій, що розкривають сутність даного феномена і тенденції його розвитку.

Розглядаючи взаємозв'язок справедливості і свободи, слід насамперед відзначити, що відношення між ними носять достатньо суперечливий характер: від близькості і майже повного злиття, до розведення цих понять, перетворення їх у прямо антагоністичні. З чим це може бути пов'язано? Чому ці найважливіші морально-правові категорії, що, здавалося б, повинні взаємодоповнятися і збагачуватися при взаємодії, далеко не завжди корелюють одна з одною, перебувають в стані постійного протиріччя і навіть ворожнечі? Чи пов'язано це з внутрішнім змістом цих понять, з об'єктами, що досліджуються за їх допомогою, зовнішніми умовами, у яких перебувають об'єкти аналізу, або з якихось інших причин?

З приводу справедливості, як ніякого іншого феномена, існує неймовірний розкид думок і розумінь як у повсякденній практиці, так і в середовищі теоретиків. У залежності від конкретного регіону, країни або народу справедливим вважає щось своє, цілком визначене і конкретне, часто протилежне тому, що є справедливим в іншому місці. Як писав з цього приводу Б. Паскаль: «Що ж то за справедливості, що її обмежує річка. Істина по цей бік Пиринейв стає помилкою по той. На три градуса ближче до полюса — і вся юриспруденція летить шкереберть; істина залежить від меридіана...» [3, 158].

Як не збігаються один з одним у розумінні справедливості епохи, народи й окремі особистості, так само часто не знаходять загальних точок дотику і теоретики, що досліджують її підстави. Причому, якщо в теоретичному плані усе ж можлива певна близькість позицій, пов'язана з тим, що феномени, які досліджуються, можуть розглядатися в рамках певної визначеної методології, то в практичному плані, де на перше місце виступають інтереси людей, позиції часто стають непримирними.

Чи можна казати про те, що припустима свобода тлумачення справедливості, як і будь-якого іншого поняття, якщо враховувати ту об-

*Шаповал Володимир
Миколайович — доцент
кафедри філософії і
політології Харківського
Університету
внутрішніх справ,
кандидат філософських
наук.*

ставину, що даний феномен є не тільки предметом теоретичних дискусій, але й установкою на конкретні практичні дії, що часто мають далекосяжні наслідки? І далі, якщо припустити довільне і суб'єктивне тлумачення справедливості, то, відповідно, чи можуть також вільно відбуватися якісь дії відповідно до справедливості, що розуміється тим чи іншим чином?

Як загальна міра або те єдине, що об'єднує різноманіття підходів до справедливості, можуть виступати якісь загальні цінності, те, що має значення для кожного представника роду «людина» і всіх людей разом. За загальним переконанням основними людськими цінностями можуть виступати життя, свобода, спілкування, творчість, істина, добро, краса і т.ін.

Життя є першою, необхідною, об'єктивною умовою реалізації всіх наступних можливостей. Свободу багато хто вважає атрибутивною якістю людського духу, такою, без якої життя втрачає всілякий зміст і значення. В свою чергу, спілкування виступає найважливішим, першорядним елементом людського існування, умовою становлення людини взагалі. Творчість, як вільна самодіяльність людини по створенню нового є вираженням найбільшої повноти життя і свободи.

Можна, очевидно, казати про імперативний характер справедливості, про те, що, незважаючи на різноманітність цінностей, що виступають її підставою, дії, які претендують на те, щоб називатися справедливими, повинні бути такими, що схвалюються і покликані повторюватися, у той час як протилежні їм дії зазнають осуду і повинні усуватися з суспільної практики. Справедливість є своєрідним формотворним чинником соціальних відношень. Водночас, вона буває найсильнішою динамічною силою, що сприяє змінам у співтоваристві. Спрямованість цих змін може бути різною, але якщо подивитися на цей процес у широкій історичній ретроспективі, то проглядається його націленість до все більшої гуманізації міжособистісних відношень, надання максимальної цінності життю та гідності кожної людської людини. Вектор цінностей переходить з матеріальної сфери до все більш і більш духовних начал, серед яких важливе місце займає свобода.

Антична філософська традиція виходила з принципу калокагафії — гармонійної єдності тілесного і духовного в людині. Християнський світогляд поставив на перше місце духовну сторону, вважаючи, що тіло є чимось тлінним і минулим, у той час як душа безсмертна і саме їй повинна бути надана першорядна увага. Філософія Нового часу, повернувшись до думки про цілісну природу людини, була зайнята пошуками більш конкретних характеристик як тілесних, так і духовних сторін особистості. Саме в цей час була висловлена відома гегелівська теза про те, що людина є не просто духовною істотою, але що «субстанцією духу є свобода» [2, 67].

З часів Канта і Гегеля положення про те, що людина є вільною істотою, що дане визначення впливає з субстанціональної духовної природи людини, вважається достатньо поширеним у філософії. Проте питання про те, що значить «вільний дух», що означає для духу бути вільним продовжує залишатися предметом дискусій?

Сучасні уявлення про душу та духовність людини пішли нескінченно далеко вперед від тих поглядів на цей предмет, що були властиві німецькому ідеалізму кінця XVIII — початку XIX ст. Проте традиція розрізнення душевної і духовної сторін продовжує залишатися достатньо поширеною. Під першою за звичай розуміється внутрішній психічний світ людини, а під другою, частиною, — її вищі психічні якості, а частиною — світ надсвідомості, зовнішній стосовно людини, внутрішня, прихована духовна міць або душа цього світу, що керує всім суцям. Будучи зовнішньою стосовно людини, ця субстанція в той же час спроможна стикатися з її внутрішнім світом, відчинятися йому в певній резонансній взаємодії. Таке зіткнення і взаємодія відбувається не повсякденно і не з кожним, воно відбувається по якихось своїх власних законах і потребує спеціальних умов. Індивідуальна душа людини до певного часу знаходиться як би в закритому, дрімотному стані. Вона є таємницею для самої людини, стурбованої більш потребами тіла. Може бути, свобода духу саме і складається в тому, щоб вийти з цього не проявленого, дрімотного стану, перебороти земне тяжіння, звільнитися від нього і з'єднатися з світовою духовною першоосновою. Ця першооснова зветься по-різному: душею світу, об'єктивним духом або світовим логосом, — і він дійсно вільний по визначенню, тому що залежить тільки від самого себе.

Багато хто вважає достатньо переконливим ті твердження, що людина по своїй суті є вільною істотою, що свобода людини — це її природний стан, вираження її субстанціональної сутності. Одночас з цим, — це такий порядок речей, що впливає з вимог самої природи або божественних установлень. Коли він здійснюється в умовах соціуму, то таке положення можна вважати реалізованою на практиці справедливостю.

Довгий час такі твердження були переконливими. Проте в XX сторіччі з'являється думка, що, зводячи свободу до її абсолютної, субстанціональної форми, ми істотно спотворюємо її дійсну природу. Це є фатальною помилкою, що дозволяє під маскою свободи ховатися тому або іншого різновиду рабства. Свобода не просто повинна існувати як субстанція духу, вона повинна придбати загальнолюдські, соціальні риси, а значить стати справедливою свободою.

Сформувавшись ще в глибокій давнині і отримавши суворе формулювання в римському праві, загальна формула справедливості твердить: *Suum cuique* —

кожному своє (Дігести Юстиніана. I, 1). Можна зауважити, що це є конкретизацією більш загального і більш стародавнього принципу: «все — в міру», всьому своя міра. Якщо проаналізувати зазначену формулу справедливості більш детально, то можна замітити, що вона наповнюється різним змістом, у залежності від того, кого розуміти під словом «кожний», і що мається на увазі при вжитку поняття «своє».

Здається, справедлива теза: всім порівну. Проте, використовуючи її, ми іноді не враховуємо тієї обставини, що люди відрізняються як за своїми внутрішніми якостями, так і за особистим внеском в загальнозначущі соціальні процеси. Справедливе твердження: кожному — по його праці. Проте, як бути з тими суб'єктами, що за об'єктивних обставин не в змозі працювати так, щоб забезпечити собі гідні умови існування? Чи може соціум вважатися справедливим, якщо він кидає напризволяще таких людей, якщо слабкі в ньому приречені на злидні і нездоленість?

З іншого боку, в людському співтоваристві завжди будуть анархісти, тобто ті, хто відхиляє всякі відношення з державою, незалежно від того, гуманна вона чи деспотична, хто віддає перевагу свободі замість матеріального добробуту, що одержується в обмін на лояльність стосовно держави. Але чи буде справедливим нав'язувати анархічний спосіб думок і практичних дій усім?

Справедливими вважаються такі відношення, коли розміри матеріальних і духовних благ задовольняють конкретних індивідів або групи індивідів. Свобода, якщо вона виступає благом, то це особливе благо. Чи можна в цьому зв'язку говорити, що у свободи повинні бути свої розміри, межі, кількісні характеристики, або ж вона не піддається їм, виступає атрибутивною властивістю людини, її природним, невідчужуваним правом, на яке ніхто не повинен зазіхати?

Говорячи про свободу дій відповідно до справедливості, яка розуміється тим чи іншим чином, необхідно зауважити, що тут, незалежно від попередніх теоретичних установок діяча, існують визначені обмеження, які впливають з того положення, що дії будь-якого індивіда обмежені простором дій іншого індивіда, і це завжди необхідно враховувати, щоб не потрапити в ситуацію конфронтації. Коли простори дій індивідів, кожен з яких переслідує свою справедливість, перетинаються, то до справи повинна вступити якась загальна міра, що призводить протилежності до певної єдності. Якщо ж ні, то починається боротьба на знищення однієї або обох відразу протилежних сторін протиріччя.

Торкаючись даного аспекту проблеми, О. Хьоффе писав, що «вільні істоти, що живуть в одному світі один з одним, неминуче є обмеженими у своїй свободі, причому, взаємні обмеження, для кожного окремого суб'єкта виходять ззовні і мають примусовий характер... Дана ситуація підводить нас до основного принципу

політичної справедливості. Обмеження свободи і взаємний примус, що випливає з цього, варто оцінювати як дистрибутивно вигідні...» [5, 238].

Держава і право не можуть пристосовуватись під ту або іншу ідеологічну доктрину. Вони встановлюють загальнообов'язкові правила і примушують підпорядковуватися їм усіх. Здається, що не може бути якоїсь окремої справедливості для кожного індивіда або для певної групи індивідів. Вона може бути тільки загальною. Держава буде вважатися справедливою, якщо вона на практиці забезпечить мінімум благ, рівність у користуванні ними, встановить «загальні правила гри» і забезпечить їх безумовне виконання.

Але в будь-якій державі завжди знайдуться люди, що будуть відчувати ті або інші позбавлення, що почуватимуть хибу в наділенні їм благ, а отже вважатимуть своє положення несправедливим. Звідси виникає питання, чи не буде з вищезначеного випливати той висновок, що ідея справедливої держави, тобто такої держави, де задовільно почували б себе якщо не всі, то більшість, є не більш ніж міф, ілюзія, нездійснений ідеал?

Далі, якщо виходити з того положення, що справедливість — це якийсь еквівалент між діям та віддякою, між вчинками людей і нагородами або покараннями за ці вчинки, то що є загального в такій справедливості зі свободою? Як бути в такому випадку з формулою справедливості: «кожному — своє»? Послідовне проведення її в життя означало б, що, або кожному можна давати повну міру свободи, тому що така людська природа. Але тоді наступив би загальний хаос. Або, свобода повинна бути доступна всім, але в різній мірі. Але ж тоді, — яка це свобода? Формула «кожному — своє» припускає і те, і інше тлумачення.

Відповідно до прийнятого в юридичній практиці переконання, справедливість є в тому, щоб у кожного була формально рівна міра свободи. Але цьому достатньо переконливого з погляду юриспруденції розумінню висуваються істотні заперечення. Воно було б цілком вірним, якби, по-перше, справедливість отожднювалась би з рівністю, а по-друге, свобода зводилася б тільки до справедливості. Проте, це не так. Справедливість корелює як з рівністю, так і з нерівністю. Що стосується свободи, то її зміст з усіх точок зору виходить далеко за рамки одного тільки взаємозв'язку зі справедливістю.

Історія показує, що періоди, коли людина, незалежно від того, законслухняна вона чи ні, була дійсно вільною, були надзвичайно рідкісні. Крім того, що люди знаходяться в величезній залежності від стихійних сил природи, вони в тій або іншій мірі залежності знаходяться одне від одного, і нав'язують цю залежність. На користь тези, що заперечує атрибутивний характер людської свободи говорить юридична практика всіх країн і народів. Вважається нормою те, що необхідно

обмежувати, часто дуже істотно, свободу окремих індивідів, які характеризуються аномальною поведінкою, в ім'я блага усіх. Коли ми обмежуємо і скасовуємо свободу (наприклад, у злочинців), то тим самим начебто порушуємо субстанціональну приналежність свободи, дану людині Богом або природним станом речей. Проте ця міра необхідна і виправдана з погляду на людське життя в спільноті в цілому.

Таким чином, свобода повинна бути формально доступною всім, хоча фактично її втілення буде відбуватися в різному ступені, і таке положення слід вважати справедливим.

Як відзначав Гегель, справедливість є в тому, щоб набула дійсності свобода. Мова в нього йде саме про субстанціональну свободу, причому, скоріше в плані належного, а не існуючого порядку речей. У такого підходу проглядаються істотні елементи утопізму. Навіть на рівні формальної свободи гегелівська вимога важкодосяжна на практиці. Скоріше за все знайдеться чимало людей, що не задовольняться однією лише формальною свободою. Окремі індивіди і цілі співтовариства можуть часто схилитися до думки, що за особливих гідностей вони заслуговують більшого ступеня свободи, ніж та, що випливає з її формального характеру, і стан лише формальної свободи буде сприйматися як несправедливий. Проте загальна формула справедливості, суть якої: кожному — своє, кожному — свою міру свободи, — підкреслює ту обставину, що про свободу як субстанціональний стан людського духу можна говорити лише до певної міри. Про неї можна вести суперечки в рамках індивідуального, суб'єктивного духу. Переходячи на рівень інтерсуб'єктивності, ми не можемо не звертатися до загального правила, єдиної загальної норми. А суворе і безумовне застосування загальної норми всіма — це і є юридичне вираження справедливості.

Які б морально-психологічні мотиви не були покладені в основу розуміння справедливості, практичним вчинкам ставиться визначена межа, переступати яку не буде дозволено нікому. Завдання практики взагалі, і юридичної практики зокрема, складається в тому, щоб зберегти ціле, захистити людське співтовариство як

щось єдине, забезпечити стабільність існуючого соціального ладу та його поступальний розвиток. Якщо окремі індивіди будуть зазіхати на цінність цілого, виникнуть зазіхання на основи людського співжиття, якщо змістяться чаші ваг, то в справу втручається правосуддя, і грізна рука Феміди поверне рівновагу, що була порушена, рамки свободи будуть відновлені і загальна міра, збережена.

«Справедливість, — писав Дж. Роулз, — це перша чеснота суспільних інститутів, точно так же як істина — перша чеснота систем думки... Кожна особистість володіє заснованою на справедливості недоторканністю, що не може бути порушена навіть розквітаючим суспільством... справедливість не припускає, щоб втрата свободи одним була виправдана великими благами іншим... у справедливому співтоваристві повинні бути встановлені свободи громадян, а права що гарантуються справедливістю, не повинні бути предметом політичного торгу або калькуляції політичних інтересів» [4, 19-20].

Свобода по самій своїй суті намагається вийти з яких би то не було меж, вона є невимимим прагненням до подолання всіляких обмежень. Проте безмежність суть безформність, непевність, що зливається з пустотою, з ніщо. Свобода як руйнування всіляких перегородок є лише негативною свободою. Вона часто являє собою лише очисну силу, що розчищає простір від усього застарілого і віджилого. Очищене місце далі повинно бути обладнано, заповнено новим позитивним змістом. Свобода як негативна свобода повинна трансформуватися в позитивну свободу. Тут зіткнення зі справедливістю стає більш тісним і конкретним: свобода набуває реальної життєвості і конкретизації, а справедливість збагачується суттєво новим змістом і починає відігравати роль того чинника, за рахунок якого саме і об'єктивується свобода. Справедливість, виходячи з її внутрішнього змісту, покликана встановлювати визначені рамки і межі, вона обмежує, установлює якийсь єдиний критерій, на підставі якого відбувається обмеження свободи. Тільки таке обмеження слід вважати легітимним.

Література

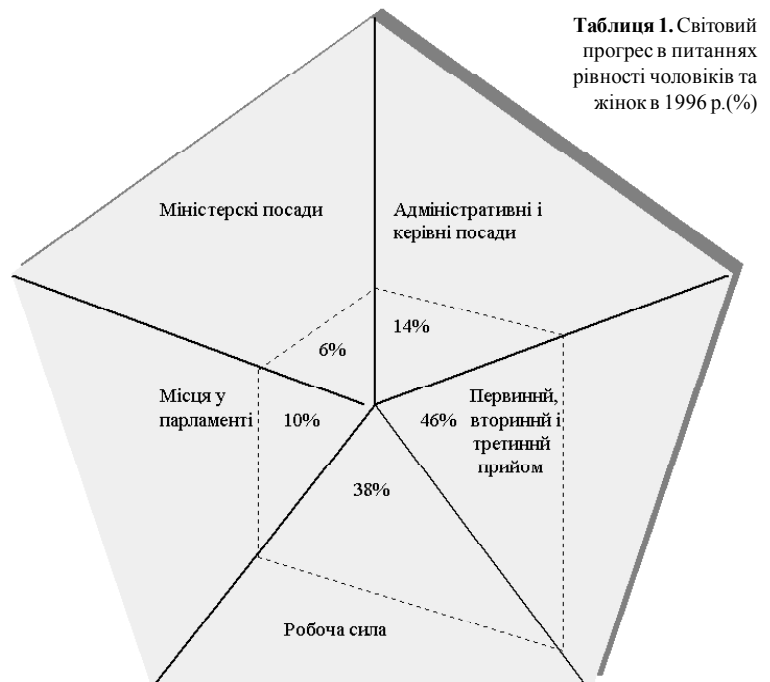
1. Гегель Г. Философия права. М., 1990.
2. Дигесты Юстиниана. М., 1984.
3. Паскаль Б. Мысли // Франсуа де Ларошфуко. Максими. Блез Паскаль. Мысли. Жан де Лабрюйер. Характеры. М., 1974.
4. Роулз Дж. Теория справедливости. Новосибирск. 1995.
5. Хёффе О. Политика. Право. Справедливость. М., 1994.

**КАТАН О. І.
ПАРИТЕТНА ДЕМОКРАТІЯ,
ГЕНДЕРНА ПОЛІТИКА:
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ
РОЗВИТКУ**

Проблеми ХХ століття, безперечно, будуть досліджуватись істориками, виходячи із основного критерію: чи збільшилась рівність можливостей окремих людей і народів вцілому в світі в т. ч. і на Україні.

Таке питання стало найбільш актуальним при обговоренні аспектів розвитку людства в останньому десятиріччі ХХ століття. Хода розвитку людства, якою б вона впевненою не була в минулі 50 років, супроводжувалась поглибленням різниці людських можливостей в державах і між державами. Найбільш стійкими, не дивлячись на неперестанну боротьбу за рівність можливостей жінок та чоловіків, виявились розбіжності між ними.

В доповіді ПРООН про розвиток за 1995 рік детально аналізується та являє собою серйозне звинувачення в сторону збереження до цього часу в більшості країн дискримінації жінок. Основна ідея доповіді: розвиток людини повинен здійснюватись з врахуванням гендерного аспекту. Поскілки розвиток націлено на розширення можливостей всіх людей, то дійсне положення, при якому багато життєво важливих

*Катан Ольга Іванівна —
Голова Всеукраїнської
громадської організації
«Жінки ХХІ століття»*

* Прогрес націй 1996р. Іздания ООН, 1997р.-с.46. Доповідь про розвиток людини за 1995р. с.46 Ізд. ПРООН.

можливостей у жінок відсутні, повністю пере-
кручує процес розвитку будь-якої країни.

Нема ніяких причин миритися з відсутністю
у жінок доступу до дійсних можливостей, тому
що жінки є важливим носієм політичних і еко-
номічних змін.

Сучасний світ, в якому Україна посідає місце
незалежної держави, входить у третє тисячоліт-
тя широким діапазоном оновлення й реформу-
вання довгострокового прогресу людства.

У системі світового оновлення й реформу-
вання Україна прагне до творення громадського
суспільства на нових гуманітарних засадах, що
є передумовою демократичного устрою.

Паритетна демократія та гендерна політика,
як сукупність статтєво-рольових цінностей у
суспільних сферах буття та відповідних до них
потреб, інтересів і форм діяльності обумовле-
на демократичним устроєм і пов'язаними з ним
демократичними інституціями. Творення гендер-
ної політики передбачає подолання стандартних
умов тоталітарного життя й утвердження
рівності прав, людських взаємин між чоловіка-
ми і жінками в суспільстві.

Важливою складовою становлення демок-
ратії є гендерна політика, яка стверджує імпе-
ративи громадських, політичних і соціальних
прав людини без дискримінації статі. Паритетна
демократія та гендерна політика-це система во-
левиявлення двох статей — жінок і чоловіків у
громадському суспільстві, як рівних у можли-

структур з урахуванням гендерних інтересів, по-
треб. Основою цих інтересів є принцип рівності
і рівноцінної громадянської гідності чоловіків
і жінок. Гендер (gender) — поняття, яке увійш-
ло у вжиток з соціології, воно визначає соціаль-
ну стать людини, на відміну від біологічної
статі. Тобто, гендер — це соціально-рольовий
статус, який визначає соціальні можливості в
освіті, професійній діяльності, доступу до вла-
ди, сімейній ролі та репродуктивній поведінці.

Нині у результаті соціальних змін відбуваєть-
ся процес не лише засвоєння, а й вироблення но-
вих норм соціально-статтєвих відносин. Сучас-
ний період трансформації всіх сфер життя в Ук-
раїні вводить чоловіка і жінку в нове середови-
ще, де відбувається ресоціалізація. Таке
соціальне середовище конструює гендер особи-
стості того суспільства, до якого вона належить.
Гендерна демократія є умовою реального виз-
нання універсальності прав людини. Ст.2 Міжна-
родного пакту про громадські і політичні права
вимагає, щоб кожна держава «поважала» і забез-
печувала усім особам на своїй території надані
права, без будь-яких відмінностей на основі ра-
сової приналежності, кольору шкіри, статі,
мови, релігійних, політичних та інших поглядів
національного або соціального походження,
майнового та іншого статусу. Кожна держава, що
підписала ці правозахисні документи, має забез-
печити всім особам, які перебувають під її
юрисдикцією, права визначені в документах. За-

Таблиця №2. Країни з найбільш високим рівнем участі жінок в політичному житті (в відсотках)

	Парламент	Муніципалитети (члени ради)	Кабінети (рівень міністрів)
Промислово розвинуті країни			
Данія	33	28	29
Фінляндія	39	30	39
Нідерланди	29	22	31
Норвегія	39	28	35
Швеція	34	34	30
Країни на стадії розвитку			
Куба	23	14	4
Гайане	20	22	11
Ямайка	12	13	5
Нікарагуа	16	13	19
Тринідаді Табаго	18	21	5

*Із доповіді ПРООН за 1998р.

востях і правах, що законодавчо закріплені й ре-
ально забезпечені у політико-правових принци-
пах, діях, розбудові суспільних і державних

безпечення їх потребує сприятливого середови-
ща для волевиявлення та життєдіяльності осіб
незалежно від статі, на засадах демократії й па-

ритетності.

Поняття влади, політичної демократії стає справою не лише чоловіків, а й жінок. Відбувається світовий процес входження жінки у владні структури, що означається поняттям «фемінізації влади», яке є предметом гендерного дослідження.

Прихід жінки у політику, в систему влади викликав появу нової форми гендерного співробітництва. Воно має для світу й нації велике значення і полягає у виведенні сфери політики і демократії з мускуліністської у таку, що сповнена загальнолюдського, чоловічого змісту. Партнерські чоловічо-жіночі входження в систему політики, спільної діяльності в цій системі, і цен-

ного управління. Але серед керівників обласних державних адміністрацій або радників Президента не має жодної жінки. Дуже малочисельне представництво жінок-депутатів у Верховній Раді — 8%. Це практично ті жінки, які пройшли за списками політичних партій по одномандатним виборчим округам. Партії розглядають жіноцтво, його організаційні структури як об'єкт впливу. Вони ще не мають гендерного світобачення. І мабуть з цих причин жінка розглядається, як «дітородна машина», а не як особистість, здатна до самоутвердження, самодіяльності. Тому й виходить, що жінкою треба опікуватися, як якимось соціальним інвалідом, їй треба допомагати. У програмі навіть таких партій, які

Таблиця №3. Склад депутатських фракцій у Верховній Раді України чотирнадцятого скликання за статтю* (за станом на 12 червня 1998р.)

Назва депутатської фракції	Уповноважені представники депутатських фракцій			Кількість членів депутатських фракцій		
	Всього	з них		Всього	з них	
		жінки	чоловіки		жінки	чоловіки
Фракція Комуністичної партії України (фракція комуністів)	3	—	3	121	11	110
Фракція Народного руху України	5	—	5	47	2	45
Фракція виборчого блоку Соціалістичної та Селянської партій України ("Лівий центр")	6	1	5	35	3	32
Фракція Партії Зелених України (фракція "зелених")	6	—	6	24	2	22
Фракція Народно-демократичної партії (фракція НДП)	5	—	5	91	4	87
Фракція "Громада"	3	—	3	42	3	39
Фракція Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) (фракція СДПУ (о))	3	—	3	27	—	27
Фракція Прогресивної соціалістичної партії України	4	2	2	16	5	11
Всього: 8 фракцій	35	3	32	403*	30	373

*За станом на 12 червня 1998р. до Верховної Ради України було обрано 438 народних депутатів України.

тральній її складовій — владі, перетворюють її з сили панування, гноблення на людську енергію творення упорядкування, вирішення устрою людських відносин. Влада дедалі сповнюється морального змісту, а політика еволюціонує в моральну політику. З 1997 року в Україні помітні певні зрушення у ставленні до жінки, вищих посадах у системі міністерського складу та інших органах центрального управління. Так, серед міністрів України (21) — дві жінки (9,5%), а також три жінки — серед голів державних комітетів України. Зросла кількість жінок серед заступників міністрів та інших органів централь-

очолюють жінки (Аграрна партія України, Конгрес українських націоналістів, Демократична партія України, Прогресивна соціалістична партія України), не відбито гендерних проблем. Усі процеси в партіях — створення, реорганізація, перебудова, розпад, об'єднання тощо — відбуваються фактично в традиційному політичному середовищі, де панує маскуліна, тобто чоловіча ідеологія світосприймання. І при цьому мало враховуються соціальні, гендерні реалії, зміни в становищі статей і меж статтевих відносин кінця ХХ століття й початку третього тисячоліття. Але коли йдеться про боротьбу за

кількість голосів, то для такої соціальної опори жінки, як електорат, підходять усім партіям. Жодна з них ніколи не заявляла, що потребує тільки чоловічого, при цьому мається на увазі — найбільш «свідомого» електорату. Адже демократія такого гатунку, як і електорат. Про традиційне ставлення політичних партій України до становища і статусу жінки та чоловіка в суспільстві свідчить її «використання» жіночості, жіночої привабливості у політичних виборчих компаніях. На виборах 1998р. окремі політичні партії залучали жінок до свого складу, а отже, й до складу кандидатів у депутати, яких висували. Інколи це мало вигляд «естетичного оформлення» чоловічого ряду кандидатів у рекламах, привернення уваги до партій і підтримка їх політично малоосвіченим електоратом.

Україна не знає всеукраїнських компаній підтримки жінок у парламенті на зразок «північного дива». Компанія у Фінляндії виникла під гаслом «Сто жінок у парламенті, набула широкої підтримки громадськості цієї країни.

24 стаття Української Конституції гарантує теоретично рівні людські, економічні, політичні та інші можливості. Але в Україні Конституційна норма про рівність статей повсюду порушується. Щоб вона стала *de facto*, потрібно визначити її юридичний зміст у широкому аспекті природнього і юридичного права.

Перед усім потрібно дати правове визначення гендерної рівності та її захисту в системі владарювання. Важливим є подолання гендерної асиметрії та встановлення в міру можливостей рівноваги у представництві жінок та чоловіків,

або гендерної збалансованості у вищих органах влади, де приймаються закони та інші відповідальні рішення.

Оскільки жінки майже не мають економічної влади, то вони не можуть сьогодні забезпечити собі доступу до політичної влади ніяким іншим шляхом крім правового, який є найбільш реальним і закладений у Конституції України. Це можливо лише за умовами розвинутої системи права і політичної та правової культури тих, хто ним керується.

Перед жіноцтвом, її організаційними структурами стоїть завдання — оволодіти правовими механізмами входження в політичну владу і механізмами впливу на її функціонування. Але з боку держави є потреба в прийнятті законодавчих актів, цільових програм щодо зменшення диспропорції представництва обох статей в органах законодавчої та виконавчої влади. Це відповідатиме ідеям Всесвітньої Жіночої Конференції в Пекіні (1995р.) про формування парламентів країн світу на основі принципу пропорційного представництва жінок «50/50».

Міжнародне співтовариство підтримує ідею гендерних квот у країнах з перехідною економікою. За сучасного рівня політичної та правової культури в Україні, ця ідея ще не може бути реалізована повною мірою. Проте вже намітилася тенденція її втілення через поступове прийняття правових актів, пов'язаних з забезпеченням гендерної збалансованості в органах влади. Цього вимагає Конституційне визначення розвитку української державності, як демократичної, правової і соціальної.

Список використаної літератури:

1. Конституція України.
2. В. І. Вовк. Україна в контексті «Порядку денного на ХХІ століття» ст. 58-59.
3. ПРООН 1999р. Гендерний аналіз українського суспільства.
4. Журнал Харківського центру жіночих досліджень, березень, 1999р. «Жінка у світі політики» №19.
5. «Розрада» Київ. 1996р. «Жінки та вибори: успіхи, прорахунки, майбутнє».
6. Г. І. Терещенко. «Жіночий рух в Україні: історія і сучасність».
7. ПРООН. Доповідь про розвиток людини за 1995р.
8. Міністерство України у справах сім'ї та молоді. Український інститут соціальних досліджень. Наукова доповідь 1998р. Проблеми розвитку демократії та забезпечення рівних прав для жінок і чоловіків в Україні трансформаційного періоду.

РЕЦЕНЗІЇ

ХОДУС Е.В.
Городяненко В.Г. Социологическая библиография: понятие источниковедения социологии и частично аннотированный библиографический указатель учебной литературы по социологическим дисциплинам за 1987-1998 годы. Учебное пособие. — Днепропетровск: ДГУ, 1999.— 158с.

Социология — наука сравнительно молодая для нашей страны — наконец-то отстояла свое право на существование. Свидетельством тому является как сам факт включения социологических курсов в программу подготовки специалистов с высшим образованием, так и многообразие серьезных научно-теоретических и учебных изданий по различным проблемам социологии.

Однако, достаточно насыщенный информационный поток литературы по социологической тематике требует навыков библиографической эвристики.

В связи с этим, рецензируемое учебное пособие — явление примечательное в нескольких отношениях. Интересна уже сама по себе идея пособия, основанная на убежденности автора в том, что полноценное социологическое образование и успешность работы в этой области невозможны без грамотного использования социологических первоисточников. Такого рода навыки невозможно сформировать без знаний основ социологического источниковедения и историографии — наименее разработанных дисциплин в отечественной социологии. Данное учебное пособие, основанное на авторском понимании предметной области, методов, задач, источниковедения и историографии социологии, частично содействует введению этой проблематики в социологический дискурс.

Другая особенность учебного пособия — его содержательное наполнение и логическая структура, соответствующие решению поставленной автором задачи — помочь студентам, аспирантам, преподавателям в работе с социологической литературой. Учебное пособие состоит из двух разделов и приложения.

В первом разделе, как уже отмечалось, раскрывается сущностное понимание источниковедения и историографии социологии как специальных дисциплин социологического познания. Кроме того, дается анализ библиографических указателей социологической литературы, изданных советскими авторами в 70-90-е годы.

Во втором разделе приводятся сведения об учебниках, учебных пособиях, курсах лекций, словарях и справочниках по социологическим дисциплинам за 1987 — 1998 гг. В библиографический указатель вошла литература по общей социологии, истории социологии, отраслевой социологии, методологии, методике и технике социологических исследований. В него также включены Хрестоматия по социологии и учебная литература по близкой к социологии специальности "Социальная работа".

В библиографический указатель помещены работы украинских

*Ходус Елена
Владимировна —
старший преподаватель
кафедры социологии
Днепропетровского
государственного
университета*

и российских авторов, а также некоторые переводные труды зарубежных социологов, вышедшие на русском или украинском языках. Указатель содержит более 200 наименований книг. Внутри второго раздела и параграфов литература расположена по алфавиту авторов или заглавий. Большинство работ в указателе аннотировано, хотя и выборочно. Аннотациями снабжены в основном учебные пособия, найденные авторами-составителями в личных или библиотечных фондах Украины. Аннотации, как правило, уточняют название источников, раскрывают его структуру и содержание.

В Приложении пособия помещены вспомогательные материалы:

1. Именной указатель авторов, руководителей авторских коллективов, ответственных редакторов, составителей с указанием вида участия каждого лица в создании литературного источника.

2. Перечень литературы, имеющих значительные прикнижные библиографические списки.

3. Список библиографических указателей по социологическим отраслям за 70-90-е гг.

4. Перечень социологических журналов, публикующих библиографические обзоры и решения.

5. Методические рекомендации по оформлению диссертаций и авторефератов.

В целом рецензируемое учебное пособие весьма актуально и, учитывая его несомненную практическую значимость, может быть рекомендовано в первую очередь студентам-социологам, аспирантам, а также всем специалистам, занятым социологическими исследованиями. Положительным моментом пособия является и то, что его проблемная ориентация предполагает возможное дальнейшее расширение и углубление представленной тематики — библиографической эвристики социологической литературы.

ОГОЛОШУЄТЬСЯ КОНКУРС!

Виконком Дніпропетровської міської ради
Редакція науково-теоретичного та громадсько-політичного альманаху "Грані"
Дніпропетровський державний університет
Центр соціально-політичних досліджень

оголошують

I Дніпропетровський міський конкурс
на кращі наукові роботи молодих учених, аспірантів та студентів
у галузі суспільних та гуманітарних наук

Інтеграція Української держави та українського суспільства в світову цивілізацію: історичний досвід, тенденції, перспективи розвитку на порозі III тисячоліття
філософія, історія, соціологія, політологія

Розгляд конкурсних робіт розпочинається в листопаді 1999 р.
Переможці конкурсу будуть відзначені спеціальними дипломами
Найкращі наукові праці друкуватимуться протягом 1999-2000 рр. у альманаху "Грані"

Переможці конкурсу та їхні наукові керівники будуть відзначені спеціальними дипломами.

Наукові праці дипломантів конкурсу будуть опубліковані протягом 1999-2000 рр. в Науково-теоретичному та громадсько-політичному альманаху "ГРАНІ", внесеному до списку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися основні результати дисертаційних досліджень і перелік яких затверджує ВАК України.

Найкращі наукові праці також вийдуть друком окремим виданням як додаток до Альманаху "ГРАНІ" в 2000 році.

Учасник конкурсу має надати свої матеріали до редакції *Альманаху "ГРАНІ"*: дискету та два примірники роботи (за власним підписом) обсягом не більше одного друкованого аркуша (22-24 сторінки комп'ютерного набору через 1,5 інтервали, 14 шрифтом, 28-30 рядків на сторінці, 40 тис. знаків), необхідно також вказати своє прізвище, ім'я та по батькові, свій факультет, курс, навчальний заклад, прізвище наукового керівника (якщо є), контактний телефон. До роботи обов'язково додається переклад назви та анотації англійською та російською мовами.

Матеріали приймаються за адресою:
пр. К.Маркса, 75, к. 113 (з 9.00 до 12.00 та з 14.00 до 16.00).
Контактні телефони: 778-63-11, 744-62-78, 45-55-16

	№ ...стор.
ФІЛОСОФІЯ	
А.Н.Корх. Философия просвещения и идея самоопределяющейся личности	2...84
О.М.Корх. Колективізм чи індивідуалізм, минуле чи майбутнє?	3...18
А.С.Токовенко. Рациональное и иррациональное в политической идеологии	3...14
А.В.Решетніченко. Духовні основи світоглядних парадигм	2...75
С.В. Шевцов. Философия и образование: перекресток идей и тысячелетий	1...45
С.В.Шевцов. Феномен власти в образовании как онтологическая проблема	2...67
ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ	
В.П.Капитон. Инакомыслие и культура	6...97
В.П.Капитон. Размышления о философии Н.А.Бердяева, объективных законах и постмодерне	4...112
Ж.В.Котов. Гуманистический аспект философии соучастия	4...115
Н.В.Северенчук. Критичний аналіз П.Д.Юркевичем та В.С.Соловйовим філософського матеріалізму та позитивізму	6...89
С.В.Шевцов. Онтологическая интерпретация образования у Платона	5...105
С.Н.Шевченко. Ситуационная реконструкция мировоззренческого идеала как эпицентра трансформации европейской духовности	6...81
ІСТОРИЯ	
Д.В.Архирейський, В.В.Ченцов. Махновці після «махновщини»: чутки і реалії (1921-1929)	2...116
А.Г.Болебрух. Якою бути Україні завтра?	3...22
Р.Ю. Васковський. До питання про причини поразки української революції 1917-1921 рр.	1...80
О.Ю.Висоцький. Ідеологічні та організаційні особливості УСДРП та УПСР у контексті їх поразки у революції 1917-1920 років	2...105
В.В.Іваненко, О.А.Удод. Про репресії у ВУЗах та наукових установах Дніпропетровська (1930-і роки)	2...98
В.В.Іваненко. Деякі концептуальні аспекти ідеології відродження України та її «реабілітаційна» складова	3...28
В.И.Лазебник. Екатеринославский городской голова	2...92
Б.В. Малиновский. Правоохранительная практика австро-венгерских и германских войск в Украине в 1918 г.	1...61
О.В.Михайлюк. Культурно-ціннісний підхід та об'єктивність історичного пізнання (про обґрунтування культурної самобутності засобами історичної науки)	3...58
Л.С.Подлесная. Идеология и культура: место и роль монументального искусства	3...53
О.А.Удод. Ідеологія й сучасна історична освіта	3...43
В.К.Якунин. Идеология и политика: векторы Украины	3...36
ІСТОРИЯ УКРАЇНИ	
Д.В.Архирейський. Амністія як елемент боротьби з українським повстанством у 1920-х рр.	7...47
Д.В.Архирейський. Отамани Громадянської війни. Андрій Левченко	4...48
А.Г. Болебрух. Уложенная комиссия. 1767-1768 гг.	7...28
Р.Ю. Васковський. Єврейські погроми й українська революція	7...44
Р.Ю.Васковський. У пошуках союзників: зовнішня політика Директорії УНР у першій половині 1919 року	4...36
О.Ю.Висоцький. Історико-порівняльний аналіз виникнення та ідеологій українського соціал-демократичного та есерівського рухів	5...15
О.Ю.Висоцький. УСДРП та УПСР у добу Української Центральної Ради: чисельність та вплив	4...43

Д.С.Вирський. Генеза українського козацтва на тлі соціальних процесів в Європі XVI-XVII ст. (історико-соціологічні ідеї Ф.Броделя та історіографія козащини)	4...57
Д.С.Вирський. «Гетьманські чесноти»: образ полководця та державного діяча в політичній свідомості українсько-польського суспільства XVI ст. (за творами Ст.Оріховського-Роксолана)	5...38
Д.С.Вирський. «Час світу» для України (світова економічна система та козацька революція середини XVII ст.)	8...47
В.А.Гладуш. Бойова робота радянського підпілля Придніпров'я на другому етапі окупації (червень 1942 — листопад 1943 рр.)	5...34
В.А.Гладуш. Ідеологія єдності українського суспільства: історичний досвід Другої Світової війни	4...55
В.В. Іваненко, А.І.Голуб. Біль народної трагедії	8...35
В.В. Іваненко. Історія и кон'юктура	7...23
В.В.Іваненко. Національна політика Кремля у перші повоєнні роки і Україна	4...28
В.В.Іваненко. Утворення СРСР і спроби цивілізованого вирішення українського питання	5...5
В.В.Литвинов. Попытка решения большевиками аграрного вопроса и начало гражданской войны на Дальнем Востоке	8...51
М.С.Полівець. Представницькі органи народовладдя березня-липня 1917 року у пострадянській історіографії	7...38
І.С.Стороженко. Пам'ятник битві на Жовтих Водах 1648 року	4...34
О.А.Удод. Українська історична наука і політична боротьба 1920-30-х рр.	8...40
А.В. Хридоцькі. Життя і діяльність В.Н.Каразіна	7...33

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ

Р.Ю.Васковський. Осип Назарук (1883-1940): Життя та ментальність українського державника	5...88
В.В. Іваненко, А.І. Голуб. Феномен сталінізму і Україна (карально-репресивний аспект)	6...43
К.М.Колесников. Українська історіософія на рубежі XIX - XX ст.: методологічний та історіографічний аспекти	6...72
Г.В.Костенко. Висвітлення ролі М.П.Драгоманова у розвитку української демократичної журналістики в радянській історіографії другої половини 1950-х рр.	6...55
Г.В.Костенко. Дослідження життєдіяльності та науково-публіцистичної спадщини М.Драгоманова в працях І.Лисяка-Рудницького	5...99
А.В.Портнов. Володимир Пархоменко: штрихи до наукової біографії історика	5...97
М.Н.Романенко. Историография политической полиции самодержавия: новые подходы последнего десятилетия	6...67
В.І.Саричев. Хлібозаготівельна криза кінця 1920-х років і злам ринкової системи господарювання (за матеріалами Півдня України)	6...61
И.В.Щербаков. Деловая активность еврейского населения на Дону (конец XIX - начало XX вв.)	5...93
В.К.Якунин. Советская историческая наука, идеология и политика: этапы пути	6...50

ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

А.Г.Болебрух. Политика и историческая наука	4...5
В.І.Воронов. Вітчизняна історіографічна традиція щодо вивчення наукової діяльності та творчого доробку О.М.Лазаревського	4...19
В.В.Головко. Українська історична наука 1990-х рр.: Пошуки власного обличчя	8...23
М.М.Карabanов, П.Г.Радько. Ідеї окремішності українського народу та традиції федералізму в історико-політичній спадщині М.Костомарова	8...10
И.И.Колесник. Историческая наука в современном пространстве постмодернизма	4...9
І.І.Колесник. Культурний код української історії	8...5
О.А.Удод. «Розповідають чудеса про московський з'їзд марксистів-істориків...»	4...13

ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ О.С.ПУШКІНА

- А.Г.Болебрух. Духовные приоритеты Александра Пушкина 5...61
Э.И.Заржицкая. Реабилитация А.С. Пушкина в 30-е годы 5...67

ПОЛІТИКА

- Г.И.Булавка. Екатеринослав—Днепропетровск: этапы становления города 2...15
Т.І. Качанова. Президент України - гарант державного суверенітету, територіальної цілісності держави, прав і свобод людини 1...11
П.С. Кравченко. До 7-ої річниці незалежності України 1...4
С.А.Макеев. Кому необходима идеология? 3...10
Н.А.Швец. Днепропетровск 2000: проблемы развития большого города 2...5
Н.А.Швец. Программа «Украина-2010» и перспективы развития Днепропетровска 3...5

ПОЛІТИЧНА ОСВІТА

- К.Н. Колесников. Украина в современном мире. Исторический смысл обретения независимости 1...89
Г.В. Константинов. Основные направления и задачи лекционно-пропагандистской и просветительской работы на местах 1...87
Г.В.Кузьмічова. Системи місцевого самоврядування в Європі та США 2...124

ПОЛІТОЛОГІЯ

- Р.И.Гайнутдинов. К вопросу о политической культуре 2...41
І.А. Іванько, К.М. Колесников. Концепції державного устрою України у вітчизняній історико-політичній літературі XVII-XVIII ст. 1...32
С.А.Квитка. Социально-экономические тенденции и политические приоритеты 2...20
С.А.Квитка. Структурный кризис в Украине: социально-политические аспекты теории «длинных волн» 1...18
К.М.Колесников. Уявлення про державний устрій України XVII ст. в українській історіософії другої половини XIX століття 2...27
В.Д.Михайлишин. Україна на шляху до громадянського суспільства 3...121
А.В.Решетніченко. Ідеологія розвитку мегаполіса та держави 3...111

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ

- В.В.Баштанник. Політичне партнерство і шляхи подолання конфліктів у взаємодії партій та влади: досвід ФРН та перспективи впровадження в Україні 6...20
Д.Ю. Наріжний. Роль политических технологий в современном обществе 6...36
О.М. Рудік. Демократичні транзити в посткомуністичних країнах: шляхом до асиметрії 6...29

ВИБОРИ-99

- С.А. Квитка. Предвыборная кампания: политическая реклама и психологическое воздействие 7...110
С.А. Макеев. Выборы в социологической перспективе 7...102
Ю.П.Сурмин, Д.Ю.Наріжний. Социологические портреты кандидатов в Президенты Украины. (Днепропетровский электорат, апрель 1999 года) 5...71
С.Н.Шевченко. Кластерный анализ как инструмент изучения общественного мнения по отношению к предстоящим президентским выборам 5...79

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ І МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

- В.В.Баштанник. Об'єднання громадян і місцева влада: протистояння чи співробітництво 5...52
А.В.Решетніченко. Новій Україні - нову українську концепцію управління 5...42
С.А.Чукот. Сутність і роль громадської думки в процесах державотворення 5...44

СОЦІОЛОГІЯ

- И.А.Беляева. Социальная стратификация общества как предмет научного анализа 3...101

А.В.Гилюн. Идеология и проблемы образования	3...88
В.Г.Городяненко. Идеология устойчивого развития общества	3...67
С.А.Квитка, С.И.Забродин. Социально-политические приоритеты избирателей (декабрь 1998 г.)	3...105
Е.В.Лисенко. Менталитет украинского народа: постановка проблемы	3...94
Ю.П.Сурмин. Идеология: сущность, проблемы и роль в обществе	3...72
В.Є.Романов. Державна ідеологія чи ідеологія держави?	3...81
А.М.Ячный. Конфликтологические подходы в оценке социальной реальности	3...97

СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

С.И.Забродин. Социально-политические приоритеты жителей большого города (по результатам социологического исследования в августе 1998 г. в г.Днепропетровске)	1...129
--	---------

СУСПІЛЬСТВО

В.А.Бойко. Социальный характер как фактор трансформации общества	4...101
А.В.Гилюн, Л.И.Швыдка. Эволюция социальных ценностей молодежи в условиях трансформации украинского общества	4...103
В.Г.Городяненко. Трансформирующееся общество: цели, задачи, ориентации	4...69
А.В.Демичева. Девиантное поведение в современном украинском обществе	4...94
Н.А.Липовская. Трансформация социальной структуры украинского общества в современных условиях	4...88
А.С.Лобанова. Феномен соціальної мімікрії в суспільстві, що трансформується	4...109
Ю.П.Сурмин. Кандидаты на украинский Олимп: социально-политические аспекты президентских выборов	4...71
А.В.Решетніченко. Закони і принципи управління суспільством	4...84
Е.В.Ходус. Социальная аномия в контексте институциональных трансформаций современного общества	4...98

ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

М.Л.Богданович. Сфера политического: между идеологическим оправданием и когнитивным обоснованием (опыт решения дилеммы в социологии знания К.Манхейма)	6...16
Ю.В.Борисова. Модернизация или трансформация: к вопросу о сущности современных социальных изменений	5...128
С.В.Глазунов. Фамілістичні аспекти соціальної політики в Україні	5...117
В.Г.Городяненко. История социологии: проблемы и задачи источниковедения	5...112
В.Г.Городяненко. Социологический анализ и социальная работа	7...5
А.В.Демичева. Профессиональная этика в социологии: природа, специфика, профессиональные стандарты	5...124
О.М.Корх. Ціннісні орієнтації особистості в контексті соціокультурної трансформації українського суспільства	5...121
А.И.Навроцкий. Экономические и социальные проблемы развития высшего образования в Украине	8...88
Д.Ю.Нарижный. Новая парадигма социального познания	8...70
Д.Ю.Нарижный. Социология эпохи постмодернизма. Постмодернизм: общая характеристика	7...17
В.В.Николенко. Социальный консесус: теоретико-методологические аспекты операционализации понятия	8...81
А.В.Решетніченко. Роль світогляду у прогнозуванні соціальних процесів	6...12
Л.І.Семко. Зайнятість населення як соціально-економічна проблема (загальнонаціональний та регіональний аспекти)	8...84
Ю.П.Сурмин. Метод фокус-груп	7...8
Ю.П.Сурмин. Очерк теории бедности	8...60
Ю.П.Сурмин. Украина: из хаоса в социум - не путь, а рождение	6...5
И.В.Терлецкая. Социально-классовая структура общества и идеология	5...132

Е.В.Ходус. Идея достижительного успеха в концепции аномии Р.Мертона и ее современные эвристические возможности	7...13
Н.Б.Шуст. Інновація як вид творчої діяльності	8...76
СОЦІУМ І ПОЛІТИКА	
В.Г.Городяненко. Консолидация украинского общества: проблемы, тенденции, задачи	8...94
О.І.Катан. Паритетна демократія, гендерна політика: проблеми та перспективи розвитку	8...116
Ю.А.Нарижный. Демократия и авторитаризм (синергетический подход)	8...97
В.А. Стоякин. Политические партии как элемент системы социального управления в трансформирующемся украинском обществе (основные тенденции в развитии политических партий в Украине в период перед президентскими выборами октября 1999 года)	8...104
В.М.Шаповал. Справедливість як легітимне обмеження свободи	8...112
РЕЛІГІЯ І СУСПІЛЬСТВО	
М.Ю.Денека. Україна на порозі ХХІ століття: пошук нової ідеології. Духовно-релігійні аспекти	3...128
МОЛОДЬ І СУСПІЛЬСТВО	
Ю.В.Кулик. Студенти вузов о перспективах своего трудоустройства	7...95
Л.А.Пірог. Молодіжна політика держави щодо поширення серед молоді шлюбно-родинних знань	7...98
Л.І.Швидка. Екологічний фактор соціалізації молоді: необхідність розробки нової парадигми взаємодії людини та довкілля	7...90
ЕКОНОМІКА	
І.Л.Котова. Етапи еволюції та особливості функціонування вільних економічних зон	2...59
І.В.Розпутенко. До питання про фінансові ресурси місцевих органів влади	2...49
ЕКОНОМІКА ТА ПРАВО	
М.В.Вдовин. Некоторые вопросы применения термина «коммерческая тайна»	4...120
І.Л.Котова. Організаційна структура та методи управління у вільних економічних зонах в умовах ринкової трансформації економіки України	4...124
УКРАЇНА В СУЧАСНОМУ СВІТІ	
К.М.Колесников. Перспективи українсько-російських стосунків у контексті косовської кризи	4...61
Е.Л.Носенко. Культурно-психологічні проблеми інтеграції України в Європейське співтовариство	4...59
М.І.Хилько. Здобутки та прорахунки міжнародної екологічної дипломатії	8...55
ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ І СВІТУ	
В.М.Вишняков. Паблік рілейшнз і соціальна політика в Україні	7...86
Б.Б.Глозов. Психологічні риси українського народу як світоглядно-психологічна засада процесів державотворення	7...71
М.В.Калинина. Социальное отчуждение в трансформирующемся обществе	7...81
В.П.Капитон, Л.Б.Магдюк. Феминизм и культура	7...60
К.М.Колесников. Наслідки косовських подій та перспективи взаємин України з НАТО і Росією	7...52
Н.Г.Комых. Контур социальных проблем и препятствий на пути предпринимательства как социального слоя	7...83
А.В.Решетніченко. Випереджуючи засоби державного управління	7...64
О.М.Рудік, Т.М.Брус. Адміністративна реформа в Україні у контексті демократизаційних процесів	7...76

РЕДАКЦІЙНІ МАТЕРІАЛИ

Постиндустриальное общество	1...97
Информационная революция	1...97

АНТОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Р. Михельс. Главы из книги «Социология политической партии в условиях демократии»: Анализ социалистических вождей буржуазного происхождения.	
Необходимость организации	1...107
Р.Михельс. Главы из книги «Социология политической партии в условиях демократии»: Отношение вождей к массам на практике.	
Борьба вождей между собой за власть	2... 131

ХРОНІКА НАУКОВИХ ПОДІЙ

1...137, 2...145, 3...132, 4...132

РЕЦЕНЗІЇ

Е.В.Ходус, В.Г.Городяненко. Социологическая библиография: Понятие источниковедения социологии... - Днепрпетровск: ДГУ, 1999. - 158 с.	8...120
Е.В.Ходус. Соціологія. Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г.Городяненка. - К.: Видавничий центр «Академія», 1999. - 384 с.	4...130

УВАГА: КОНКУРС!

8...122

В ДНІПРОПЕТРОВСЬКОМУ РЕГІОНІ

науково-теоретичний і
громадсько-політичний
альманах "Грані"

видається
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИМ ДЕРЖАВНИМ
УНІВЕРСИТЕТОМ та
ЦЕНТРОМ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ
при підтримці
Дніпропетровської обласної державної
адміністрації і
Виконкому Дніпропетровської міської
ради

Альманах висвітлює головні напрямки державної політики, ґрунтовно викладає теоретичні засади розвитку українського суспільства, надає матеріали для організації систематичної просвітницької роботи на місцях, обговорює найактуальніші проблеми сучасності.

На протязі року в альманаху були опубліковані статті провідних вчених України та Дніпропетровської області, наукові роботи молодих вчених щодо історії, сучасності та перспектив розвитку нашої країни. Науковці Придніпровського регіону отримали можливість донести результати своїх досліджень до широкої аудиторії читачів, які цікавляться питаннями філософії, історії, політології, соціології. Це єдине в регіоні видання, яке у 1999 році здобуло **статус наукового фахового**, в якому можуть публікуватися основні результати дисертаційних досліджень.

У 2000 році додатково планується друк методичних, дидактичних та фактографічних матеріалів з найбільш дискусійних й актуальних питань по гуманітарним предметам за програмою середньої і вищої освіти.

Підписатися на альманах «Грані»
Ви зможете в усіх поштових відділеннях «Дніпропошти»

підписний індекс 41703
Альманах у вільну продаж не надходить

Редакція приймає до друку статті, рецензії та наукові повідомлення з філософії, історії, соціології, політології, релігієзнавства та державного управління.

Автор має надати свої матеріали до редакції:

* Дискету та примірник роботи (за власним підписом) обсягом 0,5-1,0 друкарського аркуша (22-24 сторінки комп'ютерного набору через 1,5 інтервали, 14 шрифтом, 28-30 рядків на сторінці).

* Необхідно також вказати своє прізвище, ім'я та по батькові, місце роботи, посаду, вчене звання (якщо є) та контактний телефон.

* До роботи обов'язково додається переклад назви та анотації англійською та російською мовами.

Матеріали приймаються :

з 9⁰⁰-12⁰⁰ та з 14⁰⁰-16⁰⁰
за адресою: 49070, м.Дніпропетровськ пр. К.Маркса, 75,кім. 501
т.45-55-16, 744-62-78, або висилаються поштою за вказаною адресою.

* Редакція постійно проводить конкурси на кращі наукові роботи студентів у галузі суспільних та гуманітарних наук. Переможці конкурсів відзначаються спеціальними дипломами.

* Найкращі наукові праці та інформаційно-довідкові дані вийдуть окремим виданням як додаток до альманаху «Грані».

* Матеріали альманаху допоможуть студентам усіх ВУЗів при підготовці до екзаменів з гуманітарних спеціальностей.

Підписатися на альманах «Грані»
Ви зможете в усіх поштових відділеннях «Дніпропошти»

підписний індекс 41703

Альманах у вільну продаж не надходить

Здано до набору 16.10.99.
Підписано до друку 17.01.2000.
Зам. № 1 від 09.02.99.

Формат 60X84¹/₈
Бумага друкарська №2
Гарнітура Times

Друк офсетний
Тираж 500 прим.

Умовн.-друк. арк. 12,6
Обл.-вид. арк. 14,5

Видавництво «Грані», 49070, м.Дніпропетровськ, пр.К.Маркса, 75, к.113
Надруковано ПП «Ліра ЛТД», 49070, м.Дніпропетровськ, вул.Челюскіна, 1

